

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

«НАУКОВІ ЗАПИСКИ», т. 8

І. Я. ФРАНКО ЯК ІСТОРИК

Редакційна колегія:

*І. О. Гуржій, П. М. Калениченко, О. К. Касименко,
М. Н. Лещенко, Ф. Є. Лось, М. І. Супруненко,
Ф. П. Шевченко*

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

КИЇВ — 1956

З М І С Т

Л. А. Коваленко, Історичні погляди І. Я. Франка	3
І. О. Гуржій, Іван Франко як історик селянства України	34
Ф. П. Шевченко, Іван Франко про польсько-українські відносини та історію Польщі	51
С. Г. Філіпова, Іван Франко про боротьбу трудящих в період капіталізму	80
А. В. Санцевич, Іван Франко про реакційну роль католицизму в історії слов'янства	97
Г. Д. Вервес, Іван Франко в робітничій газеті «Ргаса»	114
Кшиштоф Дунін-Вонсович, Про ставлення Івана Франка до польського селянського руху в Галичині	139

Друкується за постановою Інституту історії Академії наук Української РСР

И. Я. Франко как историк (на українском языкѣ)

Редактор видавництва *М. С. Зільбан.*

Художньо-технічний редактор *Є. Н. Розенцвейг.*

Коректори *Н. М. Антоненко, Н. К. Ситник.*

БФ 15915. Зам. № 1534. Видавн. № 166. Тираж 3500. Формат паперу 60×92¹/₁₆. Друкарськ. аркушів 10. Обл.-видавн. аркушів 10,9. Паперових аркушів 5. Підписано до друку 15.IX 1956 р.
Ціна 8 крб. 55 коп.

ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ І. Я. ФРАНКА

Л. А. КОВАЛЕНКО

(Ужгород)

Творчість революціонера-демократа Івана Яковича Франка багатогранна. Насамперед він відомий як геніальний письменник, автор повістей, оповідань, п'єс, поем, віршів. Відомий Франко і як видатний літературознавець і критик. Він визнаний представник революційної демократії в галузі філософії, естетики та економіки.

Іван Франко був також видатним істориком-дослідником. Йому належить понад 100 друківаних праць з історії: монографії, повідомлення, рецензії, ряд статей, в яких трактуються методологічні питання історії. Крім того, його художні і літературознавчі праці містять цінний матеріал як у розумінні трактування історичних процесів і фактів, так і в розумінні викладу методологічних концепцій автора. Все це, і насамперед значний обсяг спеціальних історичних праць, дає підставу вважати Франка не тільки великим мислителем, який побіжно цікавився історіографічними проблемами, а й істориком-професіоналом. Це зобов'язує з усією серйозністю поставитись до дослідження історичних поглядів революціонера-демократа І. Я. Франка¹.

І. Іван Якович Франко (1856—1916 рр.) народився в селянській сім'ї в с. Нагуєвичих, Дрогобицького повіту. Завдяки своїй наполегливості і енергії в тяжких матеріальних умовах він успішно закінчив гімназію, а потім філософський факультет Львівського університету. Все життя Франко пам'ятав про своє селянське походження: «Як син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я почував себе до обов'язку віддати працю свого життя

¹ До останнього часу, на жаль, немає досліджень і навіть статей про Франка-історика, крім невеликої газетної статті М. Н. Петровського («Комуніст» від 17 липня 1940 р.) та повідомлення Т. Франка («Вітчизна», № 4, 1954 р.).

тому простому народові»¹. І справді Франко став виразником дум і прагнень широких мас. Він чітко розумів свій обов'язок перед трудящими. У передмові до свого дослідження «Панщина та її скасоване в 1848 р. в Галичині» він пише: «Мені давно бажалося подати нашому селянству ясно, приступно і без надто великої вченості розказану історію селянського стану»². Прагнення до викладу, доступного для трудящих селян, виявляється в значній більшості його історичних праць. Але ще більше, ніж форма викладу, має значення та обставина, що значна частина його історичних праць або повністю присвячена питанням історії селян, або ці питання у тій чи іншій мірі розглядаються в його дослідженнях.

Проблема шматка хліба переслідувала Франка все його життя. В одному з листів за 1884 р. Франко з роздратуванням і болем пише, що у нього немає постійного заробітку: «А... мої економічні обставини також дуже тісненькі. Моя батьківщина виносить 14 моргів... худой підгірської землі, — на те нас є три брати, вітчим і мачуха і двоюрідна сестра. Значиться, залізи на селі до господарства годі й думати, бо нема на чім: і братів покривджу і собі не поможу»³. А на початку 1916 р. Франко повідомляє, що прожитковий мінімум його родини в знеціненій під час війни валюті дорівнює 2 крб. щоденно. У великих злиднях він і помер.

Тяжке матеріальне становище, природно, негативно впливало на його наукову діяльність. Франко змушений був відриватися від наукової роботи, щоб заробити на шматок хліба. Та коли вже вдавалося, всупереч всім перешкодам, зайнятися історичними дослідженнями, він створював глибоко змістовні праці. Однією з таких праць Франка є «Громадські шпихліри і шпихліровий фонд у Галичині 1784—1840 рр.». Праця починається з всебічного і глибокого історіографічного аналізу і бібліографічного огляду літератури з даного питання, головним чином німецькою і польською мовами. Крім того, історик зібрав унікальні документи з цієї проблеми. Вони видані у вигляді збірника «Україно-руський архів» (Львів, 1907). Частина цих документів врятована Франком для історичної науки. Нічого й говорити, що положення і висновки Франка в цьому дослідженні ґрунтуються на перевіреному документальному матеріалі. Крім того, ця праця — зразок вимогливості Франка до самого себе як дослідника.

Франко жив і працював в Галичині, що входила до складу Австро-Угорщини, де економічна відсталість цілої держави поєднувалася з колоніальним становищем окремих її частин, в тому числі західноукраїнських земель, а європейські, парламентські форми перепліталися з політичною реакцією і національним

¹ Цит. за кн. М. С. Возняк, *З життя і творчості Івана Франка*, К., 1955, стор. 29.

² І. Франко, *Панщина та її скасоване в 1848 р. в Галичині*, Львів, 1898, стор. 3.

³ Листування І. Франка і М. Драгоманова, *Матеріали до культурної і громадської історії Західної України*, т. I, К., 1928 р. стор. 75.

гнобленням. «Щоб існувати,— писав Енгельс,— австрійська монархія повинна по черзі збуджувати одну проти одної різні підвладні їй національності»¹.

У своїх поетичних творах (так званих «Тюремних сонетах») Франко так формулював своє розуміння економічних і політичних умов життя трудящих українців за часів Габсбургської монархії:

Ти не січеш, не б'єш, в Сибір не шлеш
Лиш мов опир із серця соки ссєш.

І далі:

Оттак і ти попутала народи,
Всім давши зверхні вигляди свободи,
Щоб одні одних гризли і душили².

Всі ці обставини: колоніальне становище української Галичини під владою Габсбургів, прагнення населення Західної України до возз'єднання з Східною Україною — знаходять своє відображення у світогляді Івана Франка.

Відбиваючи прагнення широких мас Західної України до возз'єднання з українським народом, Франко виступив гарячим поборником братнього єднання з російським народом. У статті «Відвертий лист до галицько-української молоді» Франко, викриваючи буржуазних націоналістів, пристрасно писав: «Ми всі русофіли, чуєте, повторюю ще раз: ми всі русофіли. Ми любимо великоруський народ і бажаємо йому всякого добра, любимо і виучуємо його мову і читаємо в тій мові певно не менше, а може й більше від вас (москвофілів. — Л. К.)... І російських письменників, великих світочів у духовнім царстві ми знаємо і любимо. Ми любимо в російській духовній скарбниці ті самі коштовні золоті зерна та пильно відрізняємо їх від полови, від жужелю, від виплодів темноти, назадняцтва та ненависти, сплджених довговіковою історією та культурним припізненням Росії. І в тім ми чуємо себе солідарними з найкращими синами російського народу, і се міцна, тривка і світла основа нашого русофільства»³.

Ці рядки, написані в 1905 р., тобто вже після кількох десятиліть громадської, наукової і письменницької діяльності Франка, яскраво характеризують його ставлення до Росії. Загальновідомо, що Франко не тільки читав і вивчав твори російських мислителів і письменників: Радішева, Пушкіна, Лермонтова, Тургенева, Успенського, Помяловського, Островського, Толстого, Степняка-Кравчинського та ін., а й написав ряд серйозних досліджень про їх діяльність і творчість⁴. Франко дуже захоплювався росій-

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс, Соч., т. XII, ч. II, стор. 168.

² Цит. за кн. М. С. Возняк, З життя і творчості Івана Франка, стор. 190—191.

³ І. Франко, Про російську літературу (статті та висловлювання), Львів, 1947, стор. 59—60.

⁴ І. Франко, Супокійне життя, «Друг», № 5 (23), 1877; З якого кореня Дуреньки (Про корені походження глупівців), «Друг», 1877; Михайло Євграфович Салтиков (Щедрін), «Світ», № 10, 1881; Іван Сергійович Тур-

ськими революціонерами-демократами: Белінським, Герценом, Чернишевським, Некрасовим, Добролюбовим та ін. На багатому фактичному матеріалі радянські дослідники показали і довели, що формування світогляду Франка, особливо його соціально-політичних поглядів, проходило під могутнім і благодворним впливом цих великих російських мислителів¹.

Величезний вплив на Франка мав революціонер-демократ Т. Г. Шевченко. В своїй праці «Южнорусская литература», написаній для Енциклопедичного словника Ф. Брокгауза і І. Ефрона, Франко зазначає, що натхненні твори великого Кобзаря, які проникли в Галичину, були поштовхом до піднесення суспільно-політичного і літературного життя, і все прогресивне наслідувало Шевченка і вчилосся у нього. Себе, Павлика та інших прогресивних діячів визвольного руху Галичини він також відносить до тих, хто відчув на собі вплив великого українського поета і мислителя². Російські революціонери-демократи і Шевченко захоплювали Франка широтою постановки проблем боротьби проти феодально-кріпосницьких порядків в усіх їх проявах, палкими закликами до революційних дій, глибиною трактування національного питання і гарячою проповіддю боротьби за єдність російського і українського народів.

І. Франко жив і творив у час, коли в Західній Європі розгортався могутній робітничий рух, поширювався марксизм. Тому Франко не міг не зацікавитися теорією наукового соціалізму. В Західній Україні починала розвиватися промисловість, формувалася промисловий пролетаріат. Маленьке село Борислав, розташоване по сусідству з його рідними Нагуєвичами, на очах перетворювалося в значний центр добування нафти³.

Однією з перших публіцистичних праць І. Франка була надрукована в 1878 р. анонімна брошура «Катехізіс економічного

генев, «Зоря», № 20—22, 1883; Д. Писарев, Дрібна бібліотека, Львів, 1879; Олександр Миколайович Пипін, «Світ», № 3, 1883; Пипін — історик літератури, «Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка» (далі скор. ЗНТШ), т. XXVI, 1898; Сочинения Глеба Успенского, «Народ», № 1, 1890; Сила землі в сучасному романі (про Успенського), «Му'ї», № 10—13, Краків, 1891 (польською мовою); «Не в свои сани не садись» — Островського, «Kurjer Lwowski», № 44, 1890; Лев Толстой, «Kurjer Lwowski», № 71—73, 76, 78, 79, 1892; Толстой і земства, т а м же, № 19; Толстой і голод у Росії, т а м же, № 49—52; Олександр Сергійович Пушкін (передмова до книги О. Пушкін, Драматичні твори, Львів, 1917, написана в 1914 р.).

¹ Див. О. Білоус, Філософські і суспільно-політичні погляди І. Франка, К., 1949 (Т-во для поширення політичних та наукових знань УРСР); О. Корнійчук, Великий каменярь, в кн. «Разом з життям», «Радянський письменник», К., 1950; О. Скляренко, Общественно-политические и философские взгляды И. Я. Франко, «Научные записки Днепродзержинского университета. Сборник работ ист.-фил. ф-та», вып. 1, 1951; М. Пархоменко, Иван Франко и русская литература, Госполитиздат, 1950.

² Див. Энциклопедический словарь Ф. Брокгауза и И. Ефрона, т. 81, СПб, 1904, стор. 315—319; І. Франко, Нарис історії україно-руської літератури, Львів, 1910, стор. 107—114.

³ Перші художні твори І. Франка написані на матеріалі, взятому безпосередньо з життя бориславських робітників.

соціалізму» (або «Про працю») польською мовою. Ця праця написана під впливом марксистської літератури, зокрема «Маніфесту Комуністичної партії» і праці К. Маркса «Наймана праця і капітал». В 1879 р. Франко дає популярний виклад політекономії, виданий у 1883 р. під назвою «Про гроші й скарби». «Я зладив,— пише з цього приводу Франко,— невеликий елементарний підручник економії суспільства по Міллю, Чернишевському й Марксу»¹. Франко переклав на українську мову розділ 24-й першого тома «Капітала» К. Маркса, першу і другу глави розділу «Соціалізм» праці Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг». До цих перекладів є досить красномовні коментарії. У передмові до 24-го розділу «Капітала» Франко пише: «...Сей важний розділ Марксової книжки — прекрасний культурно-історичний очерк — зрозумілий буде і окремо від цілої книжки і ми хочемо познакомити з ним нашу громаду, як для самої його великої стійності наукової, так і для того, щоб заохотити всіх, хто тільки владає німецькою мовою, до читання цілої Марксової книжки»².

Перу Франка належить популярна праця про марксизм: «До історії соціалістичного руху» — коментарії до «Маніфесту Комуністичної партії»³. Він стежить за розвитком робітничого руху в Західній Європі. У зв'язку з цим з'являється переклад на російську мову «Ерфуртської програми», зроблений його найближчим другом і однодумцем М. Павликом⁴.

Вплив марксизму на Франка досить чітко виявився в його суспільно-політичній діяльності і політичних поглядах. Антагонізм буржуазного суспільства, класова боротьба, соціально-економічні явища завжди хвилювали Франка. Інтерес Франка до теорії марксизму був загальновідомий. Австрійські власті кілька разів арештовували його і тричі притягали до судової відповідальності, обвинувачуючи не тільки в революційній діяльності, а й в пропаганді соціалізму⁵. Царська жандармерія і цензура вважали І. Франка соціал-демократом і марксистом⁶.

¹ Матеріали до культурної і громадської історії Західної України, т. I, стор. 327.

² Цит. за «Історією української літератури», т. I, Вид-во АН УРСР, К., 1954, стор. 503.

³ І. Франко, До історії соціалістичного руху, «Літературно-науковий вістник» (далі скор.: ЛНВ), т. XXV, 1904.

⁴ Див. В. Д. Бонч-Бруєвич, Мое листування з Іваном Франком, в кн. «Єднання братніх літератур», Вид-во АН УРСР, К., 1954, стор. 39.

⁵ Див. Матеріали..., т. I, стор. 325.

⁶ Див. В. Д. Бонч-Бруєвич, Цит. праця, стор. 39.

Питання про вплив марксизму на світогляд Франка висвітлювалось в працях радянських дослідників. Див., наприклад, К. Маренко, Зв'язок Івана Франка з марксизмом і робітничим рухом, «Наукові записки Кам'янець-Подільського педінституту (Іст.-філ. ф-т)», т. I, К., 1953; М. Походзіло, Іван Франко і робітничі питання в 70—80 рр. XIX ст., «Наукові записки Київського учительського інституту», т. I, 1951; О. Мороз, Образ позитивного героя в дожовтневій українській літературі, «Вітчизна», № 10, 1952; Г. Вервес, О. Засенко, О. Кисельов, Є. Кирнлюк, І. Я. Франко, «Історія української літератури», т. I, розд. XIII, Вид-во АН УРСР, К., 1954.

Франко уважно стежив за розвитком робітничого і соціалістичного руху в Росії. Він знав про діяльність групи «Визволення праці». З свого боку Г. В. Плеханов підкреслював, що твори Франка «цікаві, самобутні... і, що особливо важливо, з життя робітників»¹. Франко одержував закордонні видання російської соціал-демократії і читав праці В. І. Леніна «Що робити?», «Крок вперед, два кроки назад»². Він проявляв великий інтерес до успіхів російського соціалістичного руху і навіть зробив спробу співробітничати в російському журналі «Жизнь». В серпні 1902 р. він надіслав до редакції свою статтю «З Галичини». В. І. Ленін дав вказівку надрукувати її в «Искре». Але Мартов і його однодумці стали спершу на шлях зволікань, а потім, після II з'їзду партії, коли «Искра» стала меншовицькою, категорично відмовилися друкувати статтю Франка³.

Великий вплив на Франка мав видатний російський письменник М. Горький⁴. Завдяки цьому впливу революціонер-демократ Франко максимально наблизився до розуміння того найважливішого факту світової історії початку ХХ ст., що центр революційного руху перемістився в Росію. Про це Франко писав у багатьох своїх працях, виступах, зокрема найбільш яскраво і виразно в статтях: «Подув весни з Росії» і «Відвертий лист до галицько-української молоді»⁵.

Проте в розумінні багатьох важливих питань Франко не піднявся до наукового соціалізму. Про це є свідчення самого письменника. З приводу свого першого судового процесу 1877 р. Франко писав: «...ані товариств, ані соціалізму; я був соціалістом по симпатії, як мужик, але далекий був від розуміння, що таке соціалізм науковий»⁶.

Цікаве свідчення Франка з приводу його співробітництва в газеті «Ргаса»: «І моїх статей редакція кілька відкинула і відкинула іменно таку статтю, в котрій я радив писати більш по хлопські, викинути всю заграничну термінологію так, щоб ліпше приставала до наших аграрних та дрібно-дворових обставин, ніж Марксів фабричний соціалізм»⁷. Критикуючи опортунізм австрійської і німецької соціал-демократичних партій, Франко ставив знак рівності між соціал-демократизмом і марксизмом⁸. Характеризуючи російських революціонерів-народників Кибаль-

¹ В. Д. Бонч-Бруевич, Цит. праця, стор. 39.

² Там же, стор. 49.

³ Див. там же, стор. 51—52.

⁴ Див. М. Пархоменко, Иван Франко и русская литература, стор. 221—241.

⁵ ЛНВ, т. XXVIII, 1904, т. XXX, 1905.

⁶ Матеріали до культурної і громадської історії Західної України, т. I, стор. 325.

⁷ Там же, стор. 41.

⁸ І. Франко, Соціалізм і соціал-демократизм, «Житє і слово», т. VI, 1897; Фабіанці і фабіанізм, там же.

чича і Желябова у збірнику «Молода Україна», Франко розглядає національно-визвольний рух на Україні у відриві від класової боротьби і загальноросійського революційного руху.

Проте в історичних працях Франка є досить важливі позитивні моменти. Франко проявляв глибокий інтерес до розвитку історичної науки на сучасному йому етапі. В статті «Думки о еволюції в історії людськості» він писав, що кожна течія в суспільно-політичному житті підходила до вивчення історичних явищ, керуючись інтересами певного класу, і тому кожний суспільний лад мав свої домінуючі історіографічні концепції. Представники трудящих, розвивав він свою думку, повинні також по-новому усвідомити історичний процес¹. Франко, який знав досить значного впливу ідей марксизму, в своїх історичних працях, як ми побачимо, запозичив ряд положень марксизму і керувався ними. Це допомогло революціонеру-демократу Франку високо піднятися у своїх загальних соціологічних поглядах, висловлених в конкретних історичних працях.

Велике місце в історичних дослідженнях Франка займала боротьба проти українських буржуазно-націоналістичних історіографів. Письменник-історик чітко і докладно сформулював обвинувачення їх у націоналізмі, в тому, що національні питання вони протиставлять соціальним. У вірші «Сідоглавому», фактично спрямованому проти всіх українських буржуазних націоналістів, говорючи про різницю в підході до історичних явищ, революціонер-демократ Франко так коротко висловив суть цих розходжень у питаннях історії України:

Ти любиш в ній князів,
Гетьманя, панування, —
Мені ж болить її
Відвічне страждання².

Боротьба з українським буржуазним націоналізмом в галузі історіографії — безумовна заслуга Франка. Тому, не применшуючи недоліків концепцій, не підкрашуючи позитивних сторін, а беручи Франка таким, яким він був, ми бачимо величезні заслуги його в дореволюційній українській історіографії. Звідси випливає необхідність глибокого вивчення історіографічної спадщини Франка.

II. Іван Франко належав до тієї категорії істориків-дослідників, які не приховували своїх методологічних поглядів, а, навпаки, відверто їх проповідували і вважали за необхідне приділяти увагу розробці загальних історіографічних, або, як формулював сам Франко, історіософічних питань. Своє розуміння цих проблем, а також методології історії Франко виклав у ряді спе-

¹ «Світ», № 3, 1881, стор. 53—54.

² І. Франко, Твори, т. XI, К., 1952, стор. 59.

ціальних етапів та в багатьох своїх працях, присвячених іншим питанням. Загальні методологічні питання Франко висвітлює у працях «Думки о еволюції в історії людськості», «Про працю», «Середні віки та їх поет Данте».

В розумінні предмета історії Франко стояв на позиції визнання закономірностей історичних процесів, а головне завдання історичної науки вбачав у вивченні цих об'єктивних закономірностей. «Під історією, — писав Франко в 1881 р., — розуміємо дослідження внутрішнього зв'язку між фактами, т. є. таке угруповання єдиничних, важливіших і дрібніших фактів, щоб з них виходив якийсь «сенс», т. є., щоб видно було певні основні закони природи, правлячі тими фактами і виключаючи їх»¹.

Саме в цей час серед буржуазних істориків Європи і Америки були поширені концепції Ріккєрта та Віндельбанда, які заперечували закономірності історичного процесу, ці концепції були панівними серед істориків Австро-Угорщини. Тому трактування Франком предмета і завдань історичної науки було прогресивним. Тут помітний благотворний вплив марксистських ідей.

Досить визначену позицію Франко зайняв і в питанні про партійність історичної науки. В школі, писав він, маючи на увазі ріккєртіанців, нас переконують «німецькою метафізичною фразою: «Історія — наука безстороння, вона не може втручатися в спори партій, вона мусить стояти над партією»². Проте це практично виключається, бо, по-перше, кожен історик є сином певної епохи, певного народу з певними поняттями і уявленнями, від впливу яких ніхто ще в світі не зміг звільнитися³. І справді, «хіба ж Момзен в римській історії не монархіст та буржуа, так само як Зібель в історії французької революції, або Гервінус в історії ХІХ віку?»⁴. По-друге, історія як наука «ніколи не стане і не може стати повною, скінченою, такою, про котру можна сказати: се будинок готовий»⁵, бо, з одного боку, неухильно відбувається процес поглиблення людських знань, а, отже, розширюється можливість детальніше і ґрунтовніше зрозуміти суть історичних явищ, а з другого боку, кожне нове покоління, кожен клас вносить свій вклад у трактування історії. «Історія назавжди остається таким будинком, котрий кожне нове покоління в найбільшій або меншій мірі перебудовує і пересипає відповідно до власних потреб, до власних поглядів»⁶. Проте Франко не збивається на суб'єктивістські уявлення, а робить висновок, що обов'язок ученого, який прагне справді об'єктивно вивчати історію, полягає не в тому, щоб приховувати свої методологічні погляди і партійні переконання, а в тому, щоб стати на найбільш

¹ «Світ», № 3, 1881, стор. 53.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

передову для свого часу точку зору. Франко виходив з того, що на сучасному йому етапі (XIX ст.) ця передова точка зору висуває на перший план народні маси, економічні відносини, працю і розвиток, а не царів, князів, попів, як це було характерно для середньовічної історіографії і що з невеликими змінами прийняли буржуазні історики¹. Маркс, зауважує Франко, був одним з перших соціологів, який, виходячи з теорії, «що рушійною причиною в розвитку людства е... кожочасні економічні обставини народу, прийнявся дослідити одну фазу того розвитку»² — капіталістичне суспільство³.

Франко проводив свої дослідження в галузі історії в час, коли в буржуазній соціології різко активізувались реакційні елементи проти марксистського вчення про суспільство. Поряд з ріккертіанцями, що заперечували існування будь-якої закономірності суспільного розвитку, виступили так звані неодарвіністи, які проповідували механічне перенесення законів біології на розвиток суспільства. Всупереч цьому вульгарному уявленню, Франко висловив думку, що успіхи в галузі природничих наук історики повинні враховувати, але мати при цьому на увазі, що між законами біології і законами розвитку суспільства є докорінна відмінність. «Природознавці брались говорити про питання суспільні, переносили сюди живцем свої теорії, незважаючи на відміну й ґрунт, і натворили багато лиха. А з другого боку, економісти, історики та ін., не знаючи наук природничих, а бачучи тільки ті невдалі вилазки природників на поле наук суспільних, з гори порішили, що з усім тим природознавством, з еволюцією га дарвінізмом у них немає ніякого діла»⁴.

Необхідно зазначити, що в статті «Думки о еволюції в історії людськості» Франко переоцінював значення теорії дарвінізму для історичної науки. Запозичуючи деяку дарвіністську термінологію (еволюція, боротьба за існування), Франко досить критично ставився до так званих дарвіністів-соціологів. Про це він говорить і в наведеному уривку, а також в іншому місці: «І тим то іменно блудять многі дарвіністи, що в історії і в цілій теперішній суспільності хотять бачити тільки таку боротьбу (за існування. — Л. К.), що вважають цю сторону боротьби за існування вічним і незмінним законом природи,— беруть одну форму за саму суть явища»⁵.

¹ «Світ», № 3, 1881, стор. 53.

² Там же, стор. 55.

³ Глибоко вникнувши в суть історіографічних проблем і правильно підкресливши роль К. Маркса в створенні справді історичної науки, Франко трохи несподівано для читача заявляє, що такі представники буржуазної історіографії, як Спенсер, Конт, Тейлор, теж зробили вклад у цьому напрямі, хоч відомо, що позитивізм є ворожою марксистові течією. В такому помилковому трактуванні позитивізму виявляється непослідовність І. Франка.

⁴ «Світ», № 3, 1881, стор. 55.

⁵ «Світ», № 4, 1881, стор. 75.

III. Для з'ясування історичних поглядів Франка великий інтерес становить його схема історичного розвитку людства. Вклад своїх поглядів на історію первісного суспільства Франко починає коротким полемічним вступом. З іронією говорить він про створення людини богом 6000 років тому і про вигнання перших людей з раю¹. Жан Жак Руссо і Жозеф Де Местр у своїх поглядах недалеко відійшли від біблійської легенди. На думку Руссо, первісна фаза людської історії була якоюсь ідилією, коли «текли молочні річки, а з дуба капав мед», а пізніше людство, мовляв, пішло по шляху регресу. Жозеф Де Местр вважав, що історичний розвиток людства іде шляхом регресу. Всі ці концепції — церковні, положення Руссо, Де Местра — являють собою, пише Франко, «дегенераційну теорію» в історіографії².

Відповідно до своїх матеріалістичних і атеїстичних переконань появу людства на землі Франко відносить до часів третинної геологічної формації: «Первісний чоловік своїм виглядом і способами життя мусів мало різнитися від своїх безпосередніх предків і свояків — третичних мавп»³. Припущення біологів про виділення людини з царства тварин підтверджується даними археології: «В багатьох місцях понаходжено останки кістяків і поживи первісних людей уже четвертичної формації, без ніякого сліду, що наводили б на догадку, що ті люди знали вогонь»⁴.

Повільним був розвиток людства. Тисячі років проходили без помітних змін. Природно, що тоді життя людини багато в чому нагадувало життя тварин. Законом розвитку перших людей був закон боротьби за існування. Проте людина навіть на ранній стадії розвивалася як громадська тварина і жила суспільним життям. Якщо закон боротьби за існування в царстві тварин проявляється у пристосуванні до навколишнього середовища, то, «говорячи про суспільне життя людини, треба впливів його (закону) шукати вже не в змінненні організму, не в пристосуванні тіла, а в зміні способів життя, в зміні суспільних установ, тут уже природній добір з поля біологічного переходить на поле соціологічне»⁵.

Отже, на думку Франка, в первісному суспільстві діяв закон боротьби за існування, який проявлявся у боротьбі «каждої одиниці з оточуючою природою за своє вдержання», що обумовлювало поступову еволюцію; це «доводить людей від стрілецтва, рибальства та ловецтва до життя пастушого та рільничого, штовхає їх до вдосконалення своїх робочих приладь, до заселювання безмірних пустель, вирубування лісів, сушення болот і до чим раз кращого улагодження своїх економічних відносин»⁶.

¹ «Світ», № 3, 1881, стор. 54.

² Там же.

³ «Світ», № 4, 1881, стор. 74.

⁴ Там же.

⁵ «Світ», № 8—9, 1881, стор. 151.

⁶ Там же.

Прогрес первісного суспільства, розвиває свою думку Франко, відбивається на формах сім'ї: від невпорядкованих форм шлюбних відносин до регламентації їх і виникнення патріархального роду. Підсумовуючи свої погляди на первісне суспільство, Франко пише: «З незапам'ятних часів люди змушені працювати, щоб жити. В давні часи, коли земля ще була нічия, а люди перебували в кочовому стані, люди працювали колективно і ділилися плодами своєї спільної праці. Так було в давні часи всюди, так і сьогодні ще є у деяких народів, наприклад, у американських індіців»¹.

Головну причину занепаду первісного суспільства Франко вбачав у виникненні війн між племенами і в зв'язку з цим — в появі рабства². Він нечітко уявляв собі, що саме внутрішні процеси (розвиток продуктивних сил і зростання продуктивності праці) обумовили економічну вигідність інституту патріархального рабства.

У зв'язку з викладом історії первісного суспільства Франко спиняється на виникненні релігії. Релігійні уявлення з'явилися на певній стадії розвитку первісного суспільства. З одного боку, це було проявом безсилля людей перед явищами природи, а з другого — релігійні церемонії і обряди виростали з щоденних потреб побуту, що відігравали важливу роль у житті людини тих далеких часів³. «Живучи під найтяжчим гнітом матеріальних умов, вони творять тисячі казок про душі і духів, про почвар і богів. Ціле їх життя земне починає бути залежне від істот неземних... Увільнення людства від тої самими людьми створеної влади се процес дуже довгий і тяжкий... Чим економічні і політичні обставини важчі, боротьба за існування трудніша, тим наука слабша, а віра дужча — народи, знесилені матеріально і духовно, вертаються назад...»⁴.

Релігія, зазначає Франко, завжди відігравала реакційну роль. У первісному суспільстві релігія і жерці допомагали вождям племен з «слуг народа зробитись панами народу»⁵. В стародавньому, середньовічному і сучасному, капіталістичному суспільстві релігійні установи і інституції завжди підтримували експлуататорів. Знищення експлуатації людини людиною буде також перемогою науки над релігією.

Дальший розвиток суперечностей в патріархальному роді призводить до появи держави. «Таким чином первісні самоуправні і народноправні общини самі з себе витворили абсолютних володарів: королів, царів, князів»⁶. Першими були деспотичні держави Стародавнього Сходу: Ассірія, Вавилон, Єгипет, Індія, Персія

¹ І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 232.

² Там же.

³ «Світ», № 8—9, 1881, стор. 151—152.

⁴ «Світ», № 11—12, 1881, стор. 203.

⁵ «Світ», № 8—9, 1881, стор. 152.

⁶ Там же.

та ін. «В ділах господарських — се доба роздрібленої приватної власності не лише знаряддя та здобутків приватної праці, але і землі, лісів, копалень, доба одноосібного (єдиного) дрібного способу продукування. В ділах родинних — се перехід від спільножества до ... одноженства. В суспільності загалом — се пора розділу на верстви і касти, не раз дуже строго відділені одна від другої (князі з родинами, рицарі, попи, вояки, ремісники, хлібороби, невільники і т. д.)»².

Франко підкреслював, що основою як східних деспотій, так і стародавніх Греції і Риму було рабство. «Невільники мусили працювати на своїх володарів. Отже, був панівний клас і клас... невільників, що жили тільки тим, що їм дають їх власники за їх криваву працю. Невільник був просто річчю в руках власника, що міг його безкарно продати, бити і навіть забити»³. Рабовласницьке суспільство в епоху римської імперії, здавалося, досягло високого рівня розвитку, і рабовласники пишалися тим⁴. Насправді ж це суспільство зайшло в тупик і загинуло. Аналізуючи причини краху рабовласництва, революціонер-демократ Франко зазначає, що «причин було багато, але найголовніші були три: внутрішня гниль..., безтямна мішанина рас, невільництво, свавола пануючих..., далі характер і розширення християнства, а нарешті напади варварів»⁵.

Правильно вказуючи на такі важливі причини занепаду античного суспільства, як криза рабства і напади варварів, Франко разом з тим ставить поруч з ними ряд менш значних факторів: мішанину рас і християнство. Тим часом християнство було не причиною занепаду античного суспільства, а ідеологічним прапором боротьби пригнічених, бо в умовах кризи рабовласництва «втїха, — як зауважує Енгельс, — мала виступити саме в релігійній формі»⁶. Епілог рабовласницького суспільства був надзвичайним: «Майже 600 літ тягнеться та страшенна епоха; старинний світ конає в крові й огні, коли стиха буря, всі побережжя Середземного моря змінились до непізнання, були одною великою пустинею, по якій де-де пленталися перелякані напівбді, темні та забобонні люди»⁷.

У боротьбі з Римом міцніли племінні організації германців, слов'ян та інших народів; виникають варварські держави. «Перехід старого світу до середньовіччя, — говорить Франко, — це доба історії, що звичайно зветься великою мандрівкою народів; В течію стародавньої історії вона внесла нову струю і одночасно з впливом новоповсталого християнства, розвалила останній ви-

¹ «Світ», № 10, 1881, стор. 176.

² Там же.

³ І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 282.

⁴ Див. І. Франко, Середні віки та їх поет Данте, ЛНВ, т. 37, 1907, стор. 446—448.

⁵ Там же, стор. 448.

⁶ К. Маркс, Ф. Енгельс, Соч., т. XV, стор. 608.

⁷ ЛНВ, т. 37, 1907, стор. 452.

твір старинної культури — римську імперію та повернула цілу течію історії в інший бік»¹.

Середньовіччя в Європі, розвиває свою думку І. Франко, виходячи на руїнах античного суспільства і склалося, з одного боку, з решток Рима, а з другого — із залишків зруйнованого родового ладу. Середньовічний лад мав такий вигляд: «Вся земля в державі вважається власністю держави та її представника, імператора. Імператор, а згідно корона, се верховний вузол в державі», а далі йдуть різних ступенів вільні дружинники. Вони одержують від корони землю в порядку ленного і феодалного утримання. «...Таким способом від найвищого верховника... йде ціла драбина чим раз нижчих щаблів вільних людей, зобов'язаних до військової служби. Але на яким же ґрунті стоїть ця драбина. Звісна річ, на ґрунті кріпацтва і підданства ремісників та хліборобів. Робочий народ тут вважається невід'ємною часткою того куска землі, которий дається і береться ленно, вважається немов живим інвентарем, без которого і земля сама для шляхетного, воєнного дружинника, лицаря не має ніякої вартості»².

Характерною особливістю середньовіччя було зростання міст. Частина з них збереглася з римських часів, частина стає фортецями і торговельними центрами. «Праця ремісницька і наукова, купецтво і промисл в містах, усе було зорганізоване також на взір тієї феодалної драбини, яка панувала в цілій державі, — пише Франко. — Управління міста, а також суд був у руках бурмистра та радників, вибраних міщанами. Кожде ремесло було зорганізоване в цехи, купці в гільдії, а заклади наукові також мали свої відповідні організації»³.

Середньовічне суспільство принесло певний прогрес, що виявилось у зростанні продуктивності праці в сільському господарстві та в розвитку ремесла. Проте середньовіччя мало і свою негативну сторону. «Бо перегороди (станові) тут знову віджили, і з подвійною силою... діло далеко більше заплуталось, затемнилось через поділ суспільності, і тісне замкнення кожної верстви в її межах виробило обмеженість погляду, вузкість, ворогування та війни за дрібниці, нетолярацію слова, віри й думки, темноту та застиглість в старих, пережитих формах»⁴.

Аналізуючи причини занепаду феодалізму, Франко зазначає, і розвиток його був суперечливим. З одного боку, розвивалися міста, ремесла, торгівля, з'являлися мануфактури. «Мануфактура

¹ «Світ», № 10, 1881, стор. 177.

Правильно уявляючи загальний розвиток суспільства і перехід до феодалізму, Франко в деяких інших своїх працях допускає помилку і пояснює цей перехід тим, що «людські звичаї тріхи зніжили, невілнництво почало припинятись, а його місце зайняло підданство». (І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 232).

² «Світ», № 10, 1881, стор. 177.

³ Там же, стор. 178.

⁴ Там же.

знесла всі цехові формальності, приймала в себе всякий народ, а багато було випадків, що навіть примусом і законами загнали неохочий сільський люд до манафактур (прикладі у Маркса)»¹. З другого боку, посилюється гніт селянства, «підданство стає панщиною». Ось чому перехід до нового часу «позначений майже всюди кривавою чертою т. зв. «хлопських бунтів»².

Все це, говорить Франко, створило передумови для ліквідації феодалізму. Буржуазія, що народжувалася, бачачи невідність свого обмеженого середньовічними законами становища, починає боротьбу проти абсолютизму. Це насамперед викликало буржуазні революції в Англії і Франції. «В Англії давня феодальна аристократія зілялася з пізнішою аристократією грошевою, феодалізм там не упав різким упадом... В Франції скажений опір шляхти, попів і королів довів до революції, що одним замахом здрухитала феодальний устрій, а на його місце ввела панування третього стану»³. Тут важливо відзначити глибоке розуміння Франком класової суті англійської і французької революцій. Він вказує на компромісний характер революції в Англії (між аристократією і буржуазією). Відомо, що К. Маркс у статті-рецензії на працю Ф. Гізо «Чому вдалася англійська революція?»⁴ вичерпно розкрив класовий характер цієї революції, зазначивши, що консервативний характер її пояснюється тривалим союзом між буржуазією і значною частиною великих землевласників. В описі подій англійської революції XVII ст., як бачимо, Франко стояв на вірних позиціях.

З усього наведеного вище про погляди І. Франка на перехід від рабовласницького суспільства до феодалізму і від феодалізму до капіталізму впливає, що письменник-історик досить добре розумів, що ці переходи відбувалися в результаті вибухів народної боротьби. Він підкреслював роль класової боротьби як рушійної сили історії. Але Франко до кінця не зрозумів, що революція є закономірним переходом від однієї формації до другої. В статті «І. Тен, як історик французької революції» він висуває нібито протилежний тезис. «... В людському розвою так як і в усяким природнім явищі не буває скоків. Все повстає і минає звільна і правильно, нині робиться із учора, а завтра повстає з нині»⁵. Взагалі розуміння і трактування Франком цього питання досить складне і суперечливе. Там, де автор досліджує і викладає конкретний історичний матеріал, він, вірний своєму науковому сумлінню, підкреслює революційні стрибки, а там, де обмежується методологічними сентенціями, висуває тезис про повільну еволюцію, без стрибків.

¹ «Світ», № 11—12, 1881, стор. 205.

² «Світ», № 8—9, 1881, стор. 179.

³ «Світ», № 11—12, 1881, стор. 204.

⁴ К. Маркс, Ф. Енгельс, Соч., т. VIII, стор. 275—280.

⁵ І. Франко, І. Тен, як історик французької революції, ЛНВ, т. 41, кн. III, 1908, стор. 599.

Що ж являє собою буржуазний лад в розумінні І. Франка? В економічному відношенні, як він вважає, це суспільство базується на «так званій вільній конкуренції» і все більше поділяється на два основні класи: «З одного боку будуть капіталісти, як власники знарядь виробництва, отже, господарі промислу, а з другого,— трудящий люд, який, не маючи знарядь промислу, змушений буде продавати свої руки тим господарям»¹. В політичному відношенні капіталістичний лад — система буржуазно-демократичних свобод, так званий конституціоналізм. «Конституціоналізм, так як і капіталізм, спирається на свободу, але він ще не свобода... В теорії капіталізм знає лише вільні одиниці, конституціоналізм знає вільних громадян, а на ділі бачимо зовсім не те, бачимо два ворожі табори: багатих і бідних»².

В результаті буржуазний лад обумовлює наявність глибоких постійно зростаючих соціальних контрастів: «Робітник виробляє шовки і оксамити, найтонші полотна і розкішні мережива, а сам ходить в лахмітті; будує палаци, а живе в печерах; сіє пшеницю, а з'їдає висівки»³. Безперечно, серед буржуа є і жорстокі люди, але не в них справа: «Одиниці нічого не винні: винен лише весь суспільний лад, лад, слушно названий капіталістичним»⁴.

У свій час, підкреслює на закінчення Франко, буржуазія, виступаючи проти феодалізму, від імені третього стану проголосила ідеал свободи, рівності і братства. Тепер робітничий клас в ім'я справжнього здійснення цих лозунгів в інтересах широких мас трудящих піднімається на боротьбу проти капіталізму⁵. Ідеалом робітничого класу буде такий суспільний лад, при якому знаряддя виробництва стануть «власністю всього трудящого громадянства, а не окремих осіб, доки до вільної «конкуренції» не будуть допущені й робітники, які тепер є лише жертвами конкуренції»⁶. А в статті «Чого хоче Галицька робітницька громада?», розвиваючи ці думки, Франко посилається на авторитет основоположників наукового соціалізму: «Маркс і Енгельс ясно і науково показали, як виробився теперішній несправедливий порядок межі людьми, на чім полягає його несправедливість, а разом доказали, що єдиний вихід з нього це іменно ті думки, котрі здавна проповідали мислячі і щирі люди, котрі до недавня називано небувальщинами (утопіями), а котрі добрим чи злим способом мусять в недовгім часі статися правдою»⁷.

Франко приділяв багато уваги історії селянства. Загальна

¹ І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 233.

² «Світ», № 11—12, 1881, стор. 206.

³ І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 239.

⁴ Там же.

⁵ «Світ», № 11—12, 1881, стор. 206.

⁶ І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 239.

⁷ Там же, стор. 56.

картина історії селян, пише Франко, досить сумна. Виникнення їх зв'язане з переходом до землеробства в патріархальному роді і з появою вільних общинників. Дуже швидко вільний общинник-селянин стає об'єктом експлуатації з боку «князів та вояків». У Західній Європі вільні общинники взяли активну участь у ліквідації Римської імперії. Почалася епоха середньовіччя з її складним політичним ладом.

Становище закріпачених селян дуже хвилювало Франка. З боєм він запитує: «А ви плебеї-гречкосії? Як розвивались ви? Що скористали і що втратили ви в таку важку, але важливу добу історичного розвитку? Дивна річ! Чим ближче до наших часів, тим доля люду робочого (сільського і міського) ставалась з першого погляду лекшою, хоч і не значно і не всюди і, зате ж економічно чим раз важчою, тим важчою, чим живіше і серед убогих народних мас зростало почуття своєї гідности і бажання волі»¹. «...Час від часу розгорялися по європейських державах широкі пожари, розливалися річки крові — се піднімалось затоптане мужицтво проти своїх панів, даючи знак, що його нужда переходить границі людського терпіння. Такими кривавими виднілися в історії п'ятнами війни: хлопська (Bauernkrieg) в Німеччині, фронди у Франції, козацькі в польській Речі Посполитій, Стеньки Разіна та Пугачова в Росії й багато других»².

Франко зазначає, що хоч селяни були ще неспроможні сформулювати свої цілі, але їх боротьба мала величезне значення, бо в результаті вона приводила «до революції і до повалення феодалізму»³. Перемога буржуазної революції в Західній Європі, зокрема у Франції, в кінці XVIII ст., цілком правильно вказує Франко, стала можливою завдяки участі в ній селян.

Новий, буржуазний лад не приніс селянству визволення. Франко пише обвинувальний акт капіталізму: «Доки мужик-хлібороб невільний, покріпачений, доти він не може вільно рухатися з місця, не може укладати умов з фабрикантом, тобто не може бути тим, чого треба фабрикантові — робітником. Але також доки мужик є хліборобом, доки має своє поле і свої господарські знаряддя, він також по добрій волі не стане манафактурним робітником. Мусить бути вільним не лише юридично, але й економічно, тобто мусить бути не лише не-кріпаком, але й пролетарієм. Цього подвійного «увільнення» найповніше досягнуто в Англії... там не лише що своєчасно ліквідовано підданство й панщину, але людей звільнено без землі, поступово зруйновано села й хутори, а люд угнано тисячами і примусовими засобами в манафактури (Гляди о тім вельми цікавий уступ в Марксовім «Капіталі» «Der Accumulationprocess der Kapitals»). Так само і в Франції хоч під час революції і звільнено мужиків

¹ «Світ», № 10, 1881, стор. 179.

² І. Франко, Літературно-критичні статті, К., 1950, стор. 65.

³ «Світ», № 10, 1881, стор. 179.

з землею, то прецінь зараз же за те зруйновано їх величезними контрибуціями, а при тім повідбирано їм стародавні громадські ліси й пасовиська і продано за песій гріш усяким пройдисвітам-спекулянтам»¹.

Вихід для селян з цього скрутного становища Франко вбачав в організації їх на боротьбу за краще майбутнє:

Та вже не довго тої муки
Нам час не датись на глум.
Здіймуться дружні хлопські руки,
І просвітліє хлопський ум².

Отже, І. Франко надзвичайно близько підходив до питання про необхідність союзу робітничого класу і трудящого селянства.

IV. Основна частина історичних праць Франка присвячена історії України. Як вдумливий дослідник, Франко, природно, цікавився і питаннями української історіографії, тобто розвитком історичної думки; це було необхідно, щоб розібратися в історіографічній спадщині, відділити зерно від куколю і очистити історію українського народу від перекручень дворянської і буржуазної історіографії.

Хоч у Франка немає синтезуючої праці з питань української історіографії, але всі його положення і висловлювання пронизані ідейною єдністю і революційно-демократичною цілеспрямованістю.

Аналіз розвитку історичної думки епохи феодалізму Франко починає з розгляду першої історичної писемної пам'ятки — дrevньоруського літопису «Повести временных лет». Історик розглядає його як важливе джерело для вивчення історії, як пам'ятку історичної думки і літературний твір дrevньої Русі. Літопис, зазначає історик, — дуже важливе джерело для з'ясування соціально-економічних і політичних процесів того часу. Проте Франко розуміє, що автори цього твору належали до панівного класу і тому їх опис подій не завжди точно відповідає дійсності. У зв'язку з цим необхідно критично підходити до цього твору. Особливо критично він ставився до тієї частини свідчень літопису, де мова йде про Рюрика з братами, про Олега, Аскольда і Діра, Ольгу, її дружину, Ігоря та про Святослава. «Стоїм тут без сумніву на історичному ґрунті, але далекі від історичної правди, бо всі найважливіші події, подані в нашій літописі про життя тих осіб, носять на собі виразний характер поетичного вимислу, нераз у високо драматичній формі»³.

¹ «Світ», № 11—12, 1881, стор. 205.

² І. Франко, Твори, т. XI, стор. 431.

³ І. Франко, Нарис історії україно-руської літератури, Львів, 1910, стор. 14.

Ряд матеріалів літопису Франко використав як сюжетну основу для деяких своїх поетичних творів: «Данина», «Аскольд і Дір під Царьградом», «Князь Олег», «Святослав».

1. Франко добре розумів, що в літопису переважають записи «про царів, війни, полководців, попів». Проте порівняно з зарубіжними і насамперед візантійськими хроніками в ньому «менше шаблонного і значно більше безпосередніх слідів живої дійсності»¹.

Досить детально розглядає Франко структуру літопису. Він зазначає, що ця пам'ятка складається з чотирьох основних частин, написаних різними авторами, серед яких були світські люди². Справа в тому, що в часи Франка панувало переконання, ніби авторами літопису були лише духовні особи, а звідси твердження про його церковний характер. Такої думки дотримувався і визначний дослідник «Повести», сучасник Франка російський історик О. О. Шахматов³. В наш час радянські історики довели, що «Повість» «не можна характеризувати як пам'ятку церковної ідеології, в її складанні брали участь і світські особи»⁴. Думки Франка про авторство літопису свідчать про критичний підхід історика-дослідника до таких пам'яток.

На закінчення аналізу літопису Франко спиняється на заклику авторів до єдності всієї Русі «супроти спільного ворога і занехаяння домашніх роздорів». Отже, вчений підійшов до розуміння, що літопис проинятий ідеєю загальноруської єдності. Ця думка в повній мірі і послідовно була розвинута лише радянськими дослідниками. Франко зазначав, що і «Повість», і інші літературні пам'ятки Київської Русі слід розглядати як загальноруські⁵.

Франко вважав, що «Повість» була результатом великої і складної праці редактора, який «звів до купи розрізнені досі частини найстарішого літопису». При цьому редактор не просто скомпіював готовий матеріал, а створив в основному єдиний твір. Тепер радянські дослідники відкинули, як науково-необґрунтовану думку, що «Повість» є механічним поєднанням різних джерел, а справедливо вважають, що упорядник «Повести» провів величезну роботу по звірянню і зіставленню цих різно-рідних історичних повідомлень⁶.

Феодалні чвари, а згодом монгольське нашествя негативно вплинули на розвиток історичної думки. «Майже ціле сторіччя, здається, духовне життя і література Південної Русі не змінюва-

¹ И. Франко, Южнорусская литература, Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. 81, стор. 303.

² І. Франко, Нарис історії ..., стор. 16.

³ А. А. Шахматов, Разыскания о древнейших русских летописных сводах, СПб, 1908.

⁴ М. Н. Тихомиров, Развитие исторических знаний Киевской Руси, в кн. «Очерки истории исторической науки в СССР», т. 1, Изд-во АН СССР, М., 1955, стор. 54—56.

⁵ Див. І. Франко, Южнорусская литература, стор. 303.

⁶ Див. М. Н. Тихомиров, Развитие исторических знаний ..., стор. 55.

лась, але збідніла»¹. Франко конспективно викладає процес виникнення Галицько-Волинського літопису, Литовського і Короткого Київського літопису, в яких розповідається головним чином про події в Південній Русі кінця XV — першої половини XVI ст. Але в цілому, зазначає історик, ці літописи були не новим ступенем порівняно з «Повестью временных лет», а виразом ідейного зубожіння. Разом з тим Франко спеціально підкреслював інший момент: нові літописи, як і інші літературні пам'ятки згадуваної епохи, пишуться уже не церковнослов'янською мовою, а мовою, яка «все більше і більше наближається до української мови»².

Як окремий етап розвитку історичних знань на Україні Франко виділяє також період від Люблінської унії до Переяславської Ради (1654 р.). Складні соціально-економічні і політичні умови того часу, напружена класова і національно-визвольна боротьба народних мас України викликали «охоту у ріжних людей, що були свідками таких чи інших подій, записувати події в такій чи іншій формі для пам'яті потомків або для власної пам'яті»³. З'являється цілий ряд коротких літописів: Львівський, Чернігівський, Густинський, так званий Достовірний, Боркулабівський, Добромильський та ін. У цих літописах, зауважує Франко, зафіксовані факти боротьби українського народу за своє соціальне і національне визволення, тавруються іноземні окупанти в особі польських феодалів.

В літописах, підкреслює дослідник, поряд з історіографією, яка відбивала інтереси українських (світських і духовних) феодалів, досить чітко видно історіографічні концепції зростаючого південного міщанства, яке «поступово приходить до думки відстоювати свої релігійні і національні інтереси»⁴. Проте в цілому українська історіографія цієї епохи стоїть, на думку Франка, значно нижче, ніж літературна творчість XVII ст. «Можна дивуватися, — закінчує дослідник, — убогості українських історичних записок і мемуарів, залишених багатими подіями XVII ст.»⁵.

Безумовно, магнатсько-шляхетська окупація України негативно вплинула на розвиток української історіографії того часу. Проте роботи висновок про занепад історичної думки немає підстав. Франко не враховує численну так звану полемічну літературу. До того ж є підстави вважати, що значна частина історичних хронік і літописів загинула в ті неспокійні і бурхливі часи. Радянські дослідники прийшли до цілком правильного висновку, що в зв'язку з піднесенням національно-визвольного руху

¹ И. Франко, Южнорусская литература, стор. 303.

² Там же, стор. 304.

³ І. Франко, Нарис історії ..., стор. 73.

⁴ И. Франко, Южнорусская литература, стор. 304.

⁵ Там же, стор. 306.

українського народу в кінці XVI ст. стає помітною і активізація в галузі історичних знань на Україні¹.

Події визвольної війни українського народу під керівництвом Б. Хмельницького, пише Франко, «викликали дуже значну літературу спо́минів і історичних записок не тільки в польським, але також і в південно-руським письменстві. Найважливіші з польських спо́минів були записки руського шляхтича Іоакима Ерлича, поета Самуїла Твардовського... Із українських писань про сі часи найважливіші записки безіменного Самовидця»². Франко детально не спиняється на всіх історичних пам'ятках XVII ст., а обмежується лише стислою характеристикою їх. Порівняно багато уваги приділяє дослідник «Синопису» (збірник) Гізеля. Відзначивши його позитивну сторону (використання багатьох джерел), історик вважає серйозним недоліком те, що, говорячи про події 1648—1654 р., Гізель «ані словом не згадує про Хмельницького і геройську боротьбу українського народу за своє osvobodження»³. З цією думкою Франка не можна не погодитися.

Характеризуючи розвиток історичної думки на Україні в XVIII ст., Франко відзначає важливе значення літопису Грабянки і літопису Величка, «навіяних гарячою любов'ю до України», але написаних з позиції класових інтересів козацької старшини. Взагалі слід зауважити, що Франко, як і Лазаревський, звернув увагу на ту обставину, що в українській історіографії XVIII ст. переважала політична ідеологія козацької старшини. «За цими літописателями (Грабянка, Величко) героїчних часів козацтва ідуть мемуаристи Ханенко, Маркович та ін., що зображали процес поступової асиміляції української козацької старшини з великоруським післяпетрівським дворянством. Записки Винського (кінець XVIII ст.) показують цей процес майже уже закінченим»⁴.

Щодо цієї цікавої і оригінальної характеристики слід зауважити, що в оцінці історичних процесів у XVIII ст. на Україні Франко допускав і помилки. Так, він вважав, що закріпачення селян Лівобережжя було результатом дій російського самодержавства. Проте Франко, вірний своїй науковій совісті і революційно-демократичним переконанням, досить правильно описує класову суть процесу розвитку історіографічної думки.

Франко цілком правильно зауважує, що кінець XVIII — початок XIX ст. для України був рубежем як у соціально-економічних відносинах, так і в інтелектуальному житті народу. В цей час починається і новий ступінь розвитку української історіографії.

¹ Див. И. Д. Б о й к о, В. А. Д я д и ч е н к о, Историография Украины, в кн. «Очерки истории исторической науки в СССР», т. I, стор. 107—108.

² І. Ф р а н к о, Нарис історії ..., стор. 74.

За життя Франка авторство Самовидця не було з'ясовано. В радянський час, головним чином завдяки дослідженням М. Н. Петровського, можна вважати доведеним, що під псевдонімом Самовидця виступав видатний, представник козацької старшини Р. Ракушка-Романовський.

³ І. Ф р а н к о, Нарис історії ..., стор. 75.

⁴ И. Ф р а н к о, Южнорусская литература, стор. 307.

«Розуміння і представлення історії краю можна уважати найкращим мірилом ступня національної свідомості у тих інтелігентів, що займаються писанням історії, і у тої публіки, якої вони погляди висловлюють і для якої пишуть свої твори»¹. Першим визначним твором нової епохи в українській історіографії Франко вважає «Историю Русов». Дослідник досить детально описує появу її в рукописах, а згодом — поширення у друкованому вигляді. Франко досить критично підходить до цієї пам'ятки історіографічної думки; йому було ясно, що Григорій Кониський не міг бути автором «Истории Русов»².

«История Русов», як відомо, являє собою досить суперечливу і складну пам'ятку історіографічної думки. Безумовно, автором «Истории Русов» був один з представників українського дворянства. Франко зазначає це, підкреслюючи, що «История Русов» є пам'яткою автономістських прагнень «з виразною політичною тенденцією представити козацтво і загалом увесь український народ як самостійну цілість, що з Польщею і Литвою і нарешті з Росією лучилася і повинна лучитися на основі свободи і рівності під окликом: «Вільні з вільними, рівні з рівними»³.

Проте автор «Истории Русов» зазнав і прогресивних впливів свого часу, що проявляється у тлумаченні історичних подій та фактів. У статті «Ідеали свободи і гуманності в російській літературі» революціонер-демократ Франко писав, що під впливом ідей просвітительської філософії, французької революції, подій 1812 р. в Росії розвивається своя власна думка «про волю політичну, про основний перестрій внутрішній Росії, повстає «Общество соединенных славян», а далі велика конспірація Пестеля, Рилеева, Бестужева та Муравйова-Апостола. Ті товариства і змови захоплювали широкі круги інтелігенції і находили особливо податний ґрунт на Україні, найпаче на Лівобережній, де найбільше ще живі були традиції козацької автономії. Цікавим документом того, як амальгувались ті ідеї одні з другими і втворювали особливий погляд на українську минувшину, є «История Русов»⁴.

Для розуміння всієї важливості оцінки «Истории Русов», даної істориком-дослідником, треба взяти до уваги складність і суперечливість цього твору: його реакційні націоналістичні та прогресивні, антикріпосницькі риси. Ці обставини обумовили запек-

¹ І. Франко, Нарис історії ..., стор. 97.

² Там же, стор. 99—100.

Не досліджуючи детально питання про авторство, Франко схилився до думки, що автором «Истории Русов» був представник козацької старшини «правдоподібно Полетика», а написання її відносив до рубежу XVIII—XIX ст. Формулюючи питання про авторство і час написання «Истории Русов», Франко користувався найновішими для свого часу свідченнями дослідників. Згодом авторство Полетика було рішуче відкинута, а питання про час написання також викликає суперечливі міркування.

³ І. Франко, Нарис історії ..., стор. 100.

⁴ І. Франко, Про російську літературу, стор. 64.

лий характер боротьби навколо «Истории Русов». Пушкін, Гоголь, Шевченко звертали увагу на позитивність, прогресивність концепції автора «Истории Русов»: засудження жорстокого кріпосництва, обстоювання ідеї дружби російського і українського народів. Франко прямо вказує на декабристів і Пушкіна, які брали сюжети для своїх творів з історії України. «Деякі великоруські письменники користуються українськими сюжетами для висловлення таких вільнолюбних і гуманних ідей (Рилеев — в «Исповеди Наливайки» и «Войнаровском», «Пушкин—в «Полтаве»)»¹. В той же час українська буржуазно-націоналістична історіографія хотіла використати реакційну сторону «Истории Русов», намагаючись представити її тільки як пам'ятку «старшинських автономістських прагнень». В часи Франка буржуазно-націоналістична оцінка «Истории Русов» була панівною. Тому революціонер-демократ навмисно підкреслював прогресивні сторони цього твору.

Порівняно детально спiniaючись на «Истории Русов», Франко скупю і коротко характеризує твори української дворянської історіографії — двотомну «Историю Малой России» Д. М. Бантиш-Каменського і п'ятитомну «Историю Малороссии» М. Маркєвича. Франко вважав, що обидва автори просто запозичили з «Истории Русов» її старшинський автономізм, не зробивши жодної спроби самостійно осмислити історичні процеси, тому їх твори «позбавлені наукової вартості, подають, одначе, багато бібліографічного і документового матеріалу для XVIII ст. і в тім головна їх вартість»².

У працях Франка є зауваження про таких істориків, як М. Максимович, Й. Бодяньський, Д. Зубрицький, А. Петрушевич. Не завжди в цих зауваженнях є більш-менш всесторонні характеристики, зокрема історіософічних поглядів, як пише Франко, цих осіб. Так, Франко обмежується вказівкою на те, що Максимович працював над питаннями історії мови і культури³. Дослідник відзначає заслуги Бодяньського в галузі публікації важливого археографічного матеріалу з історії України. В короткій характеристиці праць ідеолога українських галицьких поміщиків і духовенства Зубрицького, зокрема його «Истории галицко-русского княжества», Франко підкреслює «аристократичність поглядів» автора⁴. Історик-дослідник невисоко оцінював історичне значення Петрушевича. Його «Сводная летопись», пише Франко, «се властиво ніяка літопись», а своерідний монтаж різних виписок, часто з сумнівних і малочітних джерел⁵.

Грунтовно характеризує революціонер-демократ Франко таких українських буржуазних істориків, як М. Костомаров і П. Ку-

¹ И. Франко, Южнорусская литература, стор. 308.

² І. Франко, Нарис історії ..., стор. 101.

³ Там же, стор. 384—385.

⁴ Там же, стор. 136.

⁵ Там же, стор. 137.

ліш, зв'язуючи їх дослідження в галузі історії з такими явищами, як «корінна зміна економічних відносин, ріст індустріалізму і капіталізму»¹. М. Костомарову і П. Кулішу Іван Франко відводить цілий розділ у «Нарисі україно-руської літератури», а також присвячує спеціальну статтю «Хуторна поезія П. А. Куліша». В ряді інших праць і листів також даються цікаві характеристики творів цих істориків.

Франко вважав, що Костомаров має певні заслуги в розробці фактичної історії. У листі до польської письменниці Ожешко Франко рекомендує для знайомства з історією України прочитати ряд праць цього автора². Проте Франко різко критикував загальні політичні погляди Костомарова, його тлумачення історичних процесів. Він спеціально звернув увагу на «уміркований лібералізм» Костомарова³; причому ця риса була характерною для Костомарова, як підкреслював історик-дослідник, не лише в 60-х роках, а й в період діяльності Кирило-Мефодіївського братства, в якому Костомаров очолював групу «горячої молодіжі, переважно синів українських поміщиків»⁴, що захоплювалася ліберальними розмовами. Ці висловлювання Франка набирають особливого значення в світлі його загальних висловлювань про лібералізм як «буржуазний інстинкт». «Лібералізм держиться тільки компромісами з різнорідними, ворожими собі силами, а скоро тільки впаде з тої ролі і схоче держатися твердої якої-небудь засади, стає або попівсько-феодальним, або радикально-соціалістичним. Золота середина щезає, як мряка при світлі твердої консеквенції...».

Що стосується українського буржуазного лібералізму, до представників якого Франко відносив і Костомарова, то «недостача видержки в діланні, страх перед критикою, перед аналізом і одвертим висказом своїх засад, фразерство і крутанна логічна надають нашому недавньому ще туманніший і неясніший вид, ніж на Заході... Словнені... великого страху перед усякою сміливішою думкою, — в кожному, бодай що то живім нерутиннім слові бачать революцію, руїну порядку»⁵.

Аналізуючи філософські і історичні концепції П. Куліша, письменник-історик підкреслює найголовніші їх недоліки — лібералізм і прагнення до безпринципного компромісу. Так, Куліш проголошував у своїй «Крашанці» необхідність компромісу з поляками в ХІХ ст. і підкріплював цей тезис так званими історичними аргументами. Франко докладно і науково об'єктивно розбирає суть цього тезису. Зазначивши, що питання взаємоді-

¹ І. Франко, Южнорусская литература, стор. 307.

² Див. М. С. Возняк, З життя і творчості Івана Франка, стор. 117.

³ Див. І. Франко, Нарис історії..., стор. 117.

⁴ Там же, стор. 115.

⁵ І. Франко, Публіцистика, К., 1953, стор. 10—11.

носин між українським і польським народами. мають дійсно важливе значення, революціонер-демократ звертає увагу на умисно туманний виклад формулювань Куліша про компроміс. «Куліш бажає братерства між русинами й поляками. Добре, і ми його бажаємо так, як бажаємо широкого братання нашого народу з кожним другим. Та тільки ж кого розуміє д. Куліш під назвою «поляки», «ляхи»? Дивна річ. Гадав би хто, що польський люд. Та де там. Він розуміє панів, власників, а про люд йому байдуже... Ми досі, думаючи і розмовляючи о згоді між русинами і поляками, мали на оці все тільки народи, т. є. загал робочих людей одної і другої народності... Але йдемо далі. Якого се компромісу бажає д. Куліш? На яких умовинах має він стояти? А от глядіть: «Твердий русин із м'якеньким ляхом побратався, делікатної розмови у нього навчився; переймав у побратима побут його панський і покинув свої давні нориви простацькі...», що мовляв забезпечить і безпечне щастя панське — і простацьку долю... Значиться, компроміс має бути нерівний — русин мусить зречиться своїх норівів і навіть свої розмови. Значиться, і по довершенні компромісу пани остануться панами, т. є. розкошучими неробами, а простаки помимо перейнятого панського побуту так-таки й будуть простаками»¹.

Викриваючи цей компроміс, як план угоди між українськими і польськими експлуаторами з метою посилення експлуатації народів, Франко говорить, що потрібен не компроміс, а єднання і дружба трудящих мас українців і поляків. Він посилається на факти такого єднання у робітничому товаристві Львова, яке видавало газету «Ргаса»². У зв'язку з аналізом так званого компромісу Куліша Франко висловлює думку, що в той час (мова йде про 80-і роки XIX ст.) перед трудящими постали проблеми «великих громадських і загальнолюдських діл в великій боротьбі праці з неробством і кривдою, в боротьбі іменно з тими, з ким д. Куліш бажає нав'язати нам свій компроміс»³. Інакше кажучи, Франко рішуче підкреслював, що в основі історичних і політичних сентенцій «хуторного філософа» лежить буржуазний лібералізм.

Дуже заострював Куліш в своїх історичних писаннях питання про ставлення до Росії, російського народу і царизму. Буржуазні націоналісти навмисно ставили знак рівності між російським народом і царизмом, щоб під маскою критики «москалів» розпалювати ненависть до братнього російського народу. Франко викриває ці маневри. Куліш, пише Франко, виступає з різкою критикою москалів, тобто Росії. Проте у Куліша виходить так, що «чортами» серед москалів він вважає російський народ,

¹ І. Франко, Хуторна поезія П. А. Куліша, в кн. «Іван Франко. Літературно-критичні статті», К., 1950, стор. 110—111.

² Там же, стор. 111.

³ Там же, стор. 110.

його кращих представників і хвалить ретроградів, таких реакціонерів, як Катерина II¹. Куліш, підкреслює Франко, також рішуче висловлюється за збереження і зміцнення російського самодержавства.

Франко звертає увагу також на те, що Куліш сповнений дикої злоби до українського народу. «Коли Шевченко ридає, згадуючи діла незабутні дідів наших, д. Куліш попросту плює на ті діла і всю нашу минувшість»². Спиняючись на бурчанні Куліша з приводу героїчних подій визвольної війни українського народу і «славного козацького батька», Франко вказує, що автор «Истории воссоединения Руси» виступає без прикриття ученості, в непривабливому вигляді циніка і реакціонера. Куліш, пише Франко, намагається «брызнуть лишній раз бологом на «козацького батька» і винуватити його переважно за такі діла, котрі не були його особистою виною, а були або загальною хобою того часу, або диктувались konieczністю, історичним ходом розвитку народного»³. «Зате Чернецького, которого Шевченко звав «поганим Степаном», той, що з лютої спалив кості Богдана Хмельницького, у Куліша честиться «великим воїном»⁴.

Таким чином, Франко показав, що Куліш замість об'єктивного вивчення такої важливої події в історії України, як визвольна війна 1648—1654 рр., став на шлях прямої фальсифікації її. «От ми перебрали при «помочі божій, ряд чортів» (вираз Куліша. — Л. К.)... Ми бачимо, що тим чортом для нього поперед усього — його рідний народ, його минувшість з її героями, його пісні і нориви»⁵.

Всебічно аналізуючи політичні і історіографічні концепції Куліша, Франко звертає увагу на те, що він злобливо виступив проти політичних положень і історичних поглядів Т. Г. Шевченка. Мова йде не про окремі, можливо, випадкові, сентенції, а про те, що вся творчість Куліша (художні твори, історичні дослідження) була протиставленням творчості Шевченка: «Все тут було: лірика й епіка, слав'янофільство й демократизм, хмельниччина й козаччина перед Хмельницьким, тон народної пісні і манера Шевченка і початки спеціальної Кулішевої філософії, хоч іще не виробленої; були громи на «гайдамацтво» в особі Кривоноса, та й на панство в особі князя Яреми. Не було тільки одного — шевченківського генія, шевченківського гарячого почуття, яким він умів осяяти, огріти все, до чого доторкнулося його перо. Даремно Куліш додавав до своїх віршів ноти та вчені екскурси, щоб присоромити шевченкове неучтво, в словах неука Шевченка було сто раз більше глибокої життєвої, а тим самим і історичної

¹ І. Франко, Хуторна поезія ..., 104—106.

² Там же, стор. 102.

³ Там же, стор. 103.

⁴ Там же, стор. 105.

⁵ Там же, стор. 106.

правди, ніж в учених нотах, а потім і в цілих оберемках томів Кулішевої історіографії та історіософії»¹.

На закінчення Франко зазначає, що в галузі художньої літератури Куліш був жалюгідним епігоном великого Кобзаря, в галузі історії—зловливим пасквілянтом і фальсифікатором. «Куліш до смерті воював з шевченківськими поняттями та образами України, козацтва, гайдамацтва, панства і простолюддя, з якимсь нервовим роздрозненням кидаючись з одного екстрему (крайності) в другий і ніяк не можучи ані спекатись тих образів, ані поборотись та знівечити їх»².

Безперечно, справа була не в особистих антипатіях Куліша до Шевченка. В даному випадку ми маємо прояв класової боротьби на Україні в період революційної ситуації 1859—1861 рр. і перших пореформених років, боротьби між поміщиками і селянством. Ліберали виступили на боці поміщиків. Можливо, не до кінця послідовно, але влучно відзначив Франко цю рису Куліша як заклятого ворога народних мас.

Не можна не відзначити, що глибокі, змістовні, насичені революційним запалом характеристики творчості Костомарова і Куліша, дані Франком, актуальні і в наш час та допомагають у викритті антинародної суті української буржуазно-націоналістичної історіографії.

З усього наведеного напрошується цікавий висновок. Франко досить глибоко вивчав питання української історіографії. Він виділяє найвизначніші явища розвитку історичної думки і досить детально їх аналізує, а потім робить короткий огляд таких явищ, які, на його думку, не є принципово важливими. Так характеризує він, як ми бачимо, літописи: виділяє «Повесть временных лет» і ескізно описує літописи XII—XIV ст. Таким же прийомом користується він і при характеристиці історіографії першої половини XIX ст.: виділена «История Русов», а потім подається короткий огляд інших історичних творів.

До такого методу вдається Франко і при дослідженні історіографії середини XIX ст. Після докладного аналізу і критики буржуазно-націоналістичних істориків Костомарова і Куліша Франко стисло характеризує інших представників української буржуазно-націоналістичної історіографії (В. Антоновича та ін.). Ніби бібліографічну довідку дає Франко про інших українських буржуазних істориків того часу (О. Левицький, І. Новицький, М. Сумцов та ін.), відзначає заслуги в публікації археографічного матеріалу і історичних праць журналу «Киевская старина»³. В такий же спосіб описує Франко і галицьких українських буржуазних істориків другої половини XIX ст. А. Петрушевича, І. Шаране-

¹ І. Франко, Михайло Старицький, в кн. «Іван Франко. Літературно-критичні статті», стор. 352.

² Там же.

³ І. Франко, Нариси історії ..., стор. 260.

вича, підкреслюючи їх лакейську покірність Габсбургській монархії. Такий лаконізм характеристик не випадковий: революціонер-демократ взагалі вважав, що всі ці українські буржуазні історики варіювали ідеї лібералізму і націоналізму, проголошені Костомаровим і Кулішем. Буржуазно-націоналістична історіографія в особі Антоновича та його школи відбивала ідеологію української буржуазії пореформеного періоду.

Обмежившись ескізним оглядом буржуазної пореформеної історіографії, Франко так само коротко говорить про О. Лазаревського. А між тим історичні дослідження цього історика-демократа виходять за межі ліберальної історіографії і заслуговують на особливу увагу. Характерно, що погляди Франка, висловлені в працях «Панщина та її скасоване в 1848 р.» і «Громадські шпихліри і шпихліровий фонд у Галичині 1784—1840 рр.» багато в чому перекликаються з принципами, сюжетами і методикою історичного дослідження Лазаревського, зокрема в його «Посполитых крестьянах».

На початку ХХ ст., в епоху буржуазно-демократичних революцій, російська і українська буржуазія відкрито перейшла до табору контрреволюції. В українській історіографії цей перехід найбільш рельєфно відбився у працях так званої школи Грушевського, лідера українського буржуазно-націоналістичного руху. В історіографічних опусах Грушевського, по-перше, відбито прагнення однієї частини (східної) української буржуазії і поміщиків орієнтуватися на російський царизм і російську буржуазію та другої (західної) частини — на німецький імперіалізм; по-друге, боротьба проти робітничого руху, намагання розколоти єдність дій трудящих України і Росії в їх боротьбі з самодержавством, поміщиками і капіталістами.

Франко приділяв досить багато уваги розбору історичних писань Грушевського, про що свідчить велика рецензія «Повний образ історії України-Руси. Критичні уваги до історичних праць проф. М. Грушевського», видана окремою книжкою під назвою «Причинки до історії України-Русі». Проте Франко не зміг до кінця викрити антинаукову суть історіографічних конструкцій Грушевського. Саме тому у нього є позитивні висловлювання про історичні праці Грушевського; відомі також факти співробітництва Франка з Грушевським. Тут ми спостерігаємо черговий прояв обмеженості і непослідовності Франка. Тим більшого значення набирає те, що революціонер-демократ зміг у певній мірі зрозуміти фальш історичних конструкцій Грушевського.

Багатотомна «Історія України-Русі» Грушевського, що містить багатий бібліографічний і довідковий апарат, на перший погляд робила враження фундаментальної і сумлінно виконаної наукової праці. Франко в своїй рецензії викриває цю уявну солідність і сумлінність і вказує на те, що праці Грушевського рясніють великими і малими фактичними помилками.

Франко вважає серйозним недоліком цієї претензійної праці Грушевського те, що в ній не використовуються цінні факти з Древньоруського літопису. На думку дослідника, уважний лінгвістичний аналіз літопису дає змогу зробити висновок, що виникнення державних інституцій у слов'ян слід датувати значно ранішим часом, ніж вважає Грушевський¹. Але Грушевський допускав помилки у використанні літопису і неправильно трактував його. «У представленню проф. Гр. при всій його дріб'язковості зазначу основну помилку, ту, що т. зв. Іпатську редакцію початкового літопису він вважає південною, а т. зв. Лаврентієву північною... фактично обі вони, без огляду на те, де були переписані копії, були зложені в Києві»².

Грушевський заявляє, що на чолі родової організації галицьких бойків, був «газда або завидця». «Поперед усього,— заперечує Франко,— «газда» — слово мадьярське, значить богач і вживається у нас в горах і на Підгіррю в значенні «господар» і не має ніякого особливого зв'язку з великою родиною. Слово ж «завидця» значить першого ксасаря в ряді косарів при кошенню, і також не має зв'язку з організацією родини. Тим часом у статті, на яку покликається проф. Гр. при тім свідочстві, сказано вразно, що великою родиною завідує стариня»³.

Аналізуючи багатомні писання Грушевського, письменник-історик спинився на висвітленні в них первісно-общинного ладу і феодално-кріпосницької епохи. Революціонер-демократ Франко говорив, що Грушевський обходить деталі матеріалів, які свідчать про патріархальний уклад і військову демократію у скіфів і антів. Саме тому Франко в своїх «Причинках...» широко цитує висловлення про скіфів грецьких авторів Прокопія і Геродота⁴. Цитуючи місце з Прокопія про те, що слов'яни і анти жили в убогих курнях, вели кочове життя, не залежали ні від якого володаря, а весь їх побут свідчив про уклад воєнної демократії, Франко зауважує: «Проф. Грушевський знав сю характеристику... але чомусь не цитує її ані в своїй спеціальній розвідці про антів, ані в просторому курсі, ані в популярній переробці історії України»⁵. В праці «Придунайські скити в IV—XII ст.» (доповнення до рецензії) Франко знов указує на те, що Грушевський обійшов важливий матеріал про скіфів, і, щоб дати читачеві досить докладне поняття про їх (скіфів) історичну долю, розселення та племінну приналежність⁶, він наводить свідчення Георгія Амартола, Анни Комнен, Акоміната та ін.

На перший погляд може здаватися, що Франко спинився ніби

¹ І. Франко. Причинки до історії України-Русі, Львів, 1912, стор. 24—25.

² Там же, стор. 31.

³ Там же, стор. 48.

⁴ Там же, стор. 18—19.

⁵ Там же, стор. 19.

⁶ Там же, стор. 27.

на деталях подій, в дійсності ж йдеться про різний підхід до історичних явищ. Для буржуазного націоналіста Грушевського факти з історії скіфського періоду повинні були лише підтверджувати його упереджені і надумані тези про вічність української нації та її особливу демократичність. Тому Грушевський тенденційно відбирає факти, обходячи все те, що не вигідне для його брехливої конструкції. Франко ж вважає первісно-общинний лад закономірним ступенем розвитку суспільства, що доводить історичність кожного такого ступеня і закономірність перемоги соціалізму. Спинаючись на фактах общинного ладу у слов'ян, Франко писав: «Давнє громадянство давно забуте і, здавалось би, похоронене. Та ні! Чи не нашим дням судилося відновити його? Чи не ми се жиемо в тій щасливій добі відродження... а бодай у досвітках тої щасливої доби?»¹. Тому для революціонера-демократа Франка були важливі всі деталі історичного повідомлення про скіфів і антів, він намагався відшукати якнайбільше фактичного матеріалу, бо таке всестороннє висвітлення підтверджувало об'єктивність концепцій Франка відносно общинного ладу.

Принципальні суперечності були у Франка і Грушевського і в питанні висвітлення історії феодально-кріпосницького періоду. В «Причинках...» наводиться значна кількість критичних зауважень до трактовок історії феодалізму, даних Грушевським. Справжній зміст цих зауважень стає зрозумілим в світлі загальних концепцій революціонера-демократа про феодалізм. Його вихідним положенням була думка, що при феодалізмі (в тому числі на Україні) «весь тягар тої суспільної нерівності і кривди в найповнішій мірі спадає... на стан селянський. Нерівність, що була основою панщизняного порядку, на хлопах відбивалася найважче»². Франко бачить головне в історії феодалізму — опір народу феодально-кріпосницькому гнітові: «народний гнів проти панської сваволі»³.

Цілковитою протилежністю цим поглядам була історіографічна концепція Грушевського, який в усьому житті народу в епоху феодалізму бачив тільки горезвісний одвічний розвиток української безкласової нації і проголосив «національне життя» основою історичного процесу на Україні. Тому в критичних зауваженнях Франка на адресу Грушевського підкреслюється роль класової боротьби в житті українського народу. Так, Франко вказує на те, що в трактуванні Грушевським визвольної війни 1648—1654 рр. все зводиться до національної боротьби: «проф. Гр. не звертає уваги на перший зазивний лист Хмельницького, виданий у початку 1648 р., в яким нема ані слова про особисті кривди та зневаги, дізнані Хмельницьким, а натомість дуже ви-

¹ І. Франко, Твори, т. VI, стор. 139.

² І. Франко, Панщина та її скасоване..., стор. 9.

³ Там же.

разно зазначено кривди козацтва та загальне соціальне упослідження всього українського народу»¹.

Писання Грушевського були пронизані зоологічним націоналізмом, проповіддю ненависті до великого російського народу. Всупереч цим реакційним твердженням, Франко розвинув думку, що треба розрізняти російський царизм і поміщиків та російський народ і його прогресивних діячів². Революціонер-демократ вважав, що соціальне і національне визволення українського народу можливе тільки в союзі з російським народом, який піднявся на боротьбу проти власних експлуататорів в ім'я великих ідей соціалізму. «Ідея російського народу побідить, бо вона всемирна. Вона не потребує також боятись ані українців, ані поляків, бо вона ще поступовіша, чим само українство, і рівно ненавидить Сибір, як поляки. Коли і тут в Галичині увесь нарід пройметься тою ідеєю, тоді українство само собою зникне і не треба буде його поборювати ложою та лайками та брехнями, як тепер. Отже, вперед, браття, назустріч тій ідеї вселюдського братства і всемирної любови»³.

У зв'язку з цим заслуговують на увагу положення Франка про Древньоруську державу. Якщо Грушевський рішуче відстоював і розвивав тезис про український характер Київської держави, то Франко наблизився до розуміння, що вона була спільною сторінкою в історії росіян, українців і білорусів. Говорячи про «Повість временных лет», як уже зазначалося, Франко вказував на те, що пам'ятки епохи Київської Русі «були... загальноруськими»⁴, а сама епоха — часом спільності «великого східнослов'янського племені». Всупереч ідеї Грушевського про «одрубність» української нації, революціонер-демократ Франко закликав до єднання братніх східнослов'янських народів. І пишучи: «Коли органічно, від кореня розвинуться і процвітуть усі частини великого східнослов'янського племені, коли святотатські руки не будуть підрубувати та нівечити одну часть, аби тим краще буяла друга, то тоді зложиться з них цілість і єдність краща, багатша, гармонійніша, ніж се тепер може снитися різним шовінізмом затуманеним головам»⁵, він мав на увазі і історичні конструкції Грушевського та його школи.

Закінчуючи розгляд праць Грушевського, Франко зазначає: «Автор кладе головну увагу на аналізованне історичних явищ, але не має дару групування історичних фактів; от тим то при всій глибокій обдуманості його плану важні історичні події, а ще більше визначні історичні діячі тонуть у масі подробиць та

¹ І. Франко, Причинки..., стор. 44.

² Див. І. Франко, Формальний і реальний націоналізм, в кн. «Літературно-критичні статті Івана Франка», стор. 36.

³ І. Франко, Ідеї й ідеали Галицької москвофільської молодіжі, в кн. «Про російську літературу», стор. 51.

⁴ І. Франко, Южнорусская, литература, стор. 303.

⁵ І. Франко, Ідеї й ідеали..., стор. 61—62.

розумувань. Звертаючи більшу увагу на відносини, ніж на живі особи, автор мусить скрізь заповняти прогалини історичних відомостей своїми розумуваннями та комбінаціями, іноді не зовсім щасливими»¹ (розр. наша.—Л. К.).

* *
*

Наведені вище положення, думки і зауваження революціонера-демократа І. Франка свідчать про те, що його вклад в українську історіографію величезний. Безумовно, Франко не дав наукового марксистського трактування багатьох питань української історіографії, а тому не завжди і не послідовно розкриває суть історичних процесів, деякі його тлумачення помилкові. Взагалі ж методологічні принципи історичних концепцій Франка являють собою оригінальне явище.

Насамперед історіографічна концепція Франка пронизана соціальним оптимізмом і твердим переконанням, що на зміну капіталізму прийде соціалізм. Революціонер-демократ рішуче і твердо виходив з принципу закономірності в розвитку історії, критикуючи в цьому питанні як ріккертівців, так і неодарвіністів. Він досить чітко уявляв собі розвиток суспільства як перехід від однієї соціально-економічної формації до іншої.

В цих питаннях Франко, безумовно, зазнав благотворного впливу ідей марксизму. Можна прямо сказати, що революціонер-демократ сприйняв ряд положень наукового соціалізму про розвиток суспільства. Без перебільшення можна твердити, що за глибиною думки, за максимальним наближенням до історичного матеріалізму до Великої Жовтневої соціалістичної революції серед українських істориків не було фігури більш значної, ніж Іван Франко.

¹ І. Франко, Причинки..., стор. 56.

ІВАН ФРАНКО ЯК ІСТОРИК СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ

І. О. ГУРЖІЙ

Іван Якович Франко був не тільки геніальним поетом, прозаїком і драматургом, а й видатним істориком. Йому належить велика кількість праць з історії України, а також з загальної історії. В історичній спадщині Франка чільне місце займають праці, присвячені дослідженню історії селянства в період феодалізму і капіталізму. Життя селян України в минулі і сучасний для Франка періоди знайшло яскраве і реалістичне відображення в його численних художніх творах. І. Франко, як матеріаліст, обізнаний з працями К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна, зумів вірно висвітлити в своїх наукових працях і реалістично відтворити в художніх творах головні моменти з історії українських селян.

Тема «Іван Франко як історик селянства України» надто широка, а тому ми будемо зосереджувати свою увагу на основних її питаннях.

Життя селян у період кріпацтва яскраво відображено в таких художніх творах Франка, як оповідання «Панщизняний хліб», «Як пан собі біди шукав», «Гриць і панич», поема «Панські жарти». В цих творах письменник показує, з одного боку, свавілля і деспотизм поміщиків, їх паразитичне життя і, з другого, — нестерпне становище поневолених селян, їх злиденне, голодне і безпросвітне життя. Поміщиків підтримували царський уряд, його бюрократичний апарат, церква. В оповіданні «Як пан собі біди шукав» введений тип лицемірного служителя церкви. Су-

Стрийської округи, Могуцького, який примушував селян щодня ходити на панщину, чинив над ними свій суд і розправу.

Було за найменшу провину:
Потрутиш панську худобину,
Собаку вдариш, що з руки
У тебе хліб рве, слово скажеш,
Віз перевернеш, сніп зле зв'яжеш —
Три шкіри спустять гайдуки¹.

У цьому творі поет показує пряму залежність між злиднями селян і багатством панів. Франко піднімається до реалістичного узагальнення, характеризуючи економічну основу марнотратства, розпутного життя панів-експлуататорів. Устами селян поет гнівно заявляє:

Се ж з поту нашого і мук
Плило те золотее жниво
Сотками літ до панських рук.
Лицарський дух, воєнну славу,
Всю ту минувшину криваву,
Всі ті багатства і пишноти,
Все зіпсуття і всі підлоти,
Гуміри панські, лови, карти,
І всякі гулянки шальні,
І ласки панські, й панські жарти —
Мужик все виніс на спині².

Поєма «Панські жарти» сповнена палкою любові до поневолених селян і пекучої ненависті до гнобителів-кріпосників. Недарма царська цензура, зробивши висновок, що зміст поеми розрахований на збудження ненависті селян до вищих станів, заборонила розповсюдження її в Росії³.

Революціонер-демократ Франко цікавився також історією виникнення сіл і поселень. У третьому томі збірника «Студії з поля суспільних наук і статистики» (1912), виданому Статистичною комісією Наукового товариства ім. Шевченка, І. Франко вміщує контракт поселення Слободи біля с. Нагуєвичі (Дрогобицького повіту), складений у 1779 р. В ньому говориться про умови поселення в Слободі нових осадників. Письменник відзначає, що деякі з прізвищ селян, які підписали контракт, збереглися в Нагуєвицькій слободі. Разом з цим він наводить додаткові відомості про цю слободу.

Документально вивчаючи історію українського села, І. Франко насамперед звертав увагу на соціально-економічні умови життя селян, на нестерпний феодально-кріпосницький і капіталістичний гніт. «Село цікавить його, — писав про І. Франка М. Коцюбинський, — не з етнографічного боку, як попередніх письменників, він не ідеалізує сільського життя. Його інтересують соціальні і економічні сторони того життя, гніт, страждання і всяка кривда. Наскрізь гуманний, чоловічий — Франко оддає своє

¹ Іван Франко, Твори, т. X, К., 1954, стор. 267.

² Там же, стор. 269.

³ Журн. «Красный архив», № 1 (98), 1940, стор. 267.

серце і всі свої симпатії тим, хто «в поті чола» добуває хліб не тільки собі, але й другим, тим, що самі не роблять»¹.

Серед праць Івана Франка з історії селянства в період феодалізму важливе значення має його наукове дослідження «Панщина та її скасоване в 1848 р. в Галичині». Воно було надруковане у Львові двома виданнями — в 1898 і 1913 рр. Кріпацтво та його виникнення, законодавство Марії Терези і Йосифа II про панщину, селянське повстання 1846 р. в Західній Галичині, спроби австрійського уряду нормувати панщину, скасування її в 1848 р. і економічні наслідки цього акту, пережитки кріпацтва в західноукраїнському селі — такі основні питання розглядає автор у названій праці.

У вступі до праці «Панщина та її скасоване...» письменник-історик зазначає, що він вважав за потрібне «дати читачеві не тільки оповідане про само знесення панщини в 1848 році, як радше докладну відомість про те, відки взялася панщина в нашім краю, чим вона була для нашого народу, хто й як працював над її піддержанем та заостренем, а хто над її обмеженем і знесенем»².

Тут же Франко вказує, що історія панщини в Галичині — це головна частина історії місцевого українського населення, яке в основній своїй масі знаходилося під ярмом кріпацтва. Цікаво відзначити вимоги, які ставить тут письменник до своєї праці: поєднання високого наукового рівня з популярністю викладу, не робити висновків там, де для самого автора вони ще неясні.

Наперед знаючи, що в тогочасних поміщицько-буржуазних колах Австро-Угорщини підніметься галас про «необ'єктивність» і «тенденційність» показу історії панщини, Франко заявляє: «Зі спокійним сумлінням можу сказати, що я бажав подати своїм читачам тільки голу, щирю правду, а не хотів навертати їх ні на яку — чи хлопську, чи панську, чи урядницьку віру. Коли панщизняні дідичі або урядники в мойому оповіданні не являються в рожевім світлі — я тому не винен. Я певно не для власної приємности малював їх так, їх власні діла й слова, то були фарби, які я накладав на свій малюнок»³.

Даючи загальну характеристику панщини, автор говорить про всю систему феодально-кріпосницьких відносин, про особисту залежність кріпаків від поміщиків і прикріплення селян до землі. Він вірно розуміє характерну рису феодального способу виробництва — поєднання власності закріпаченого селянина на своє господарство, власності, заснованої на його праці, з особистою залежністю від феодала. Письменник-історик з'ясовує

¹ М. Коцюбинський, Вибрані твори в двох томах, т. II, Державне видавництво художньої літератури, К., 1950, стор. 391.

² І. Франко, Панщина та її скасоване в 1848 р. в Галичині, Львів, 1913, стор. 6—7.

³ Там же, стор. 8—9.

своєрідність селянської власності. «За панщизняних часів,—пише він,—хлоп мав поле й хату, аби з того і на тім жив і працював; але поза тим він належав до пана. Тай не можна сказати «мав» так, як ми се тепер розуміємо. Поле, хата, навіть худоба були тільки на половину його власність; зверхню власність над усім тим мав пан»¹.

Ставлячи питання, як виникла панщина, Франко аналізує погляди на це представників панівного класу, які всіляко намагалися виправдати свої права на експлуатацію селян. Одні феодала, говорить автор, твердять, що земля, яку обробляють селяни,—це панська власність; інші—ніби панщину селяни відбувають за те, що поміщики захищали селян від нападів татар та інших грабіжників; треті свої права на експлуатацію селян пояснюють дуже просто: бог так дав, що з давніх-давен хлоп працює на пана.

В праці Франка з'ясовуються умови поневолення селян феодалами, висвітлюється процес закріпачення селян з найдавніших часів. Автор розглядає питання про склад панівного класу і групи поневолених селян. Так, він зазначає, що в Червоній Русі в XV ст. селяни ділились на дві великі категорії: вільних і невільних. Ці категорії в свою чергу складалися з груп: вільні—данники і службові люди, а невільні—невільники і каланни. Всі ці групи відрізнялись своїм економічним становищем, формою управління ними і ступенем залежності від феодала.

Змальовуючи в основному вірно процес закріпачення селян, Франко допускає ряд неточних, а подекуди й невірних тверджень. Він надто переоцінює роль воєн у закріпаченні селян. На його думку, смердами були полонені, взяті руськими князями під час воєн і поселені на князівській землі.

Не можна повністю погодитись з поглядом Франка на татаро-монгольське іго. Він вірно вказує на спустошення руських земель татаро-монгольськими завойовниками, але вважає, що вони «зробили деяку полекшу хліборобам, бо або винищили, або геть прикоротили гордих та здирливих бояр»².

Дослідник, вивчаючи історію закріпачення селян, звертає увагу на те, що воно особливо посилилось в умовах розвитку товарного господарства. Саме тоді поміщики намагалися остаточно прикріпити селян до землі, позбавити їх волі і змусити відбувати панщину. Цього їм вдалося їм добитися на Пйотриковському сеймі в 1496 р.

Як зазначає Франко в праці «Громадські шпихліри ...у Галичині 1784—1840 рр.», на кінець XVIII ст. галицьке селянство було вже зовсім безправним: «Селянин не-шляхтич не мав права земельної власності, права свідчити в суді против пана, не говорячи вже про яку-будь автономію громадську. Він ніколи не

¹ І. Франко, Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині, стор. 16.

² Там же, стор. 27.

був певний своєї посілості і своєї особистої свободи, про нети- каність (недоторканість. — *І. Г.*) особи не було й мови»¹.

Всупереч твердженням буржуазно-націоналістичних істориків і письменників про те, що кріпацтво було важким тільки для українських селян, письменник підкреслює, що панщина «була загальним хлопським лихом». Від неї однаково терпіли і русин (українець), і поляк, і чех, і німець. Але в Галичині, говорить Франко, панщина була подвійним лихом — соціальним і національним. Це було зв'язано з тим, що над селянами України тяжів не тільки соціальний, а й національний гніт; що панівні класи України ополячувались і онімечувались. Правда, тут він допускає помилку, заявляючи, що русини «з давен давна були хлопська нація», що при «руській мові, при руській народності лишалися тільки прості, чорні хлопи і вбогі та маловчені сільські священники»².

У дослідженні «Панщина та її скасоване...» і в ряді інших праць Франко дає детальну характеристику законодавства уряду Марії Терези і Йосифа II про селян, зокрема розглядає патенти (укази) про складання інвентарів у поміщицьких маєтках, патент від 1 червня 1784 р. про утворення громадських шпихлірів (запасних хлібних магазинів), патент від 16 червня 1786 р. про розміри і порядок відбування панщини, патент від 17 вересня 1786 р. про суд у селах, патент від 10 лютого 1789 р. про заміну панщини і данини натурою на грошову та про недоторканість рустикальних (селянських) ґрунтів. В основному вірно аналізуючи ці патенти, автор до деякої міри ідеалізує діяльність Йосифа II, вбачає в ній прагнення цісаря спертися на селянство. Він, мовляв, бачив, що шляхта в кожному краї намагається зберегти свої давні привілеї, що «тільки селянство, поневолене, притиснене й кривджене..., має скрізь однакові інтереси і може подати тривку підпору для його політичних змагань»³. Розглядаючи законодавство Йосифа II, Франко в іншій праці пише: «...Цісар виступає тут як добрий господар, що дбає в своїм хозяйстві не лише про цілість, але й про кожду найменшу дрібницю»⁴.

Проте Франко був далекий від ідеалізації становища селянства після загарбання Австрією Галичини. Він констатує деяке полегшення становища селян після переходу Галичини з-під залежності Польщі до Австрії, говорить про те, що «...хлоп не був уже панська власність і хлопський ґрунт не був панська власність; та проте все-таки хлопські права були мало чим більші від прав робучої худоби»⁵.

¹ І. Франко, Громадські шпихліри...у Галичині 1784—1840 рр., «Українсько-руський архів», т. II, Львів, 1907, стор. III—IV.

² І. Франко, Панщина та її скасоване..., стор. 219.

³ Там же, стор. 63.

⁴ І. Франко, Громадські шпихліри...у Галичині..., стор. XXIV.

⁵ І. Франко, Панщина та її скасоване..., стор. 16.

Згідно з австрійським законодавством власність поміщика на землю, якою користувались селяни¹, була обмежена. Як укаже Франко, поміщик не мав права відібрати її у селян, приєднати до своєї землі² чи продати. Але земля не була власністю і селян. Вони мали право на ній жити, відбувати панщину, давати з неї данину та платити урбарію (урядовий податок). Проте селяни не могли ні продати, ні подарувати, ні поділити чи передати землю в спадщину.

Царський уряд, виходячи з своїх інтересів та інтересів поміщиків, ліквідував у 20-х роках ХІХ ст. шпихлірський фонд, пограбувавши селян. Питання про створення, діяльність і ліквідацію громадських шпихлірів детально висвітлені Франком в статті «Громадські шпихліри» (1890) та в дослідженні «Громадські шпихліри в Галичині 1784—1840 рр.». Останнє було вміщене в «Українсько-руському архіві», т. ІІ як передмова до підібраних автором на цю тему документів.

Розглядаючи соціальну політику Галицького станового відділу, Франко розкриває її кріпосницький характер. Один з активних діячів цього відділу Й. Братковський, виступаючи проти селянської реформи, твердив, ніби кріпацтво у Польщі основане на добровільній угоді між паном і мужиком. Ця думка була поширена і в історичній літературі. Письменник, викриваючи твердження Братковського про те, що пани — автохтони, а мужики — прибуду, що вони склали між собою «добрі» і «справедливі» інвентарі, показав усю безглуздість такої думки. «Ми знаємо,— говорить Франко,— що в нашім краю не мужики приходили до панів, а пани були зайдами в нашім краю, руйнували ті порядки, які застали перед тим (дворища і побудований на них свобідний громадський устрій), і сотками літ добивалися того, щоб із свобідних дворич поробити компактні села, заповнені підданим людом. Знаємо подрібно, як вони обдирали той люд із його прав і прикріпляли його до землі, знаємо й історію інвентарів»³.

В ряді своїх праць І. Франко звертає увагу на розмір і характер повинностей селян у період феодалізму, на посилення феодально-кріпосницького гніту. Так, у згадуваній праці «Панщина та її скасоване...» він розглядає основні види і розміри робіт, які виконували кріпаки, натуральні данини і грошові побори, що тяжіли над селянами Галичини в кінці ХVІІІ—першій половині ХІХ ст.

Викриваючи фальшивість тверджень дворянсько-буржуазних істориків, які ідеалізували життя селян у Польщі, письменник у статті «Галицька індемнізація» (1890) підрахував, що в кінці ХVІІІ ст. селяни Волині, Полісся і Поділля відбували панщину,

¹ Рустикальний ґрунт.

² Домінікальний ґрунт.

³ І. Франко, Громадські шпихліри в Галичині 1784—1840 рр., стор. ХVІІ.

шарварки (ремонт шляхів і громадських будівель) і давали данини натурою на 214—321 робочий день на рік¹.

Дослідженню питання про повинності селян у XVIII — першій половині XIX ст. Франко присвячує історико-економічну розвідку «Грималівський ключ в р. 1800», вміщену в збірнику «Часопис правнича і економічна» (1900). Зіставляючи привілей 1720 р. і інвентар 1800 р., автор робить висновок, що становище селян Грималівського ключа на Поділлі погіршувалось в міру того, «як шезала небезпека воєнних «інсульт», зміцнювалася адміністраційна та політична власть шляхти і грошова господарка звільна, але постійно витісняла натуральну»².

Детально розглядає автор в цій праці розшарування селян (парові, поєдинкові, четвертові, халупники і комірники), розмір панщини та інших повинностей, які змушені були виконувати селяни різних груп. Наводячи дані про грошові данини поміщикам, Франко підкреслює, що це дає підставу «розвіяти твердження про виключно натуральне господарство панщизняних часів»³.

Вивчивши економічну основу феодального господарства, висвітливши умови і хід скасування панщини в Галичині в 1848 р., у праці «Панщина та її скасування...» І. Франко спиняється на позитивних економічних і політичних наслідках «знесення панщини». Разом з тим, він відзначає половинчатість реформи і значні залишки кріпацтва. «З-під панщизняного ярма в 1848 р., — резюмує письменник, — наш народ вийшов убогий, темний, безрадний, з невпорядкованими ґрунтами, без кредиту і можності фінансового розвою». Дуже вдало показав письменник у одному з своїх віршів, що одержав галицький селянин після скасування панщини:

Йосифінський наказ пачщизняний,
Прадідівський квит на тридцять буків,
Діда скарга за ґрунтень забраний,
Батьків акт ліцитаційний драгий —
Ось весь спадок, що лишився для внуків⁴.

* *

*

В художній творчості і в наукових працях Іван Франко яскраво і всебічно висвітлив процес розвитку капіталізму в сільському господарстві Галичини. Письменник рішуче засудив дипломаних лакеїв буржуазії, які на всі лади вихваляли капіталістичні порядки і «гармонію класових інтересів», з усіх сил намагалися довести відсутність класових суперечностей у капіталістичному суспільстві.

Розвиток капіталістичних відносин у сільському господар-

¹ Див. І. Франко, В наймах у сусідів, Львів, 1914, стор. 268.

² І. Франко, Грималівський ключ в р. 1800, стор. 8.

³ Там же, стор. 41.

⁴ І. Франко, Вибрані поезії, Держлітвидав України, К., 1948, стор. 170.

стві Франко розглядав у нерозривному зв'язку з розвитком всієї капіталістичної системи. Найбільш загальну і влучну характеристику капіталізму в сільському господарстві, що швидко зростає і міцнів після скасування кріпацтва, письменник дав у брошурі «Про працю» (1881): «Як і на полі промислу, і тут, у землеробстві, капітал підкоряє працю щораз більше, бо дрібні господарства поступово зникають з обрію та зливаються з великими, які виробляють землеробську продукцію у великих масштабах при допомозі машин тощо, а свої вироби призначають не на власні потреби і не для найближчих сусідів, а для вивозу, для світової торгівлі. Лихварство, що тисне селянина, це також ніщо інше, як лише форма, в якій проявляється оволодіння капіталом працею. Експропрійований капіталістом землероб стає найманим робітником-пролетарем!»¹.

Капіталізм у Галичині розвивався при наявності значних залишків кріпосництва. Останні особливо сильно проявлялись у так званій індемнізації (випусти), сервітугах (право користуватись угіддями) і пропінації (виключне право поміщиків продавати горілку). До «хвостиків панщини», зазначає Франко, відносяться шарварки, виключне право поміщиків на полювання і риболовство, право патронату (надання поміщиком парафії священику), черезсмужжя, обмеження селян у політичних правах взагалі і в виборчих правах зокрема.

Основою збереження пережитків кріпосництва було поміщицьке землеволодіння. Безземельні і малоземельні селяни змушені були йти в найми до своїх панів або попадали до них у кабалу. І. Франко, характеризуючи класові суперечності в пореформеному галицькому селі, пише: «Ось селянин — ось шляхтич! Се перше панує чуже протинство в політичній життю Галичини»². У статті «Земельна власність у Галичині» (1887) він зазначає, що, згідно з даними за 1875 р., орна земля, луки, пасовища і ліси розподілялись так: поміщикам належало 42,6%, селянам—57,4%. І це в той час, коли поміщицькі господарства не становили навіть 1% від загальної кількості господарств.

Зосередження після реформи 1848 р. в руках поміщиків більшості лісів і пасовищ, які були вирвані «з живого тіла» селянських земель, гостра потреба селян у лісах і пасовищах викликала тривалу і рішучу боротьбу за сервітуту. В статті «Лісові шкоди і карі в с. Нагуєвичах»³ Франко говорить, що за період 1875—1882 рр. до суду було віддано близько 60% мешканців с. Нагуєвичі за порубку лісу і порушення сервітутних прав поміщика.

¹ Цит. за кн. М. С. Возняк, 3 життя і творчості Івана Франка, Вид-во АН УРСР, К., 1955, стор. 76.

² Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, Відділ рукописів, ф. 3, № 327/II, І. Франко, Селянський рух в Галичині, рукопис арк. 2. Стаття була надрукована у віденській газеті «Die Zeit», № 51 за 1895 р.

³ «Світ», № 6—7, 1882.

В 1857 р. австрійський уряд утворив спеціальну комісію для розгляду справ про сервітути. До 1881 р. комісія розглянула понад 32 000 таких справ, з яких тільки 2000 було вирішено на користь селян. Судові процеси ще більше посилювали руйнування селянських господарств: «Сервітутова справа пожерла мільйони народного добра, підрубала на довгий час сам корінь народного добробуту, заперла селянству на довгі літа дорогу до господарського розвою»¹.

Яскраву, реалістичну картину зубожіння пореформеного села під тягарем феодалських пережитків Франко відобразив в оповіданні «Ліси і пасовиська», написаному в формі розповіді громадського уповноваженого. Життя селян після реформи дуже тяжке, говорить він. Залишилась та ж сама панщина, тільки в іншій світі. Поміщики продовжують експлуатувати селян. Письменник викриває махінації поміщика під час сервітутного процесу.

На підставі значного фактичного матеріалу Іван Франко довів несправедливість викупних платежів. Рішуче виступаючи проти будь-якого «відшкодування» поміщикам «збитків» у зв'язку з скасуванням панщини, він цілком приєднується до селянського депутата Капущука, який в серпні 1848 р. на засіданні австрійського сейму заявив, що поміщики обтяжували селян надмірною панщиною, грабували їх, знущалися над ними. «І за кожне таке знущання ми маємо тепер давати відшкодування? Я думаю — ні! Батоги й канчуки, що обвивалися довкола наших голів і нашого струдженого тіла, се нехай вистарчає їм, се нехай буде їм відшкодованем»².

В статті «Угода індемнізаційна», яка була надрукована в польській газеті «Kurjer Lwowski» за 22 березня 1890 р., а потім ввійшла до збірки «В наймах у сусідів», Франко зазначає, що добавки на погашення викупних платежів становили 50% усіх прямих податків з селян. Крім цього, селяни сплатили 66 млн. ринських за відмову поміщиків від права пропінатії. Поміщики, ставши орендарями в краєвої пропінатійної комісії, продовжували споювати селян. Продаж горілки не став вільним. Франко підрахував, що викупом «галицький хлоп був обтяжений три рази більше від заможного селянина під Віднем, а мало що не 5 раз більше від чеського підданого»³.

Феодалним пережитком було також політичне безправ'я галицьких селян. На цьому письменник неодноразово спиняється, зокрема в статті «Посольські звіти. Гіпотетичний рахунок» (1886). Показу політичного безправ'я селян присвячене його оповідання «Свинська конституція», в якому засуджується антинародний характер конституції 1867 р., розкривається буржуазно-

¹ І. Франко, Панщина та її скасування..., стор. 212.

² Там же, стор. 176.

³ Там же, стор. 195.

поміщицька суть державного устрою Австро-Угорщини, який узаконував безправне становище та жорстоку експлуатацію галицького селянства. У розповіді селянина Антона Грицуняка розвінчується конституція, яка давала змогу панівним класам і їх уряду грабувати селян, а селянам — тільки свободу вмирати з голоду.

Широко показує Франко в своїх художніх творах та наукових працях процес капіталістичного розшарування села, створення на одному полюсі хижої і ненажерливої сільської буржуазії, а на другому — злиденного, позбавленого засобів виробництва сільського пролетаріату. Це був нищівний удар по буржуазно-націоналістичній «теорії» «безкласовості» та «безбуржуазності» української нації.

Розглядаючи причини зубожіння селянства, Франко підкреслював: «...Приватна власність землі і нерозлучно з нею зв'язані чинш і рента, це головні причини суспільної нужди та економічної нерівності між людьми...»¹. Дослідник констатує, що в період капіталізму відбулися значні зміни в земельній власності Галичини: земля стала предметом спекуляції, утворилися, з одного боку, дрібні й найдрібніші земельні володіння і, з другого, — величезні латифундії. Якщо до цього були землі домінікальні, рустикальні і вільні, то тепер існують дві категорії земельної власності — велика і дрібна. Земля, говорить Франко, «...робиться щораз менше жерелом добробуту місцевих жильців, а щораз більше предметом визиску та спекуляцій для чужинців»².

Користуючись записками економіста Навроцького, Франко наводить цифрові дані про зростання числа «найдрібніших посідовостей ґрунтових» (по 5—2 і менше моргів землі). Так, якщо в 1819 р. таких господарств було 181 168, або 35,81% від усіх дрібних господарств, то в 1859 р. їх було вже 349 012 або 44,28% від усієї кількості дрібних господарств. Письменник робить висновок, що майже вся дрібна земельна власність, тобто основна частина селянських господарств, перебуває в стані «повільного завмирання та банкрутування»³. Використовуючи масове розорення селян, сільський глитай широко розкидав свої лихварські тенета. На початку ХХ ст. куркулі, становлячи 5,6% від усієї кількості селянських господарств, володіли 50% селянської землі. Розшарування селян яскраво висвітлює Франко в повісті «Гутак», в оповіданнях «Навернений грішник», «Сам собі ви́нен» та ін.

Малоземельні і безземельні селяни терпіли злидні і голод, неспроможні були сплачувати податки, за що цісарські урядовці

¹ І. Франко, В наймах у сусідів, стор. 196.

² І. Франко, Земельна власність у Галичині, зб. «В наймах у сусідів», стор. 45.

³ Там же.

відавали їх останнє майно на ліcitaцію (прилюдний торг). Лише в 1873—1879 рр. було ліцитовано 11 538 дрібних селянських господарств.

Остаточо розорені і напіврозорені селяни, щоб не вмерти з голоду, змушені були шукати «заробітків» у поміщицьких економіях, в містах, на заводах і фабриках. Франко, глибоко вивчивши процес розшарування пореформеного села, безпосередньо ознайомившись з життям пролетаризованих селян, створив галерею образів робітників, які поступово поривали зв'язки з селом. Такими є образи Максима (оповідання «Вугляр») і Панька (оповідання «Добрий заробок»). Обидва вони, не маючи землі, порвали зв'язки з сільським господарством. Максим живе виключно з заробітків, а Панько робить на продаж мітли. Становище таких заробітчан ускладнювалося тим, що внаслідок недостатнього розвитку промисловості в Галичині, яка була аграрним додатком Австро-Угорщини, не завжди можна було знайти роботу.

У творах Франка показані сумні картини шукання роботи зубожілими селянами. Робітник-ріпник говорить Бенедю Синиці: «Адіть, що народу йде, але тото, що ту видите, то де, хіба яка сота часть! Передновинок тяжкий, а ще й тепер, адіть, кара божа! Май, а пече так, як в жнива, дожджу нема,—гадаєте, що не буде голод?.. Ну, то де ж нарід дінеся? Хто ще трохи чує в собі сили, то пхаєся сюда, щоби шось заробити... Робітника прибуло, зараз плати уривають. Дістодіто: роби за тільки, а не схочеш ти, зараз десять на твоє місце чекає. Та й гадаєте, що не чекає? Там як вийдете рано на улицю, як поглянете — що трави-зілля, тільки народу за роботою»¹.

В складі західноукраїнського пролетаріату була велика кількість вихідців з села, які зберегли ще риси селянської психології, мріяли про те, щоб заробити гроші і відновити своє господарство. Цей тип робітників — вчорашніх селян реалістично відтворив І. Франко у ряді художніх творів, а також у науковій праці «Знадоби до вивчення мови і етнографії українського народу». В другому розділі цієї праці «Дещо про Борислав» автор показує тяжке становище бориславських робітників, багато з яких прийшло з села з надією заробити хоч би трохи грошей і повернутися до свого господарства. Але марні були їх сподівання. Тим, хто попав у лапти капіталістів-експлуататорів, ніколи не вдавалося вирватись з них. У повістях «Воа constrictor» і «Борислав сміється» письменник показав крах цих ілюзій робітників — вчорашніх селян. Викриваючи хижацтво капіталу, в передмові до збірки оповідань «Борислав» Франко пише: «Борислав висисає вдовж і вишир всі сусідні села, пожирає молоде покоління, сили, час, здоров'я і моральність цілих громад, цілих мас. Капіталізм приніс їм із собою всі страховища та невпевненість у завтрішньому дні».

¹ І. Франко, Твори, т. V, стор. 299—300.

Не знаходячи роботи в Австро-Угорщині, селяни змушені були шукати заробітків у західноєвропейських країнах, в Росії. З приводу цього Франко писав у вірші «Якось-то буде!» (1880):

З голоду й нужди вмирає мужик,
Крадіж, рабунки, весь край — один крик.
Мати вбиває голодну дитину,
Батько кидає кохану родину,
В Росію, Молдавію тягнуть плачучії
На заробітки отарами люди...¹

Нестерпне становище змушувало селян Галичини емігрувати у США, Канаду, Бразилію. Проте на нових місцях вони знаходили не щастя, а жорстоку експлуатацію, свавілля урядовців, злидні і поневіряння. Тема еміграції селян Галичини відображена в поетичному циклі Франка «До Бразилії», що був надрукований у збірнику «Мій Ізмарagd».

Ще з юнацьких років Франко захоплювався історичними оповіданнями, думами та піснями про героїчну боротьбу селян України проти соціального і національного гніту, проти ненависних експлуататорів, за вільне життя, без пана і хлопа. Старанно збирав він відомості про народних ватажків, месників за кривди поневолених селян. Пізніше Франко написав ряд праць, в яких досліджуються селянські рухи, висвітлюються їх причини, соціальний зміст і значення в історії України.

Рішуче засуджуючи національну ворожнечу, яку розпалювали панівні класи, Іван Франко виступав як палкий пропагандист інтернаціоналістичних ідей і класової солідарності трудящих різних національностей, висував на перший план класову боротьбу пригноблених проти гнобителів.

Викриваючи буржуазно-націоналістичну концепцію П. Куліша, його намагання очорнити селянсько-козацькі повстання на Україні в XVI—XVII ст. письменник-історик відзначав, що ці повстання мали не національний, а соціальний ґрунт, були результатом не національної ворожнечі, а соціально-економічних суперечностей. Селяни вели боротьбу проти поміщиків не тому, що останні належали до іншої нації, як це силкувався довести Куліш, а тому, що вони були панамі, експлуататорами.

Отже, революціонер-демократ Іван Франко, на противагу буржуазному націоналісту П. Кулішу, вбачає в селянських руках насамперед соціальний протест, породжений соціально-економічними суперечностями. Він відкидає твердження Куліша, що нібито в основі селянсько-козацьких виступів лежала національна ворожнеча. Селяни і козаки, підкреслює Франко, вели боротьбу не тільки проти чужих, а й проти «своїх», українських панів. «У нього, — говорить М. Коцюбинський про Франка, — нема шовінізму: люди діляться на два табори: на кривдників, проти

¹ І. Франко, Твори, т. X, стор. 83.

яких він гострить як меч своє слово, і покривджених, яким він оддає своє серце»¹.

В своїх художніх творах та в історичних працях Франко неодноразово звертається до селянсько-козацького повстання 1594—1596 рр. і його прославленого ватажка Северина Наливайка. Так, у статті «Наливайко в мідному биці» (1906) він зазначає, що «історичний ватажок козацької та хлопської черні» Наливайко ставив перед повсталими завдання боротьби за соціальне і національне визволення.

З великим інтересом вивчав Франко одну з найвидатніших подій в історії України — визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. проти шляхетської Польщі, за возз'єднання України з Росією. Щоб глибше висвітлити цю героїчну епопею, письменник використовує велику кількість різноманітних джерел і фольклорних матеріалів. На підставі численних свідчень він викриває перекручення і наклепи на визвольний рух українського народу, які робили польські шляхетсько-буржуазні і українські буржуазно-націоналістичні історики.

Основною причиною визвольної війни 1648—1654 рр. І. Франко вважав жахливу експлуатацію селян та міщан. На основі історичних матеріалів він робить висновок, що в тогочасній Польщі була «повна безправність простого люду і необмежена власть над ним панів, повна безсилість короля і державної адміністрації, релігійна нетолеранція (нетерпимість. — І. Г.) та духовна темнота, якої набиралася ніби освічена шляхта з єзуїтських шкіл, цілковитий брак дбання про просвіту і піднесення нижчих верств, політична корупція і моральне зіпсуте шляхти»². Франко відкидає, як позбавлені будь-якої історичної вірогідності, твердження польських буржуазно-націоналістичних істориків про те, що причиною визвольної війни 1648—1654 рр. було прагнення Хмельницького помститися за особисті кривди.

Соціально-економічними причинами, неймовірно тяжким становищем селян пояснював Франко виникнення такої форми народного руху, як опришківство. «Розбійництво, — відзначає він, — було з давен давна нерозлучним товаришем хлопської неволі. Поневолений, битий, кривджений підданий, не можучи знайти ніде полеші ані справедливості, тікав у ліси, в гори, приставав до купи таких самих очайдухів, і хоч чув над собою в кожній хвилі загрозу смерті, все-таки рад був хоч під тою загрозою прожити свобідно, а надто ще мститися на своїх кривдниках»³.

Для висвітлення руху опришків автор широко використав на-

¹ М. Коцюбинський, Вибрані твори в двох томах, т. II, Державне видавництво художньої літератури, К., 1950, стор. 393.

² І. Франко, Хмельницщина 1648—1649 рр. у сучасних віршах. Львів, 1898, стор. 9.

³ І. Франко, Панщина та її скасоване..., стор. 92—93.

родну творчість. У замітці «Опришок Семен Хотюк», написаній у зв'язку з опублікуванням пісні про Семена Хотюка, письменник підкреслює, що пісня стоїть близько до «фактичної основи, передає факт вірніше (хоч не завжди документально вірно) і в правдивім освітленню, не підкрашуючи, не ідеалізуючи його»¹.

Трактування руху опришків у творчості Франка зазнало змін. Так, якщо в драмі «Три князі на оден престол» (1874) він показав опришків не як месників за долю пригноблених і поневолених поміщиками селян, а як сміливих розбійників, то в повісті «Петрії і Довбушуки» (1875—1876) він робить спробу показати цей рух як соціальне явище. Зокрема підкреслюється соціальний характер діяльності прославленого ватажка опришків Олексія Довбуша — грози гнобителів і надії бідних та пригноблених.

Реалістично змальовані опришки кінця XVIII ст. в одноактній драмі «Кам'яна душа» (1895). Поклавши в її основу сюжет народної пісні «Павло Марусяк і попадая», письменник чітко проводить ідею соціального протесту, класової боротьби пригноблених проти гнобителів.

У «Записках Наукового товариства ім. Шевченка» (книга VI, т. LXII) за 1904 р. Франко опублікував з власними детальними коментаріями знайдену ним у бібліотеці Оссолінських у Львові поему невідомого польського автора про «Уманську різню». Використовуючи для вивчення Коліївщини велику кількість першоджерел, дослідник з'ясував вірогідність фактів, наведених у поемі, викрив різноманітні перекручення Коліївщини у висвітленні польськими буржуазними істориками, їх намагання обілити польських загарбників. Зокрема, він піддав критиці історика Коліївщини Равіту-Гавронського, в працях якого є багато плутанини, перекручень.

Письменник рішуче відкидає наклепницькі заяви польських мемуаристів з панського табору і шляхетсько-буржуазних істориків про «дикість, жорстокість і віроломство» українського народу під час Коліївщини. На конкретних прикладах автор показує безпідставність і неправдивість спогадів Й. Ліпомана, а також дітей уманського «губернатора» Младановича.

І. Франко застерігає, що цими матеріалами треба користуватись дуже обережно, перевіряючи і зіставляючи з іншими джерелами. Довівши абсурдність твердження мемуаристів про десятки тисяч жертв під час уманських подій, автор відзначає: «Історикові, який що кроку в історії натикається на сто раз більші і страшніші події, нема чого виходити з рівноваги і — роздирати свої ризи; попереду усього ж його обов'язок — придивитись уважно до всіх деталей події і не допускати до того, щоб гуляли по світі такі вдесятеро прибільшені цифри, скомпоновані чи то безумним переляком, чи явною тенденцією—зва-

¹ «Зоря», № 11, 1893, стор. 222.

лити на когось не лише його власну, але й свою вину»¹. Таким чином, від історика Франко вимагає об'єктивного висвітлення історичних подій, перевірки і зіставлення джерел, свідчень про ці події.

Вивчивши соціально-економічні зміни, які відбулися в Грималівському ключі на Поділлі, посилення феодално-кріпосницького гніту на селі, письменник-дослідник висвітлив в історико-економічній розвідці «Грималівський ключ в р. 1800» виступ жителів містечка Товсте. Після неодноразових скарг селян до губернських властей на те, що поміщик переобтяжує їх панщиною та поборами, жителі містечка в 1789 р. відмовились виконувати повинності. Протягом 1793—1802 рр. (з перервами) вони кілька разів протестували проти обурливих дій панських посіпак. Франко детально розглядає ці виступи, аналізує вимоги жителів містечка, підкреслює соціальний зміст цих виступів. Всі його симпатії на боці скривджених, які протестують проти соціального гніту.

Багато уваги приділив Франко дослідженню селянських рухів у Західній Україні першої половини ХІХ ст. Спиняючись на рухах у Волі Якубовій (1819 р.), Скільщині (1824 р.), Нагуєвичах (1832 р.), він з'ясовує їх причини, а також загальний напрямок — боротьбу проти обезземелення.

В 1884 р. у двотижневiku «Зоря» (№ 1—11, 14—19) Іван Франко опублікував дослідження «Польське повстання в Галичині 1846 року». Виклавши причини, хід і придушення повстання польських селян у Західній Галичині, він підкреслив велике значення цього виступу для скасування панщини. «Мазурська різня, — підкреслює Франко в іншій праці, — була мов гарматний вистріл серед глибокої нічної тишини. Всі сполошилися: і уряд, і шляхта і навіть селяни побачили, що панщизняному порядкові приходить кінець, що далі так довго не може бути»².

Ще в 1882 р. Франко почав збирати матеріали про відомого селянського ватажка і громадського діяча Лук'яна Кобилицю. З часом матеріалу нагромаджувалось все більше і більше, що дало можливість письменнику написати і в 1902 р. опублікувати в «Записках Наукового товариства ім. Шевченка» глибоко наукову дослідницьку працю «Лук'ян Кобилиця. Епізод з історії Гуцульщини в першій половині ХІХ ст.». Основними джерелами для написання її були друковані та рукописні матеріали, народна творчість, художня література і безпосередні спогади учасників подій.

Автор праці всебічно висвітлює соціально-економічні умови, в яких діяв Лук'ян Кобилиця, досліджує феодалні відносини на Буковині, розповідає про 1848 р. в Австро-Угорщині. «Аби зрозуміти появу й діяльність Кобилиці, — зазначає автор у вступних зауваженнях, — треба доконче кинути оком на ті соціально-еко-

¹ ЗНТШ, кн. VI, т. LXII, 1904, стор. 35.

² І. Франко, Панщина та її скасування..., стор. 132.

домічні відносини, серед яких він жив і яких розвій виніс його на історичну арену». Отже, Франко вірно ставить і вирішує тут питання про роль особи в історії.

Старанно вивчивши різноманітні матеріали, письменник детально спиняється на житті і діяльності Кобилиці. Перед читачем постає видатний селянський ватажок і палкий захисник інтересів селянства в австрійському сеймі. Як під час селянського руху, очолюваного ним, так і в період перебування депутатом сейму, Кобилиця не поривав зв'язків з народними масами, з селянством. При цьому Франко не ідеалізує Кобилицю, а показує і слабкі його сторони (монархічні ілюзії тощо).

Рух селян на чолі з Кобилицею, за оцінкою Івана Франка, мав прогресивний характер. Маючи аграрну основу, він був спрямований проти соціального гніту, проти кріпосництва та його породжень. Автор викриває класову суть обвинувачень і наклепів на Кобилицю, які фабрикували і поширювали органи панівних класів — газети «Висowina» і «Gazeta Lwowska», показує підступні дії урядовців і представників панівних класів, зокрема попа, який видав ватажка органам влади.

Характеризуючи діяльність Кобилиці в австрійському сеймі, Франко підкреслює співчутливе ставлення селянського депутата до угорців: він «був майже одинокий посол-селянин, який головував прихильно до мадярів».

Поряд з цим в оцінці революційного національно-визвольного руху в Угорщині, очолюваного Кошутом, письменник допускає помилку, вважаючи, що «кошутівське повстання більше шляхетсько-міщанське, ніж демократичне», що воно «крайне вороже слов'янам»¹.

В художній творчості та науково-публіцистичних працях Франка висвітлюється боротьба селян не тільки в часи кріпосництва, а й після його скасування, в період капіталізму. Автор добре розуміє спільність інтересів польських і українських селян у боротьбі за своє визволення: «Польський селянин від польського шляхтича не дізнає ласкавішого поводження, як руський, і платить тому шляхтичеві такою ж самою ненавистю»².

Значної уваги заслуговує стаття Франка «Селянські забастовки у Східній Галичині», що була опублікована у віденській газеті «Die Zeit» за 23 жовтня і 1 листопада 1902 р. Висвітлюючи розгортання страйкового руху селян Галичини, письменник-публіцист різко критикує австрійську соціал-демократичну партію за те, що вона стояла осторонь селянського руху і не мала певної аграрної програми.

На фоні соціального розшарування селян, зубожіння і пролетаризації основної їх частини письменник створює яскраві образи селян-протестантів: Гриця («Як пан собі біди шукав»), Хох-

¹ І. Франко, Лук'ян Кобилиця, стор. 18, 37.

² Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, Відділ рукописів, ф. 3, № 327/II, І. Франко, Селянський рух в Галичині, арк. 3.

лачика («Гутак»), Олекси Сторожа («Моя стріча з Олексою»). В поемі «Панські жарти» і в оповіданні «Ліси і пасовиська» показано боротьбу селян проти поміщика, який грабував і розоряв їх. Якщо в поемі «Панські жарти» автор підкреслює стихійність виступу селян, забитих, задавлених кріпосницьким гнітом, то в оповіданні «Ліси і пасовиська» він звертає увагу на ріст свідомості й організованості селян після скасування панщини. У повісті «Борислав сміється» Іван Франко проводить ідею єднання робітників і селян в боротьбі проти капіталістичного гніту, показує прогресивний вплив на село міста, де формувався революційний клас — пролетаріат.

Старанне вивчення праць К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна, глибокий аналіз тогочасної капіталістичної економіки і становища трудящих мас привели Івана Франка до висновку, що єдино можливим союзником промислового пролетаріату є селянська маса, пригноблена й експлуатована поміщиками і буржуазією. Це положення письменник чітко висловив у таких працях, як «Катехізис економічного соціалізму» та «Із історії робітницького руху в Австрії».

Трудовий люд, поневолений, але не скорений, пригноблений, але нездоланий, — герой багатьох творів І. Франка. У вірші «Наймит» він створив образ наймита, який, незважаючи на злидні і тяжку працю, ніколи не впадає у відчай. Поет говорить: «той наймит — наш народ, що поту лле потоки над нивою чужою». Він, хоч знедолений, але молодий серцем і сильний духом. Народ, як велетень, вистояв, переніс татарське лихоліття і жахливу панщину.

...Мов велетень той давний,
Непоборимий син землі,
Що, хоч повалений, оп'ять міцний і славний,
Вставав у боротьбі¹.

І наукові праці, і художні твори письменника характеризуються гостротою постановки соціальних питань, глибокою ідейністю. Вони спрямовані проти буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів історії трудящих України. Франко вірив, що настане час розплати народу з своїми гнобителями, що нездоланий син землі переможе і побудує вільне життя.

Він побідить, порве шкарлющі пересуду —
І вольний, власний лан
Ти знов оратимеш — властивець свого труда
І в власнім краю сам свій пан².

* *

*

Заповітна мрія великого каменяра здійснилась. Воз'єднаний український народ разом з усіма народами Радянського Союзу йде до вершини людського щастя — комунізму.

¹ І. Франко, Твори, т. X, стор. 43.

² Там же, стор. 44.

ІВАН ФРАНКО ПРО ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВІДНОСИНИ ТА ІСТОРІЮ ПОЛЬЩІ

Ф. П. ШЕВЧЕНКО

Іван Франко приділяв багато уваги питанням історії¹. Він залишив велику кількість спеціальних праць з історії не тільки України, а й багатьох інших країн. Ці праці в значній своїй частині не втратили своєї наукової цінності і на сьогоднішній день. Вивчення спадщини видатного українського вченого-революціонера має важливе значення.

Історичний процес розвитку кожного народу проходить не відірвано від розвитку інших народів, а в постійній взаємодії й взаємовпливах. Це стосується й історії українського народу. Історики України провели вже значну роботу по дослідженню спільності історичної долі українського і російського народів. Але цього поки що не можна сказати про вивчення українсько-польських зв'язків.

Не можна забувати того, що між польським і українським народами не було ворожнечі, хоч панівні, експлуататорські класи використовували різні нагоди, щоб посіяти її між ними. Проте спільність походження, мовна спорідненість, культурна близькість, безпосереднє сусідство сприяли тому, що зв'язки між обома народами ніколи не припинялися. Критикуючи П. Куліша, І. Франко писав у 1883 р., що польський і український народи, «т. е. загал робочих людей одної і другої народності... живуть вони собі не віднині де всуміш, де в близькій сусідстві, живуть сумирно та згідливо»².

Не можна ігнорувати і того, що польський і український народи в силу історичних обставин довгий час входили до складу

однієї і тієї ж держави. «Поки різні нації живуть в одній державі, — зазначав В. І. Ленін, — їх зв'язують мільйони і мільярди ниток економічного, правового і побутового характеру»¹.

Було б невідно твердити, що в українській історіографії за-мовчували питання історії Польщі. Хто б не писав про минуле України, той завжди намагався хоч коротко, хоч би в дуже загальних рисах сказати про Польщу. Без цього важко було б зрозуміти ряд важливих проблем історії України.

Робилося це в українській історіографії з різних позицій та з різним знанням справи. Частина поміщицьких і буржуазних істориків бачила в історії Польщі лише негативне і вороже до всього українського. Але були й інші, в тому числі П. Куліш, які, припиняючи свій народ, вбачали в польській шляхті і магнатах «цивілізаторів» у «відсталій та дикій» Русі.

В свою чергу, польська шляхетсько-буржуазна історіографія всіма засобами, навіть шляхом фальсифікації історичної істини, старалась виправдати, прикрасити загарбницьку політику польських експлуататорів на Україні. Саме для цієї історіографії було характерним зображення історії українського народу як «одного ряду варварств, розбоїв та безмежних руїн»². Для них Україна була краєм, що його необхідно було «цивілізувати», не спиняючись навіть перед «огнем і мечем». Спільним для українських і польських націоналістичних істориків було те, що вони захищали не народні інтереси, а були ідеологами купки експлуататорів.

Принципово не відрізнялись від них і російські шовіністичні історики, які не визнавали права українського і польського народів на вільний розвиток.

Одночасно з цим роздавалися голоси передових людей, які виступали з прогресивними вимогами, обстоювали рівноправність народів, зміцнення дружби між ними і мирного співробітництва. Великий син українського народу Тарас Шевченко ще на початку 40-х років XIX ст. у передмові до поеми «Гайдамаки» писав: «Нехай житом, пшеницею, як золотом, покрита, не розмежованою останеться навіки од моря і до моря — слов'янська земля»³. Про дружбу між народами писали М. Чернишевський, О. Герцен⁴. До цього закликали польської революціонери-демократи І. Лелевель, Г. Каменський, Т. Кремповецький та ін.⁵.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 444.

² І. Франко, Русько-польська згода і українсько-польське єднання, ЛНВ, т. XXXIII, 1906, стор. 161.

³ Т. Г. Шевченко, Кобзар, К., 1950, стор. 116.

⁴ Погляди О. Герцена і М. Чернишевського на польське питання розглядаються у праці радянського історика І. М. Белявської «А. И. Герцен и польское национально-освободительное движение 60-х гг. XIX века», М., 1954; в праці польського історика Ю. Ковальського «Русская революционная демократия и январское восстание 1863 г. в Польше», М., 1953.

⁵ Див. И. И. Костюшко, Польская демократия и освободительное движение украинского народа, «Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР», № 13, М., 1954, стор. 28—38.

Прогресивна ідея дружби між народами, яку відстоювали революціонери-демократи середини ХІХ ст., була продовжена в нових історичних умовах, розвинута багатьма передовими діячами, серед яких одне з перших місць належить І. Франкові. Незаперечним фактом є те, що на формування світогляду Франка мала значний вплив також польська революційно-демократична думка.

І. Франко жив і творив в епоху, коли з розвитком капіталізму на історичну арену вийшли нові класи, а класові і національні суперечності особливо загострювалися. Він бачив, що «капіталізм приніс із собою всі страховища та непевність у завтрашньому дні...». Повз усього цього не міг пройти «син народа, велет, стозп в нашій літературі — Іван Франко», як писав В. Стефаник¹.

Письменник і вчений, Іван Франко ніколи не був холодним спостерігачем життя людей і стосунків між ними. Михайло Коцюбинський писав, що «на очах Франка відбувається соціальний прогрес. Процес росту капіталізму, перемоги капіталу над працею... У нього нема шовінізму: люди діляться на два табори: на кривдників, проти яких він гострить як меч своє слово, і покривджених, яким він оддає своє серце»².

Франко ніколи не забував про свій обов'язок віддавати всю енергію і талант простому народові-трудівникові. Любов до народу, обстоювання інтересів трудящих були характерними, невід'ємними рисами всієї творчості письменника і вченого. Це знайшло своє яскраве відображення в його працях і висловлюваннях про історію України та інших народів.

І. Франко брав активну участь у політичному житті. Його історичні праці мали бойовий характер, були тісно зв'язані з життям. Він добре розумів відповідальність історика, який повинен «...відтворити перед читачем дух і характер часу, мусить віднайти поза тисячами дрібниць основну течію, поза відірваними явищами — великий закон розвою, поза індивідуальними рисами — типове»³.

І. Франко слідкував за всім тим новим, що виходило в світ з питань революційної теорії. Його коло інтересів не обмежувалося Галичиною, в якій він прожив усе своє життя.

Західноукраїнські землі — Галичина, Буковина і Закарпаття — були відсталими провінціями, фактично колоніями Австро-Угорщини. Але те, що відбувалося в одному кінці імперії, знаходило свій відгук і в Галичині.

Іван Франко дуже уважно стежив за подіями, які відбувалися не тільки в Австро-Угорщині, а й в інших країнах. З особливим інтересом він стежив за тим, що відбувалося в Росії. Діяльність І. Франка — це складова частина того процесу, що

¹ В. Стефаник, Повне зібрання творів, т. II, К., 1953, стор. 164.

² М. Коцюбинський, Іван Франко, стор. 23, 26.

³ І. Франко, Твори, т. III, стор. 476.

відбувався в суспільно-політичному, літературному і науковому житті всіх українських земель, незважаючи на їх розрізненість у той час. Для його творчості характерний не тільки широкий діапазон, а й те, що він розглядав різні явища не ізольовано, а в їх взаємозв'язку.

Період від Паризької Комуни до першої буржуазно-демократичної революції в Росії дуже важливий у всесвітній історії та історії робітничого руху. В. І. Ленін писав, що в цей час «скрізь складаються пролетарські своєю основою соціалістичні партії, які вчаться використовувати буржуазний парламентаризм, створювати свою щоденну пресу, свої освітні заклади, свої прогресивні спілки, свої кооперативи. Вчення Маркса здобуває повну перемогу і — *іде вишир*. Повільно, але неухильно йде вперед процес добирання і збирання сил пролетаріату, підготовки його до прийдешніх боїв»¹. Цей процес відбувався і в Австро-Угорщині, і на західноукраїнських землях.

На світанку робітничого руху в Галичині Іван Франко був одним з активних діячів організацій, які об'єднували польських і українських робітників. Він був одним з редакторів першої робітничої газети «Ргаса», що видавалася у Львові, написав ряд теоретичних праць. Не випадково І. Франко один з перших перекладав твори Карла Маркса і Фрідріха Енгельса на українську мову, він був одним з перших пропагандистів марксизму серед українських і польських робітників Галичини². Це не було тимчасовим захопленням, наслідуванням «моди»: незважаючи на свої хитання, І. Франко до кінця свого життя високо цинив теорію наукового соціалізму. Він позитивно оцінив ту визначну роль, яку почала відігравати революційна соціал-демократія Росії з кінця XIX ст.³

Творчість Франка дає підстави для твердження, що ряд важливих положень марксизму був ним освоєний і знайшов своє відображення в його працях з історії. Але не можна не вказати і на його непослідовність у цьому питанні, що залежала не стільки від нього особисто, як від тих об'єктивних умов, в яких йому доводилося жити і творити.

Історія знає багато прикладів, коли те, що переживав певний клас, певна суспільна течія, знаходить своє відображення в діяльності і поглядах окремих представників. Можна сказати це і про Івана Франка, як ідеолога трудящих міста і села, про його ставлення до багатьох явищ.

В. І. Ленін у своїй праці «Дитяча хвороба лівизни» в комунізм» писав: «Протягом коло півстоліття, приблизно з 40-х і до

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 522.

² Див. М. С. Возняк, З життя і творчості Івана Франка, К., 1955, стор. 62—87; Його ж, Нариси про світогляд Івана Франка, Львів, 1955, стор. 156—194; Józef Kozłowski, Iwan Franko a polski ruch robotniczy w Galicji w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych wieku XIX, «Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego», 1954, № 1, стор. 93—108.

³ Див. О. Дей, Іван Франко і перша російська революція, Львів, 1955.

90-х років минулого століття, передова думка в Росії, під гнітом небаченого дикого і реакційного царизму, жадібно шукала правильної революційної теорії, стежачи з надзвичайною пильністю і ретельністю за всяким і кожним «останнім словом» Європи і Америки в цій галузі. Марксизм, як єдино правильну революційну теорію, Росія справді *вистраждала* піввіковою історією нечуваних мук і жертв, небаченого революційного героїзму, неймовірної енергії і беззавітності шукань, навчання, випробування на практиці, розчарувань, перевірки, зіставлення досвіду Європи»¹.

Це лєнінське положення цілком стосується і розвитку суспільно-політичної думки на Україні. Не можна розглядати творчість і діяльність І. Франка ізольовано від того, що відбувалося на Україні, бо він був загальноукраїнським літературним і політичним діячем. Слід відзначити, що на західноукраїнських землях у складі Австрії, яка, за визначенням В. І. Леніна, була країною відсталою, феодально-клерикальною, чиновничою², цей процес становлення марксизму був дуже складним і затяжним. Франко діяв саме в цих складних умовах.

Є твердження, що в умовах відсталої Галичини І. Франко не міг стати марксистом. Справа тут не в Галичині. Не можна забувати того, що лише в 1903 р. в Росії виникла справжня марксистська партія, яка стояла на революційних позиціях і не мала собі рівної в світі. Жодна країна за короткий час не знала такого багатства форм, відтінків, методів боротьби всіх класів, як Росія. Але все це не дає підстав не брати до уваги того, що в цей час відбувалося в інших країнах, а саме — розвиток і поширення революційної теорії.

Діячі не є якоюсь абстракцією, вони живуть у певних суспільних умовах. Про їх діяльність говориться не для обивательського славослов'я, а для в'яснення того, який вклад вони внесли в справу розв'язання тих важливих завдань, які стояли перед тодішнім суспільством, наскільки вони були зв'язані з широкими народними масами, як служили їх інтересам.

Якщо Франко перший в українській історіографії застосовував ряд положень марксизму в своїх наукових працях, то це заслуговує на увагу, цього обійти не можна. Це стосується праць не лише з історії України, а й тих, в яких він спиняється на питаннях історії Польщі.

Іван Франко був людиною свого часу і дуже критично ставився до себе самого, визнавав, що в своїй діяльності в умовах гострої боротьби допускав помилки.

Життя воєнним табором тяглося,
То тут, то там противник прискіпавсь;
Я боронивсь, не раз мав перемоги,
Та часто й падав ворогам під ноги³.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 9.

² Див. В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 446.

³ І. Франко, Твори, т. XI, стор. 242.

Але, як він сам відзначав, помилки його були наукою для нього самого та інших¹.

Велична постать Івана Франка як письменника і літературознавця довгий час закривала його перед нами як оригінального і вдумливого історика.

«Вихований в польських школах, згодований польською літературою нарівні з іншими, почуваю себе зв'язаним спільними вузлами з польською суспільністю так, що розірвання їх обійшлося би мені дорого»², так писав про себе в 1895 р. І. Франко. Франко перший і поки що єдиний з українських діячів у широкій мірі, з глибоким знанням справи займався питаннями культури, літератури, суспільно-політичного життя і історії польського народу.

Останнім часом з'явилося кілька праць українських і польських учених, в яких аналізуються погляди І. Франка на польське питання³. Саме тому детально на цьому питанні в даній статті спинятися не будемо.

У великій спадщині Івана Франка читач всюди знайде шанобливе ставлення до інших народів. Франко був справжнім інтернаціоналістом. В 1887 р. він писав: «Жодна релігія, жодне переконання, жодна раса і жодна народність не були й не можуть бути предметом нашої ненависті. Таким предметом були й лишаться на все тільки всякий утиск, усякий визиск і всяка облуда»⁴.

Як справжній борець за визволення трудящих мас від соціального і національного гніту, І. Франко бачив велике їх майбутнє і силу не у ворожнечі, а в рівності, свободі і братерстві. Напружені національні відносини, які склалися в Австро-Угорщині, особливо в Галичині, в результаті антинародної політики правлячих кіл, Франко розцінював тверезо. Для нього «русько-польські відносини не поема, не іділія, не математичне зрівняння, а тяжкий суспільно-політичний проблем»⁵.

Іван Франко багато зробив у справі зміцнення дружніх відносин на демократичних основах між українським і польським народами. Він відмежовував і різко засуджував реакційну політику експлуататорських класів від діяльності прогресивних кіл Польщі.

¹ І. Франко, Твори, т. I, стор. 32.

² І. Франко, Публіцистика. Вибрані статті, К., 1953, стор. 106.

³ Серед статей назвемо: М. С. Возняк, Іван Франко в 1883—1884 рр. про польське питання, зб. «Дослідження з мови та літератури», К., 1954, Г. Д. Вервес, Виступ Івана Франка в 1897 р. проти буржуазно-націоналістичної реакції в Галичині, «Радянське літературознавство», 1955; Krzysztóf Dunin-Wąsowicz, Publicystyka Iwana Franki w prasie ruchu ludowego w Galicji, «Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego», 1955, № 1—2.

⁴ І. Франко, В наймах у сусідів, т. I, Львів, 1914, стор. 117.

⁵ І. Франко, Русько-польська згода і українсько-польське братання, ЛНВ, т. XXXIII, стор. 159.

У відповідь на обвинувачення Франка з боку польських реакціонерів у ворожому ставленні до поляків начебто взагалі, він писав у 1895 р.: «Що маю сказати на сей закид? Чи покликатись на свідoctво тих поляків і польок, котрих люблю, котрих високо ціню і для котрих маю всяку пошану? Ні, піду простішим шляхом і скажу відкрито: не люблю занадто щирих патріотів, тих, котрі мають уста повні Польщі, а серце котрих холодне для недолі польського селянина й наймита...

Говорено про мене, що ненавиджу польську шляхту. Як що до польської шляхти зарахувати Ожешкову й Конопницьку, Пруса і Ленартовича, Остою й Карловича, — то така думка про мене буде цілком несправедлива, бо сю справжню польську шляхту, сю еліту польського народу ціню й люблю, як люблю всіх благородних людей власного й кожного іншого народу»¹.

Треба було мати громадську мужність Франка, щоб виступити проти польської шляхти, яка при підтримці австрійських властей була повним господарем у Галичині. Польсько-шляхетські кола використовували всяку нагоду, щоб цькувати Франка. Але він завжди діставав підтримку з боку польських прогресивних діячів.

Скориставшись невдалим і невірним виступом І. Франка в 1897 р. про твір Адама Міцкевича «Конрад Валленрод»², польська реакція, а за нею і українські буржуазні націоналісти закидали поета-революціонера брудом, почали цькувати його в пресі і серед громадськості. На захист Франка виступили польські прогресивні кола³. З цього приводу польські студенти Кракова і Львова випустили спеціальну брошуру, в якій заявляли, що реакція зробила спробу «обплювати і знищити людину, яка, будучи русином, — скрізь і завжди подавала нам щирі правди до братньої згоди і співпраці... Франко є одним із найголовніших речників прогресу в нашому краї»⁴.

І. Франко віддав багато сил, знань і уміння справі боротьби за дружбу між українським і польським народами на демократичних основах, бо бачив у цьому запоруку всебічного їх розвитку.

Надзвичайно плідною була творчість і співробітництво Франка у польській періодичній пресі. За неповними даними бібліографічних матеріалів «Iwan Franko w Polsce», тільки в розділі

¹ І. Франко, Публіцистика, стор. 115.

² Через десять років, згадуючи ці події, І. Франко писав: «Одно лиш додам іше: як перед тим, так і потім у мене не було ненависти до польської народності, до того, що вона має гарного, високого, широго та справді людяного» (ЛНВ, т. XXXIII, стор. 158).

³ Див. Г. Д. Вервес, Виступ Івана Франка в 1887 р. проти буржуазно-націоналістичної реакції в Галичині, «Радянське літературознавство», 1955, стор. 186—189.

⁴ Głosy akademickie mlodzieży polskiej w sprawie d-ra Iwana Franki, Lwów, 1897, стор. 12.

«Публіцистика» значиться 980 статей, вміщених у різних польських періодичних виданнях¹.

З 1885 до 1897 р. Іван Франко був постійним співробітником польської газети «Kurier Lwowski», багато писав і до інших польських та німецьких газет. Працюючи «в наймах у сусідів», як назвав цей період своєї діяльності сам Франко, він відзначив, що з чистим сумлінням може сказати, що ті часи «зовсім не були страчені ані для мене особисто, ані навіть для інтересів нашого народа...»².

Українці були найближчими сусідами поляків, а тому І. Франко вважав, що те, чого бажають передові українці своєму народові, того мають бажати і для свого сусіда. Український народ на собі відчував всю згубність роз'єднаності, тому саме він найбільше співчував полякам, які перебували в такому ж становищі. «Почуваючи незнищиму і історією в нас виховану ненависть до всякого гніту і насилля, ми бажємо повної національної і політичної свободи і полякам», — писав Франко в 1883 р.³.

Обидва народи, на думку Івана Франка, можуть поліпшити своє становище лише при єдності, що ґрунтується на визнанні повної рівноправності. Він завжди виступав проти будь-якого пригнічення одного народу іншим. Це була відверта відповідь польським реакційним елементам, які душили і принижували українське населення Галичини, не хотіли визнати його права на самовизначення, а також тим, хто йшов на згоду з польськими панівними класами, зраджуючи інтереси свого народу.

Як справжній друг польського народу, Іван Франко підтримував його боротьбу проти іноземного гніту, не раз висловлювався за відновлення незалежної Польщі. Але він ніколи не погоджувався з намірами польських панівних кіл включити до складу майбутньої Польщі також українські, білоруські і литовські землі, вважаючи це «найтяжчим нещастям для самого польського народу»⁴. Це стало б причиною ненависті між поляками та їх сусідами. Таким чином, польськими реакціонерами «приготовується не воскресіння Польщі людової, але погребіння всієї будучини польського народу!» — писав І. Франко в статті «Воскресіння чи погребіння» в 1884 р.⁵.

Єдиною умовою відродження незалежності Польщі Франко вважав союз польського народу з сусідами на сході. Але створення такого союзу можливе лише при визнанні повної рівноправності народів.

¹ Матеріали бібліографії «Iwan Franko w Polsce» у рукописному вигляді Польсько-Радянський інститут у Варшаві передав у дар Інституту історії Академії наук УРСР. Користуємось нагодою, щоб висловити подяку польським колегам за цей подарунок, що дуже допоміг нам при вивченні творчості Івана Франка.

² І. Франко, В наймах у сусідів, стор. VI.

³ І. Франко, Публіцистика, стор. 58.

⁴ Там же, стор. 75.

⁵ Там же, стор. 77.

Виходячи з цього, Франко писав, що «відродженої Польщі не можемо представити собі інакше, як тільки людовою, демократичною». Мрії про відродження шляхетської, а не народної Польщі «є пустими мріями». Всі «панські традиції і привички, відрубні інтереси і облесливі шепти — є іменно найтяжчими ворогами польського народу»¹; народну, демократичну Польщу підтримає вільна і сильна Україна і стане її союзницею. Одержуючи від поляків підтримку, українці теж підтримують їх у своїх власних інтересах як союзників, — так уявляв собі відносини між цими двома народами Франко в 1895 р.²

Як справжній демократ, Іван Франко вважав, що народи повинні самі вирішувати свою долю. Тому він звертався до польського народу, до кращих його представників, а не до експлуаторських класів. Франко відзначав, що ідеали шляхти так різняться від ідеалів народу, як вогонь від води³. У газеті «Kurjer Lwowski» він заявляв, що «між польським і руським народами і сьогодні немає незгоди, ані ненависті». Франко писав тоді ж, що на вічах (зборах) українських селян йому доводилося багато разів чути «вислови гарячого співчуття до польських братів-мужиків... Виявленнє ненависті до польського народу ми не зустрічаємо ніде між русинами». Але в цій же статті («Що буде далі?») він писав, що на шляху розвитку дружніх зв'язків між народами стоять «самолюбні елементи, що закаменіли в своїх класових інтересах», які хоч і говорять від імені «польського народу», але вважають потрібним утискувати українців Галичини. «Польський народ, — писав автор, — на жаль, терпить від цих елементів так само, як і руський народ». Отже, Франко бачив справжніх провідників цієї політики, яка була спрямована на розпалювання ворожнечі між народами-братами.

Свою статтю Франко закінчував словами: «Взаємна любов і згода польського і руського народів це буде їх спільна організація до боротьби саме з тими самолюбними елементами, що від віків забাগнюють взаємні зв'язки обох братніх народів». В спільній боротьбі трудящих проти своїх гнобителів Франко бачив можливість кращого майбутнього українського і польського народів⁴.

Франко разом з своїми однодумцями вже в кінці 70-х — на початку 80-х років докладав багато зусиль до створення робітничої організації в Галичині, куди мали входити українці і поляки, для спільної боротьби проти реакції⁵.

В 1886 р. ставилося питання про надання Галичині ширшої

¹ І. Франко, Публіцистика, стор. 76.

² Там же, стор. 98.

³ Див. М. С. Возняк, Іван Франко в 1883—1884 рр. про польське питання, стор. 14.

⁴ «Kurjer Lwowski», 1893, № 12.

⁵ Див. М. С. Возняк, Нариси про світогляд Івана Франка, стор. 178—190.

автономії; проти цього виступив Іван Франко. На його думку, в тих конкретних умовах це могло призвести до посилення впливу реакційно-клерикальних елементів, у руках яких була вся влада в краї. Розширення автономії Галичини можна було б підтримувати лише при тій умові, що буде створено «сильну та одноцілну демократичну людovu партію чи то польську, чи польсько-руську для протиділання пануючому напрямові... А без існування такої партії, свідомої своєї мети, солідарної з масами люду руського та мазурського, що без боязні висловляла би його потреби та домагання, — без правдивого людowego заступництва відрубність Галичини могла би для нашої провінції статися не добродійством, а небезпекою»¹.

В листопаді 1893 р. на зборах польських селян у Кракові виступав з промовою Іван Франко. Розказавши про життя і боротьбу українських селян, він закінчив свою промову словами: «Руських і польських мужиків точить такий самий червак, і не їм сварити за то, що мама одного навчила говорити по-руськи, а другого по-польськи, а йти спільно до спільного добра». Ці слова великого сина українського народу польські селяни сприйняли дуже радісно².

І. Франко стежив за кожним спільним виступом українських і польських трудящих, завжди підтримував усякий революційний і національно-визвольний рух. В 1895 р. він писав, що «рух селянський і робітничий, рух народний польський і український, при всіх його недоліках, при всій його слабості і спорадичності, я вважаю за найбільший здобуток цивілізації, за найкраще національне досягнення, яким може пишатися історія Польщі і Русі (України. — *Ф. Ш.*) за останнє двадцятиріччя»³.

Революційна діяльність і творчість Франка були підпорядковані великій меті — зміцнити союз польського і українського народів для їх успішної визвольної боротьби: «Наше спільне пожитє на отсій землі було, є й мусить бути боротьба за національне і соціальне становище», — писав він у 1906 р.⁴.

* *
*

В 1881 р. у Львові анонімно вийшла польською мовою брошура під назвою «Про працю. Книжечка для робітників». Автором цієї книжечки був І. Франко⁵.

В цій роботі автор у популярній формі виклав окремі положення марксизму про працю і становище робітників у період капі-

¹ І. Франко, В наймах у сусідів, стор. 6.

² Див. В. Стефанік, Повне зібрання творів, т. II, стор. 57.

³ Iwan Franko, Nieco o stosunkach polsko-ruskich, Lwów, 1895, стор. 19—20.

⁴ І. Франко, Русько-польська згода ..., ЛНВ, т. XXXIII, стор. 159.

⁵ М. С. Возняк, З життя і творчості Івана Франка, стор. 68—70. Тут же опубліковано український переклад книжечки (стор. 71—83).

галізму, а також вчення марксизму про суспільно-економічні формації. На зміну первісно-общинному ладові, коли «люди працювали колективно і ділилися плодами своєї спільної праці», прийшло рабовласництво. Пізніше рабовласництво змінив феодалізм («підданство»), тобто такий лад, при якому «власник землі (пан, шляхтич) мав деяку кількість «душ», прив'язаних до поля, які не мали власної землі, а тільки одержували по шматку для користування, а більшу частину свого часу мусили присвячувати на панщину для пана. В містах появились цехи, в яких майстер визискував робітника як міг. На зміну цьому ладові, пише Франко, прийшов новий — капіталістичний, де «робітник був знову наперед засуджений на неволю, мав свободу «конкурувати», але не мав чим виконувати цієї свободи, був наперед побитий в боротьбі! Бо що ж мав почати без капіталу, без знарядь виробництва?»¹.

Як бачимо, Франко розумів історичний процес і показав, що формації мають перехідний, історичний характер. Він був упевнений, що на зміну капіталізму прийде новий лад, писав, наскільки дозволяли цензурні умови, про необхідність «усунення суттєвих причин лиха, — отже, хиб у суспільному ладі, бо ж усе інше є і завжди буде тільки латанням дір»².

Такої періодизації історії дотримувався Іван Франко і пізніше. Знову ж необхідно відзначити, що він був єдиним у дожовтневій українській історіографії з тих, хто дотримувався такого погляду. В цьому проявилася прогресивність світогляду Франка. До розв'язання багатьох інших питань історії українського, польського та інших народів він у своїх працях підходив з наукових позицій. В науковій спадщині Франка є праці, в яких він висвітлює різні питання історії, починаючи з первісно-общинного ладу і кінчаючи добою капіталізму.

Одним із важливих джерел для вивчення первісно-общинного ладу є усна народна творчість, в якій збереглися риси, що свідчать про відносини людей та їх погляди. До цих джерел належать: обрядові пісні, перекази, легенди, заговори, приказки, прислів'я та ін.

Історики ще дуже мало використовували ці джерела, які вимагають багато знань і умінь розібратися в них. І. Франко багато працював над збиранням і виданням усної народної творчості. Він добре знав усну творчість не лише українського, а й польського та інших народів. Свої численні дослідження він писав українською, польською³ та іншими мовами⁴.

¹ Цит. за кн. М. С. Возняк, *З життя і творчості Івана Франка*, стор. 74—75.

² Там же, стор. 83.

³ Так, наприклад, в 1887 р. Франко опублікував польською мовою одну з своїх цінних статей «Як виникають народні пісні?».

⁴ Про погляди І. Франка на народну творчість уже є значна література. Див. І. Франко, *Вибрані статті про народну творчість*, К., 1955; О. Д. Ей, *Іван Франко і народна творчість*, К., 1955, та ін.

До кожного явища, згаданого в народних творах, І. Франко підходив з історичної точки зору. В усній творчості Франко умів розкривати сторінки далекого минулого. З цього погляду дуже цікаво є його стаття «Останки первісного світогляду в руських і польських загадках»¹. Те, що для дослідження Франко вибрав українські і польські загадки, свідчить про шукання автором моментів, спільних для українського і польського народів.

На підставі вивчення загадок Франко зробив ряд цікавих наукових висновків. Він, наприклад, писав, що «велика часть загадок повстала через зміну світогляду народного, коли поняття і виображення, становлячи давніше частину живої віри народної, а після зійшли з того п'єдесталу, а відповідаючи їм вирази і звороти мови, стративши реальне первісне значення, сталися тільки поетичними, переносними вираженнями, або в кінці пояснили і двозначними окрушками надаючимися до загадок. За наданими повисше прикладами, котрі легко можна би ще більше придбати, побачимо також, як мало в подібних загадках єсть елементів чисто національних, а як багато виображень і понятій або спільних многим народам на певнім стадії розвою, або винесених із спільного жерела і перетворюваних тільки в одмінні форми серед відмінних окружаючих обставин»².

Наведене свідчить про те, що Франко розглядав історію українського і польського народів в тісному взаємозв'язку навіть з життям народів, віддалених від них, бо історичний процес розвитку усіх народів, незважаючи на окремі особливості, з давніх давен проходив одні і ті ж стадії. Згадана стаття Івана Франка не втратила свого наукового значення і сьогодні³.

Поряд з тим спільним, що було у сиву давнину між слов'янськими племенами, Франко відзначав і особливості кожного з них. Заперечуючи деяким польським історикам, які висували різні гіпотези, щоб якось виправдати «історичні права» Польщі на українські землі, Франко в 1904 р. писав: «Неправда, що поляни над Дніпром і над Вислою колись у доісторичних часах були одно плем'я з одною культурою, бо археологічні досліди виявили нам, що над Дніпром і над Вислою були різні культури, а поляни одні і другі мали що найбільше випадково однакову назву, але належали, можливо, навіть до різних рас, не то до різних племен»⁴. Таке твердження принципово не заперечує тих висновків, які зробили археологи в наші дні⁵.

Твердження ж Івана Франка, висловлене ним у 1904 р., ніби війна між українцями і поляками в X—XII ст. і в пізніші часи

¹ «Зоря», № 15—20, 1884.

² «Зоря», № 18, 1884, стор. 142.

³ Див. передмову О. І. Дея до збірника: І в а н Ф р а н к о, Вибрані статті про народну творчість, стор. 45.

⁴ І. Ф р а н к о, Шевченко — ляхам, ЛНВ, т. XXVI, 1904, стор. 6.

⁵ Див. П. Н. Т р е т ь я к о в, Восточнославянские племена, М., 1953, стор. 134—136, 225, 249.

була «найвиразніша, безперервна традиція їх обопільних відносин»¹, не відповідає дійсності. В даному випадку він виступав проти тих польських літераторів та істориків, які ідеалізували ці відносини і не хотіли бачити того, що в ті часи роз'єднувало народи. Що ж стосується І. Франка, то він дуже багато зробив, щоб показати, що відносини між цими двома народами протягом століть характеризувалися не лише війнами, а й творчим співробітництвом.

В історичному розвитку Польщі не було якихось виняткових особливостей. Тут, як і у інших народів Східної Європи, не було рабовласництва, а відбувався безпосередній перехід від первісно-общинного ладу до феодалізму. Франко писав, що в Польщі, як і скрізь на Сході Європи, існувало вільне селянство, яке жило незалежними родами. Мова йде про існування в Польщі патріархально-сімейної общини. На думку Франка, зміни почалися лише з X ст., коли під німецьким впливом у Польщі встановлюються феодальні порядки. Князь (король), зазначає Франко, був володарем усіх земель разом з селянами, які жили на них. Ці землі разом з селянами король роздавав у володіння панівній верхівці. До XIV ст., на думку Франка, селянство «було ще досить свободне», користувалось правом вільного переходу до іншого пана. Воно тільки було зобов'язане платити чинші, але ще не відроблювало панщини. Правда, в цей час пани вже робили спроби закріпачити селян повністю².

Нові дані історичної науки вносять в цю концепцію ряд поправок. Франко до певної міри перебільшував вплив тих порядків, які існували в Німеччині, на формування феодальних відносин у Польщі. Процес розкладу общини, виникнення родової знаті і загарбання нею общинних земель відбувався вже з VI ст. Випадки встановлення панщини відомі вже в XII ст., головним чином у церковних маєтках³.

Франко в своїй праці спиняється на основних рішеннях сеймів у XIV—XVI ст. про закріпачення селянства в Польщі, внаслідок чого воно повністю було закріпачене, селянам був заборонений перехід від одного пана до іншого, а втікачів повертали силою. Повне закріпачення селян і збільшення панщини були викликані розвитком товарно-грошових відносин і фольваркового господарства. Збільшився вивіз хліба через балтійські порти в інші країни Західної Європи⁴. «Шляхта добила-ся того, що хлоп зробився її приватною власністю, її худобою, з котрою вона могла робити, що хотіла»⁵. В XVI ст. поміщики

¹ І. Франко, Шевченко — ляхам, ЛНВ, т. XXVI, стор. 6.

² Див. І. Франко, Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині, Львів, 1913, стор. 27—31.

³ Див. «История Польши», під ред. В. Д. Королюка, І. С. Міллера, П. М. Третьякова, М., 1954, т. I, стор. 32, 57.

⁴ Див. І. Франко, Панщина та її скасування..., стор. 33—37.

⁵ Там же, стор. 38.

брали з селян податки грішми і продуктами, примушували відробляти панщину. Селянин був позбавлений усіх прав, а уряд цілком відстоював інтереси шляхти¹.

В цілому Іван Франко вірно змальовує процес закріпачення, який відбувався в Польщі, але він переоцінює значення законодавчих актів у цьому явищі.

В своїх працях Франко майже не торкається питань виникнення та розвитку польської державності, але згадує про те, що вже починаючи з XIV ст. королівська влада була обмежена на користь шляхти. Після смерті Казіміра Великого королів Польщі обирає шляхта. «Звичайно при таких виборі вони пильнували, аби у нового короля виторгнути для себе якнайбільше користей»².

Значно більше спиняється Франко на тих порядках, які існували в Польщі в XVI—XVII ст., тобто в період різкого прояву так званої дворянської (шляхетської) демократії, цієї найгрубішої форми життя суспільства. Польський державний організм слабшав. Головними причинами цього Франко вважав безправність простого народу, трудящих, необмежену владу над ними шляхти, повне безсилля королівської і державної влади взагалі, релігійну нетерпимість, політичну корупцію і моральний розклад шляхти³. Польщу роздирали внутрішні чвари і «*rokosz*'и»⁴. Державні посади роздавалися не відповідно до здібностей, а тим, хто мав великі маєтки⁵. При цьому Франко зазначав: «Певна річ, польська шляхта не все була вже на тим низьким моральним рівні, а її воєнна хоробрість не була пустою фразою»⁶.

На перший погляд тодішня Польща справляла позитивне враження необмеженою свободою і рівністю всього шляхетського стану, досить-таки рухливим політичним життям. Але при ближчому знайомстві з станом справ, кидалася в вічі політична розбещеність шляхти. Самі лише вибори короля давали багатий матеріал для сатириків та памфлетистів. Боротьба магнатських партій, «інтриги, підкупства, з одного боку, незмірні претензії, а з другого боку, глибока деморалізація шляхти, шумні фрази про золоту вільність, про *salutem Reipublicae* і низькі ціни, за які без вагання продавано ті високі добра — все те виявляло образ, гідний пера Ювенала»⁷.

Франко писав і про економічне становище тодішньої Польщі. На перший погляд здавалося, що і тут усе гаразд. Ряд перемож-

¹ Див. І. Франко, Панщина та її скасоване..., стор. 39—41.

² Там же, стор. 32.

³ І. Франко, Хмельницина 1648—1649 років у сучасних віршах, ЗНТШ, т. XXIII—XXIV, кн. III—IV, 1898, стор. 9.

⁴ І. Франко, Публіцистика, стор. 50.

⁵ І. Франко, Хмельницина 1648—1649 років..., стор. 14.

⁶ Там же, стор. 15.

⁷ І. Франко, Руська сатира на польську елекцію 1696 р., ЗНТШ, т. LVII, 1904, стор. 1.

них війн приніс немало здобич для правлячого класу, а загарбані українські землі були золотим дном для магнатів. Але в Польщі не було великих міст, а «промисел і торгівля не могли розвиватися в суспільно-економічних обставинах Польської республіки, міщанство упадало, та все таки при панських дворах і під панською опікою були деякі зав'язки ремесел і промислу». Головним предметом вивозу в XVII ст. було зерно, із промислів зросло виробництво горілки¹. Хоч ця характеристика стисла, але в ній дається вірна картина економічного становища Польщі.

Франко зробив досить правдивий огляд міжнародного становища Польщі в першій половині XVII ст. В той час Польща вважалася найсильнішою державою в Європі. Її сусідка на заході — Німеччина «лежала спустошеною страшною тридцятилітньою війною, безсила, шарпана на всі боки, без одностайного національного почуття», — писав дослідник². Цікаво відзначити, що ця характеристика Німеччини збігається з тією, яку дав у 1882 р. Ф. Енгельс у своїй праці «Марка»³.

Другий сусід Польщі — Угорщина стогнала під турецьким гнітом. Та й Туреччина, одержавши свій «перший рішучий удар під Хотином 1622 року почала хилитися з zenіту своєї величі і сили». Слід зазначити, що занепад султанської Туреччини К. Маркс ще задовго до Івана Франка теж відносив до цього періоду⁴.

Франко говорив про занепад Іспанії, яка, втративши Нідерланди та Португалію, відчула тяжкі наслідки тиранського управління і релігійної нетерпимості. У Франції саме в цей час відбувався процес «перебудови феодальної держави на абсолютно-монархічну». Що ж стосується Росії, то вона ще остаточно не піднялася після воєн з Польщею «і бережливо заховувала з нею «вічний мир». Українське козацтво після поразки ряду повстань, здавалося, було придушене так, що більше не підніметься.

Але все це було лише першим враженням. Насправді ж внутрішня і зовнішньополітична безсиласть шляхетської Польщі, хиткість порядків проявилися під час визвольної боротьби українського народу 1648—1654 рр. Польські і українські буржуазні історики вважали, що визвольна війна українського народу була однією із основних причин занепаду Польщі. Іван Франко вважав, що причинами цього занепаду були не зовнішні, а внутрішні обставини. Коли б навіть не почалася визвольна війна на Україні, то через «рік чи кілька літ пізніше була би вибухла пожежа з якоїсь іншої причини, а хто знає, чи й без воєнної пожежі

¹ І. Франко, Хмельницзна 1648—1649 років..., стор. 8.

² Там же, стор. 7.

³ Ф. Енгельс, Крестьянская война в Германии, М., 1952, стор. 126

⁴ Див. К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. X, стор. 61.

Польща не була би ще швидше пропала від внутрішньої гнилизни, що точила її вже 1648 р.»¹. І хоч Франко з багатьох причин ще не розкрив усієї глибини цього вірного положення, але зумів ще 60 років тому зрозуміти справжню суть подій.

Робота Франка «Хмельнищина 1648—1649 років у сучасних віршах», написана на основі польських джерел XVII ст., розшуканих і глибоко вивчених ним, дістала позитивну оцінку сучасників. В 1899 р. в польському історичному журналі «Kwartalnik Historyczny» проф. О. Брікнер у своїй рецензії відзначав, що Франко «відкрив цілком нову сторінку з давньої історії і тим самим дуже прислужився польській літературі»².

Історія Польщі Франко розглядає не ізольовано, а пов'язує її з подіями на Україні. Безумовно, він не міг обійти тих відносин, які склалися між Україною і Польщею протягом століть. Ці відносини ніколи не викликали у Франка якогось сліпого захоплення. Інакше й не могло бути. Відстоюючи вільний і рівноправний розвиток народів, він не міг примиритися з тим, що польські експлуататорські класи, захопивши українські землі, тяжко пригнічували український народ³.

Польська шляхетсько-буржуазна історіографія намагалася виправдати експансію шляхетської Польщі на схід тим, що нібито Польща повинна була виконати велику місію — стати «стіною Європи» проти кочівників. Франко рішуче виступив проти такої фальсифікації історії, яка прикривалася високою ідеєю «культурного апостольства». Історичні факти, як писав він у 1883 р., «аж надто ясно свідчать, що місія Польщі лежала зовсім не тут на Сході, що впрочім і та місія ніколи не сповнялася». Більше того, польські панівні кола намагалися знищити козацтво, яке було справжнім захисником від турецьких і татарських нападів на українські і польські землі⁴.

На відміну від інших істориків, Франко вважав, що Польща може стати зв'язуючою ланкою, мостом між Заходом і Сходом, але не шляхом насильства, релігійних утисків та переслідувань, не асиміляцією населення⁵.

Полемізуючи в 1906 р. з польським істориком Феліксом Конечним, який прикрашував відносини між Україною і Польщею в минулому, Франко писав, що українські землі були насильно включені до складу Речі Посполитої. «Злучили нас історичні обставини, насильство, якого ми не в силі були відвернути, хоч і часто, від самого початку протестували проти цього і клали

¹ І. Франко, Хмельнищина 1648—1649 років ..., стор. 9.

² «Kwartalnik Historyczny», 1899, стор. 392.

³ Див. І. Франко, Наш погляд на польське питання. «Публіцистика», стор. 47, 49.

⁴ Див. І. Франко, Шевченко — ляхам, ЛНВ, т. XXVI, стор. 9.

⁵ Див. І. Франко, Русько-польська згода і українсько-польське братання, ЛНВ, т. XXXIII, 1906, стор. 159.

голови в тих протестах. Злучив нас виключно польський, а не наш інтерес...»¹.

Політику, яку проводили на Україні польські експлуататорські класи, Франко ніколи не приписував всьому польському народові. Він ніколи не змішував польську шляхту з народом². Він бачив, що всі факти «мають почасті соціальний, отже не виключно національний характер, що від многих із них терпить і польський люд не менше від руського»³. Письменник-історик умів робити висновки з минулого для своїх сучасників, а відносини між польським і українським народами вважав за необхідне побудувати на нових, міцних основах.

Експансія на Схід, яку проводили польські правлячі кола, була на шкоду польському народові. Польща могла стати справді сильною лише тоді, коли б відстоювала свої землі від німецько-феодальної агресії на заході. «Польща далеко сквапніше потребувала боронити себе саму проти напору західноєвропейського і властиво німецького хижацтва, проти різних «Медведів» і «Львів», ані ж боронити той Запад проти татар»⁴. Боротьба проти феодальної німецької агресії була б тоді виправдана інтересами Польщі, бо головні польські ріки, як торгові шляхи, впадають в Балтійське море. Експансія на Схід призвела до того, що «...слов'янські племена між Одрою і Лабю — природні союзники і ленники Польщі — погибли під напором німецьких князів». Захопивши побережжя Балтійського моря і гирла великих польських рік, німецькі загарбники відрізали «Польщі її єдину природну дорогу до сили і розвою економічного»⁵.

Теза про згубність для шляхетської Польщі експансії на Схід більш широко висвітлена в працях радянських і сучасних польських істориків. При цьому вони глибше, ніж Франко, розкривають соціально-економічне жоріння цієї політики польських правлячих класів⁶.

В своїх загарбницьких прагненнях на Схід панівні класи Польщі завжди діставали підтримку з боку католицької церкви і безпосередньо від папи римського. Католицька церква була зацікавлена в розширенні свого впливу, особливо на православне населення України, Білорусії і Росії. Але цим не вичерпувалась реакційна суть католицизму, бо «відколи тямить історія, католицизм був усе завзятим ворогом слов'янщини і хто знає, чи не

¹ Див. І. Франко. Русько-польська згода і українсько-польське братання, ЛНВ, т. XXXIII, стор. 156.

² Див. І. Франко, Публіцистика, стор. 47.

³ І. Франко, Русько-польська згода..., стор. 165.

⁴ І. Франко, Публіцистика, стор. 48.

⁵ Там же.

⁶ Див. «История Польши», т. I, стор. 179—180, 217—235; Stanisław Aronold, Polska szlachecka wobec walki narodowo-wyzwoleńczej ludu ukraińskiego w wieku XVII. 36. «Sesja naukowa w trzechsetną rocznicę zjednoczenia Ukrainy z Rosją 1654—1954. Materiały», Warszawa, 1956, стор. 9, 13, 17.

приніс їй більше шкоди від усіх кривавих війн з мадярами, німцями та татарами», — писав Франко¹.

Виступаючи проти всякої реакції, І. Франко не раз говорив, що католицизм приніс велику шкоду польському народові. Будучи міжнародною реакційною силою, католицизм, на думку Франка, був ворожим «почуттю всякої народної окремішності». Католицизм не раз намагався викликати ворожнечу між Польщею і східними слов'янами. В той же час папи римські схилилися Польщу «до Заходу, т. є. до сильніших від неї ворогів, котрих жертвою мусила вона статися часть по часті»².

Особливо негативну роль в історії Польщі відіграли єзуїти, як носії всього реакційного. Вони розпалювали релігійну та національну ворожнечу в Речі Посполитій, яка була багатонаціональною державою³. З метою остаточного поневолення українських і білоруських земель, польський уряд і католицьке духовенство стали ініціаторами так званої Брестської унії, яка принесла «незмірні шкоди цілому його (українського народу) духовному і політичному розвиткові...»⁴.

Осуджуючи реакційність католицизму, Франко одночасно виступав проти антинародної діяльності католицького і уніатського духовництва в Галичині. Це духовництво було носієм реакції, вірно служило Габсбургській імперії, робило все, щоб ослабити революційно-визвольну боротьбу трудящих українців і поляків.

Франко уважно слідкував за всім, що виходило з друку про католицьку і уніатську церкви. Про це свідчать його численні статті, а також рецензії на нові книжки. Наприклад, у рецензії на книжку С. Вармінського про переслідування в Польщі представників реформації XVI ст. Андрія Самуеля і Яна Секлюціана Франко писав, що історичними фактами рішуче відкидається брехня «новіших апологетів старої Польщі, буцімто Польща споконвіку була захистом для всяких вільнодумців, гонених і проскрібованих у інших краях»⁵. Коли ж у Львові в 1900 р. була надрукована велика книжка ксьондза-єзуїта Ст. Зеленьського «Jezuici w Polsce», Франко показав всю антинауковість концепцій автора. Проте, незважаючи на недоліки книжки, він вважав за необхідне перекласти на українську мову з деякими поправками один з розділів цієї праці. Хоч у цьому розділі автор книжки використав уже відомі матеріали, але, на думку Франка, було багато «розумних гадок і влучних ударів у саме серце шаблянового та нетямучого, а розпакошеного у нас псевдопатріотичного розуміння польської історії...»⁶.

¹ І. Франко, Публіцистика, стор. 32.

² Там же, стор. 53.

³ І. Франко, Дві унії, стор. 100—104.

⁴ І. Франко, В справі угоди. Цит. за зб. «Іван Франко проти Ватикану», стор. 98.

⁵ ЗНТШ, т. LXXVIII, стор. 212.

⁶ Там же, т. XLVII, стор. 15.

Франко, як справжній матеріаліст, бачив, що під релігійною оболонкою завжди криються реальні класові і політичні інтереси. Він виступав проти переоцінки істориками ролі релігії в історії. При цьому він підкреслював, що «історія Польщі не знає війни проти козацтва з чисто релігійних мотивів», що не проти унії піднімав козаків на повстання Косинський і не на захист унії виступав князь Острозький, коли велів «косити голови козачі», не з релігійних мотивів боровся і загинув у муках Наливайко¹. Причини для таких виступів були глибші.

Критикуючи історичні погляди Куліша, які він висловлював у «Хуторній поезії» та в публіцистичному творі «Крашанка русинам і полякам», що начебто у ворожнечі між Україною і Польщею винуваті православні і католицькі попи, Франко в 1883 р. відкидав це твердження як таке, що не відповідало правді історичній. «Дивний же історик-соціолог д. Куліш, що може причиною такого глибоко в суспільне і економічне життя обох народів сягаючого факту вважати виключно які-небудь попівські балаканини, — зазначав письменник. — Нам, простим чоловікам, здавалось би, що фаховий історик повинен глядіти глибше в суть діла, а не підтягати такий величезний і складний факт, як історичне ворогування Русі з поляками, під одну яку-небудь рубрику»².

Причини селянсько-козацьких повстань дослідник вбачав у неймовірно тяжкому панському визискові, в безправ'ї і «кривді простому людові». І цей утиск однаково терпіли українські і польські трудящі. На це становище особливу увагу звернув І. Франко в уже згаданій статті «Хмельницина 1648—1649 років у сучасних віршах»³.

І. Франко відзначав також інші причини визвольної війни 1648—1654 рр. Він писав: «Ми привикли від польських істориків слухати запевнень, що Хмельницина була виключно соціальним бунтом, повстанням хлопів проти панів, або, як говорить лірик Куліш, руйників проти культурників. Усякі національні і релігійні мотиви, мовляв, не мали в тім темнім руху ніякої ваги, були прищиплені до него пізніше православними духовними, сліпими кобзарями та нетямущими українськими публіцистами і істориками патріотами»⁴. На підставі польських матеріалів Франко показав, як у визвольній війні перепліталися соціальні і національно-релігійні суперечності⁵.

Визначним вкладом в історіографію є праці Івана Франка про визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. Він показав значення визвольної війни не лише для України, а й для Польщі. Франко, як уже зазначалося, не схилився до думки, що

¹ І. Франко, Шевченко — ляхам, стор. 6, 8.

² І. Франко, Літературно-критичні статті, стор. 112.

³ ЗНТШ, т. XXIII—XXIV, стор. 9—17.

⁴ Там же, стор. 17.

⁵ Там же, стор. 17—27.

основна причина падіння шляхетської Речі Посполитої полягала у визвольній війні, як вважали інші історики. Письменник зазначав, що війна була пожежею, яка «розгорілася з малої іскри, але знайшла собі багато запального матеріалу»¹.

Причини занепаду Польщі були в порядках, які існували в країні. «Країна, яка вперто зберігала непорушним феодальний устрій суспільства, в той час як усі її сусіди прогресували, формували буржуазію, розвинули торгівлю і промисловість і створили великі міста,— така країна була приречена на загибель»². Боротьба між різними магнатськими групами і їх продажність ослаблювали Польщу. Цим скористалися сусідні держави — Австрія, Прусія та Росія — і поділили Польщу. Це була велика трагедія для польського народу.

Франко не обійшов і цього важливого питання в історії Польщі. Він писав, що з другої половини XVII ст. Польща «почала хоріти та марніти всім тілом. Раз іще 1683 р. вона з Яном Собеським здобулася на геройський подвиг під Віднем»³ та се була остання її перемога. Швидко потім пішли часи «сасів»⁴, а за ними, не сповна 100 літ по віденській вікторії польська самостійна держава почала рішуче конати»⁵.

Були і такі польські історики, які хотіли виправдати магнатів, зняти з них вину за розпад Польщі і обвинуватити в цьому виключно сусідні народи та держави. Такі історики, як Равіта-Гавронський та ін., договорилися до того, що начебто велике селянське повстання на Україні — Коліївщина (1768 р.) було теж причиною занепаду шляхетської Польщі. У своїй праці «Матеріали до історії Коліївщини» (1904) І. Франко показав, що магнатське угруповання (так звана барська конфедерація) ще за тиждень до того, як гайдамацькі загони захопили Умань, склало зброю перед російськими військами в Бердичеві, а «се вказує вартість фраз деяких польських філософів, буцімто Коліївщина підрізала останнє зусилля поляків до ратування державної самостійності»⁶.

Відповідаючи польським націоналістам, які бачили причину розпаду Польщі лише в загарбницькій політиці царської Росії, Франко писав, що Прусія і Австрія також брали участь у поділі польських земель, уряди цих країн так само придушували польські повстання, як і царизм⁷.

Навіть після поділу Польщі експлуататорські класи не втра-

¹ ЗНТШ, т. XXIII—XXIV, стор. 9.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XIII, ч. I, стор. 159.

³ Мова йде про розгром польськими військами турецької армії в 1683 р. під Віднем.

⁴ Часи королювання в Польщі курфюрстів саксонських — Августа II та Августа III в першій половині XVIII ст.

⁵ І. Франко, Хмельницьчина 1648—1649 років..., стор. 8—9.

⁶ ЗНТШ, т. LXII, стор. 39.

⁷ Див. І. Франко, Публіцистика, стор. 54.

ціальні причини цієї форми селянського руху. «Розбійництво було з давен давна нерозлучним товаришем хлопської неволі. Поневолений, битий, кривджений підданий, не можучи знайти ніде полекші ані справедливості, тікав у ліси, в гори, приставав до купи таких самих очайдухів, і хоч чув над собою в кожній хвилі загрозу смерті, все таки рад був хоч під тою загрозою прожити свobodно, а надто ще мститися на своїх кривдниках»¹.

Національно-визвольна боротьба польського народу проти іноземного гніту викликала захоплення і схвалення К. Маркса і Ф. Енгельса, які високо оцінили значення революційно-визвольної боротьби польського народу для розвитку революційного руху в Європі, бо це був удар по оплоту європейської реакції — російському царизмові².

Керівна роль у цій боротьбі польського народу спочатку належала земельній шляхті, а радикально-демократичні сили були ще слабкі. Незважаючи на це, В. І. Ленін писав, що «*тоді* революційною була сама Польща в цілому, не тільки селянство, але й маса дворянства... *Тоді* повна перемога демократії в Європі була дійсно неможлива без відновлення Польщі. *Тоді* Польща була дійсно оплотом цивілізації проти царизму, передовим загоном демократії»³.

Про цей період визвольного руху не раз писав І. Франко. Він відзначав, що повстання 1830—1831 рр. хоч і закінчилось поразкою, але воно розворушило «польську суспільність на цілому просторі давньої Польщі»⁴. Як на одну з причин поразки Франко вказував на те, що серед керівників повстання не було єдності. Що стосується наддніпрянської України, то, піднімаючи повстання за відродження Польщі, його керівники із шляхетських кіл мріяли про включення цієї території до складу польської держави⁵. Франко позитивно оцінював повстання 1830—1831 рр., бо, на його думку, багато повстанців переконалися, що «без простого народу, без мужика всі політичні замисли будуть мріями і фантазіями. Повстає польська демократія, котра старається ширити думки (хоч і зовсім неясні) єдності шляхти з народом, а також підносить гадку знесення панщини»⁶. Одного із основних організаторів повстання 1830 р. у Варшаві, видатного польського поета Северина Гошинського Франко назвав поетом-героєм⁷. При цьому Франко бачив, що частина шляхти після розгрому повстання перейшла в табір реакції.

¹ І. Франко, Панщина та її скасоване..., стор. 92—93.

² Див. К. Маркс і Ф. Енгельс, Сочинения, т. V, стор. 264—265; т. XV, стор. 548.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 403.

⁴ І. Франко, Польське повстання в Галичині 1846 року, «Зоря», № 2, 1884, стор. 12.

⁵ Див. І. Франко, Панщина та її скасоване..., стор. 96—98.

⁶ І. Франко, В наймах у сусідів, стор. 271.

⁷ Див. І. Франко, Твори, т. XVIII, стор. 119.

Повстання 1830 р. мало великий вплив на польський визвольний рух у Галичині. Галицька молодь брала в ньому активну участь. Після придушення повстання від переслідувань втекло в Галичину багато його учасників, більшість з яких готувалася знову виступити на боротьбу не тільки проти царизму, а й проти австрійського гніту. В Галичині виникло багато підпільних організацій, в яких поряд з поляками брали участь і українці. В цих організаціях роздавалися голоси за створення такої Польщі, в якій буде панувати рівність і свобода, не буде шляхти з її привілеями. Показав Франко і початок роботи цих організацій серед польського і українського селянства¹. Особливо високо Франко оцінював конспіративну революційну організацію у Варшаві, душею якої був Петро Сценний. Сценний закликав звернути особливу увагу на простих людей, збудити в них національне самопізнання і, ліквідувавши панщину, перетворити їх у справжніх громадян і організувати їх «для виборення собі народної громадської самостійності...»².

Польські підпільні організації в Галичині підготували повстання 1846 р. З самого його початку стало ясно, що не тільки серед українського, а й польського селянства ідея відновлення шляхетської Польщі була не популярною. Селяни, головним чином польських повітів Галичини, громили поміщицькі маєтки, вилучували, били і передавали австрійським властям повстанців-шляхтичів. Все це робили польські селяни. Таким чином, «давнє невдоволення між підданими й панами вибухло страшною, кривавою пожежею, вибухло як раз на польській землі»³. Повстання потерпіло поразку. Уже тоді почали шукати винуватців цієї невдачі. «Драму 1846 року в Галичині розіграли між собою чотири партнери: маєткова шляхта, польський демократичний табір, селяни, а також австрійська бюрократія. В кожному з чотирьох осередків повинен був створитися інший погляд на хід і на результати тих подій». Так розцінює ті складні обставини сучасний польський історик Стефан Кеневич у своїй праці про селянський рух у Галичині в 1846 р.⁴.

Про повстання 1846 р. є багато літератури⁵. Франко був добре ознайомлений з джерелами, знав всю складність цієї проблеми і присвятив їй ряд історичних праць, художніх творів і рецензій. В передмові до своєї збірки «З бурхливих літ» (1903 р.) Франко писав, що він багато років присвятив студіям «...над розвитком національного і партійного життя в Галичині, а спеціально над історією «бурхливих літ» 1846—1848...»⁶.

¹ І. Франко, Польське повстання в Галичині 1846 р., «Зоря», № 4, 1884, стор. 27.

² Там же, стор. 36.

³ І. Франко, В наймах у сусідів, стор. 272.

⁴ S. Kieniewicz, Ruch chłopski w Galicji w 1846 roku, Wrocław, 1951, стор. 3.

⁵ Огляд літератури див. у згаданій праці С. Кеневича, стор. III—XIII.

⁶ І. Франко, Твори, т. III, стор. 475.

Наслідки подій, які відбулися в Галичині в 1846 р., мали дуже важливе значення для розвитку краю. Франко вважав, що не загибель кількох сот повстанців, не знищення багатьох шляхетських маєтків, не окупація Кракова австрійськими військами і ліквідація вільної республіки мали вирішальне значення. «Більшим, по нашій думці, лихом,— писав Франко,— був упадок серед польської освіченої молодіжі того вільного демократичного духа, того хлопоманства, котре зачало було зароджуватися серед неї за почином Ценглевича, Галяра, Дембовського, а котре тепер зовсім упало. Катастрофа 1846 року поклала глибоку і досі незрівняну пропасть між польським народом і польською шляхетською інтелігенцією. Многі, що до 1846 року були демократами і хлопоманами, опісля радикально змінюються»¹. Налякана селянським рухом, прагненням демократів відновити Польщу на нових основах, польська аристократія остаточно об'єдналася з австрійськими загарбниками і разом з ними виступила проти демократів, обвинувачуючи їх у «комунізмі», «анархізмі» та ін. Придушивши повстання, австрійський уряд примушував селян, часто за допомогою зброї, відбувати панщину. Зважаючи на опір селян, уряд змушений був у 1846 р. видати указ про регуляцію панщини в Галичині².

Коли після поразки повстання 1846 р. частина шляхти відійшла від революційного руху, то «молодші, гарячіші почали трохи сміліше виступати в напрямі демократичнім, а навіть деякі з них пішли просто між народ...». І хоч повстання було придушене, багато демократів засуджено до ув'язнення і до страти, але їх прагнення ліквідувати панщину і таким чином завоювати симпатії народу «набрало тепер наслідком страшних подій великої сили»³. Саме події 1846 р., як відзначає Франко, примусили польську громадськість звернути увагу на селянина. «Одні проклинали цього селянина, другі заперечували його право зватися поляком, але всі про нього говорили, про нього думали і шукали мотивів його поведінки»⁴.

Багато цікавих і цінних думок про події 1846 р. Франко висловив у рецензіях на праці інших авторів⁵.

Рецензію на одну з статей Бр. Лозінського Франко закінчував словами про те, що праці, присвячені 50-річчю повстання 1846 року, «показують нам наглядно, що пристрасті серед польської суспільності, розбуджені тою різнею, ще далеко не вигасли і що об'єктивної історії довго не прийдеться ждати»⁶.

¹ І. Франко, Польське повстання в Галичині 1846 року, «Зоря», № 19, 1884, стор. 153.

² Див. там же.

³ І. Франко, В наймах у сусідів, стор. 272.

⁴ І. Франко, Твори, т. XVIII, стор. 145.

⁵ Наприклад, рецензії Франка на праці польського реакційного історика Бр. Лозінського (ЗНТШ, т. XII, LI), на книжку Адама Богуша (там же, т. LI).

⁶ ЗНТШ, т. LI, стор. 29—30.

Революцію 1848 р. Франко називав «нагальною бурею», яка хоч на короткий час зняла «бюрократичне павутиння» і очистила повітря на наступні десять років¹. У багатьох своїх працях він говорить про події, які відбулися в Галичині під час цієї буржуазно-демократичної революції.

Під час революції 1848 р. з особливою силою проявилася роль народних мас в історії. Експлуаторські класи та їх ідеологи робили все, щоб витравити з свідомості народу традиції революційної боротьби. Заслуга Івана Франка як історика полягає в тому, що в умовах капіталістичного ладу він розкривав перед народом великі за своїм значенням і наслідками події 1848—1849 рр.

Франко спиняється на русі, який охопив польську громадськість в Галичині. В адресі цісарю від польської громадськості Львова (18 березня 1848 р.) було поставлено ряд політичних вимог: введення польської мови в школах, установах, судах, окремого управління для Галичини, загальної амністії, створення сейму з представників різних класів, скасування цензури та ін. Говорилося і про скасування панщини та всіх повинностей. Всі ці вимоги мали буржуазно-демократичний характер. Як зазначав Франко, цей документ вийшов з міських демократичних кіл, які не були безпосередньо зв'язані з феодальним землеволодінням, а тому і поставили питання про ліквідацію панщини².

Письменник в цілому вірно показав розстановку класових сил під час революції 1848 р. На перший погляд могло здатися, що в Галичині існує два табори — народ, об'єднаний без різниці станів під гаслом: свобода, рівність і братерство, і реакційний табір — бюрократія та придворна камарилья. Але в першому таборі не було однотайності. Розходження були між трудящими масами і міською верхівкою, між справжніми демократами і тими поміркованими елементами, які тимчасово приєдналися до революції. «Кожний день приносив нові роздвоєння в таборі «народовім»; кожде нове питання, що виринали в тій повені змін, родило різні погляди, зачіпало суперечні інтереси»³.

З метою ослаблення політичного напруження, зменшення впливу польської революційної демократії, яка ставила питання про ліквідацію кріпацтва, уряд поспішив у квітні 1848 р. видати «патент» про скасування панщини в Галичині. У вересні того ж року був виданий закон про ліквідацію панщини за викуп у всій Австрії. Франко бачив, що ця реформа не дала селянам землі, а великі викупні платежі і залишки феодалізму важким тягарем лягли на плечі трудового селянства. «Та будь що будь, — писав він, — знесення панщини лишилося одинокою тривкою й добро-

¹ І. Франко, Польське повстання в Галичині 1846 року, «Зоря», № 19, 1884, стор. 153.

² Див. І. Франко, Панщина та її скасування..., стор. 152—153.

³ І. Франко. В наймах у сусідів, стор. 180.

чинною пам'яткою бурхливого 1848 року. З усього, про що мов у горячці говорено й писано, се одно не пропало і зробилося підвалиною нового життя, нового ладу та розвою Австрії...»¹. Країна пішла капіталістичним шляхом розвитку.

Франко був одним з кращих знавців аграрних відносин у Галичині. Він показав, що розвиток капіталізму призводив, з одного боку, до збіднення і здрібнення селянських господарств, а з другого боку, до утворення великих латифундій. При цьому руйнувалося багато і поміщицьких господарств. На шляху вільного розвитку капіталістичних відносин стояли «ще значні остатки чисто панщизняних привілеїв». Уряд зберіг також за польською шляхтою політичну владу в Галичині². У статті «Польський селянин в освітленні польської літератури» Франко писав, що і після скасування панщини «взаємини між панським двором і селянською хатою — це найбільш пекуча суспільна проблема, особливо в Галичині, і у великому герцогстві Познанському»³.

Капіталістичні відносини розвивались на польських землях, що перебували в складі Росії. Це стало особливо помітним після реформи 1861 р. і польського повстання 1863—1864 рр., в якому шляхта відіграла керівну роль. Це повстання мало важливе значення в історії польського народу і всієї європейської демократії. Значення ж повстання 1863—1864 рр. Франко оцінював невірно, вважаючи, що Польща втратила і те, що мала⁴.

Після цього «на сцену,— пише Франко,— виступає нова суспільна сила...— польське міщанство», тобто буржуазія. «Увільнення селян дало основу до розвою промислу; в Польщі починають виростати великі фабрики і промислові центри, шляхетська політика збанкрутована мусить перестроюватися на новий лад...»⁵. Вже тоді стало ясно, що польські землі, які ввійшли до складу Росії, швидшими темпами пішли вперед в економічному розвитку, ніж польські землі в складі Австрії та Німеччини. Польські землі являли собою один з найрозвиненіших в економічному відношенні районів Росії. Це економічно зв'язувало Польщу з Росією і визначало її велику питому вагу в загально-російській економіці. Ці землі залишалися природним центром економічного, політичного і культурного життя польського народу. Таке становище дало Франкові підставу твердити в 1883 р., що, незважаючи на гніт царизму, «інтереси польського народу і його будучини з географічного і етнографічного взгляду пруть до союзу з Росією...»⁶.

Про події, які відбувалися на польських землях після пов-

1 І. Франко, Панщина та її скасування..., стор. 179—180.

2 І. Франко, В наймах у сусідів, стор. 45—47.

3 І. Франко, Твори, т. XVIII, стор. 146.

4 Див. І. Франко, Публіцистика, стор. 55—56.

5 І. Франко, Твори, т. XVIII, стор. 202.

6 І. Франко, Публіцистика, стор. 55.

стання 1863 р., Іван Франко писав багато, але вже не як історик, а як сучасник-публіцист. Його праці є одним з важливих джерел для вивчення польського суспільно-політичного руху, економічних відносин, які існували на польських землях в кінці XIX і на початку XX ст.

Польський народ вніс великий вклад у скарбницю світової культури. Розвиток польської культури відбувався не ізольовано, а в тісному зв'язку з надбаннями сусідніх народів, багато чого сприймаючи від них. Це можна побачити на прикладі польсько-українських культурних зв'язків. В справу вивчення польської культури та її зв'язків з українською І. Франко вніс великий вклад. Працюючи в галузі української і польської культури, він сам був живим втіленням єднання двох братніх народів.

У статті «Адам Міцкевич в українській літературі» (1885) Франко писав, що «історичне минуле зв'язало обидва народи численними вузлами; особливо в галузі літератури...»¹. Виступаючи на з'їзді польських літераторів і журналістів в 1894 р., Франко говорив, що українська культура відіграла визначну роль у розвитку польської національної літератури. З України походило багато польських письменників. Навіть у таких письменників, як Кльєнович, Коховський, Шимонович, Зіморевич, Папроцький, Вацлав Потоцький та багатьох інших, які народились і жили в Польщі, українська тематика займає значне місце. Було це свідченням того, «що вносила земля і народ український до польської культури»².

Франко не раз повертався до цього питання. Так, у 1904 р. він відзначав, що з давніх часів виділяються дві групи польських письменників: одні писали про Україну на польській і латинській мовах, а інші (такі, як Гаватович) пробували писати свої твори і українською мовою. Франко зазначав, що в різних старих польських збірках зберігається багатий матеріал про ці зв'язки, який чекає на свого дослідника. Праця такого дослідника «буде вдячна і важна з культурно-історичного боку, бо дозволить нам прослідити до найтонкіших ниток те, що в'язало поляків з Україною протягом довгого часу, чим була Україна для Польщі не лише з економічного та політичного, але й з духовного погляду і що зі свого боку дав Україні та її корінній людині польський елемент»³.

Характерним для Франка було те, що він не тільки закликав інших, а й сам показував, як розв'язувати те чи інше питання. В уже згадуваній праці «Хмельницина 1648—1649 років у сучасних віршах» Франко зібрав і науково використав цінні відомості про Україну в польській художній літературі. Цікава в

¹ І. Франко, Твори, т. XVIII, стор. 113.

² Iwan Franko, Wzajemny stosunek literatury polskiej i ruskiej, «Pamiętnik zjazdu literatów i dziennikarzy polskich», Lwów, 1894, t. II, стор. 2.

³ І. Франко, «Король балагулів» Антін Шашкевич, стор. 4—5.

багатьох відношеннях його стаття про знайдену ним в одному з польських збірників XVII ст. українську народну пісню¹.

Своїми працями, в яких розкриваються культурні та літературні польсько-українські зв'язки, Іван Франко розвінчував антинауковість різних буржуазних теорій про те, що начебто між Україною і Польщею була тільки ворожнеча, що лише польська культура впливала на українську, а українська, як «нижча», не могла мати ніякого впливу на польську культуру.

Франко вніс значний вклад у справу вивчення польської культури і літератури XIX і XX ст., високо цінував великих її діячів. Про Адама Міцкевича Франко писав, що він «без сумніву найбільший поет польської нації і один із найгеніальніших людей, яких видало людство»². Неодноразово він звертався до творчості таких геніальних поетів, як Ю. Словацький, С. Гощинський та багато інших. Тут є широке поле для діяльності літературознавців.

Необхідно відзначити, що до різних явищ у культурному процесі Польщі Франко підходить історично, бере їх не ізольовано, а в тісному зв'язку з іншими. Не обходить він при цьому культурних і літературних зв'язків між польським і українським народами.

В кількох своїх працях І. Франко пише про причини появи в польській поезії так званої української школи, яка виникла в першій половині XIX ст. Це не було випадковістю, а закономірністю розвитку того, що зародилося давно. «Те, що історики польської літератури привикли називати «українською школою»,— писав Франко в 1904 р.,— являється при ближнім догляді немов верхом значної гори, що осяяний сонцем видніється здалека, але на правду здвигається над значним числом поменших горбиків і творить немов ефективне закінчення довгого гірського пасма, якого початки губляться десь у сутінках XVI віку»³.

Українська школа в польській поезії, представниками якої були такі поети, як Северин Гощинський, Богдан Залеський та інші, привертала увагу не тільки істориків літератури, а й усіх тих, хто «зацікавлювався гордійським узлом польсько-українського питання»⁴,— писав Франко в одній із рецензій на працю польського літературознавця Ст. Здзярського.

На думку Франка, поети української школи внесли «цілі нові світи духа і форми в польську поезію». Одночасно «з промінням відродження» української літератури в XIX ст. Франко знаходив виразні приклади польського впливу на неї⁵. Про це він писав у своїй статті «Адам Міцкевич в українській літературі».

¹ І. Франко, Козак Плахта. Українська народна пісня, друкowana в польській брошурі 1625, ЗНТШ, т. LVII.

² І. Франко, Твори, т. XVIII, стор. 111.

³ І. Франко, «Король балагулів» Антін Шашкевич, стор. 1.

⁴ ЗНТШ, XLIII, стор. 24.

⁵ Див. І. Франко, Твори, т. XVIII, стор. 114.

Іван Франко писав і про вплив творчості Т. Г. Шевченка на польську літературу¹.

І. Франко, продовжуючи традиції Тараса Шевченка, російських і польських революціонерів-демократів, закликав польський і український народи до єднання і братерства. Іван Франко високо цинив заслуги своїх попередників у цій справі. Він писав: «Великі ідеали, вказані геніями слова й чуття, не перестають і нам світити, але крім тих ідеалів, що вказують нам дорогу, нам для далекої подорожі потрібний великий багаж матеріальних засобів, життєвого досвіду й енергії, духової сили та широкого знання. Поки сього не маємо, поти всяке балакання про згоду, про збратання і високі ідеали не заслуга, а деморалізація. Збратання двох народів, змучених і роз'єднаних тисячолітньою історією, се як будова моста між двома берегами. Коли наш міст має бути порядний і тривкий, мусять наші береги вперед бути виразні, сухі, тверді і міцні, бо інакше наш міст буде опертий на багні і пропаде»².

І. Франко вірив, що прийде той час, коли український народ засяє «у народів вільнім колі».

Пройшли десятиліття, і тепер український народ разом з російським, польським та іншими братніми народами створили непереможний табір миру, демократії і соціалізму. Ніколи не будуть забуті імена революціонерів-каменярів, які ламали скелю реакції і темряви, прокладали шляхи прогресу, рівняли правді путь, зводили мости для єднання і дружби народів. Серед цих діячів минулого одне з перших місць належить Іванові Франкові.

¹ Див., наприклад, І. Франко, Шевченко — ляхам, ЛНВ, т. XXVI, 1904.

² І. Франко, Шевченко — ляхам, стор. 11.

ІВАН ФРАНКО ПРО БОРТЬБУ ТРУДЯЩИХ В ПЕРІОД КАПІТАЛІЗМУ

С. Г. ФІЛІПОВА

(Москва)

В художніх творах, наукових дослідженнях і публіцистичних статтях великий революціонер-демократ Іван Якович Франко дав глибоку революційну критику капіталістичного способу виробництва. Критикуючи капіталізм, як лад «...дуже похлий у многих взглядах, а найбільше за-для нерівності маєткової і за-для різкого розділення на касту багатих... і касту бідних»¹, Франко викриває буржуазних «учених», які оголосили «одвічними законами природи» вовчі закони капіталізму, панування сили та експлуатацію.

У праці «Що таке поступ?» Франко викрив реакційність псевдонаукової теорії соціальних дарвіністів. Він показав, що їх теорія є не що інше, як спроба «науково» виправдати експлуатацію людини людиною.

Механічно переносючи відкриті Дарвіним біологічні закони боротьби за існування і природного добору на явища суспільного життя, соціальні дарвіністи проголошували безглуздою боротьбу трудящих з експлуатацією, висували ідею непохитності і вічності капіталістичного способу виробництва. «Дарвіністи як у природі, так і в відносинах між людьми,— писав Франко,— завжди стоять на тім, що хто дужчий, той ліпший; хто переміг у боротьбі, той і має право за собою; і що значить та невеличка меншість людей, що в теперішніх часах держить в своїх руках мільйонові маєтки, мільйонові армії, багатства, власть і силу і знання, здобуті працею незліченних поколінь, має право ужива-

покоління щасливих панів і переможців мали ким послугуватися та з кого збагачуватися»¹.

Поряд з цим Франко вказував на реакційність дрібнобуржуазної критики капіталізму, яка бачила вихід з тяжкої капіталістичної дійсності у поверненні до патріархальних форм, до дрібного виробництва. Високо оцінюючи Л. Толстого як великого художника-реаліста, пристрасного викривача і протестанта проти існуючого капіталістичного ладу, Франко піддав, проте, різкій критиці його філософське вчення за те, що воно відводить геть від життя, від боротьби у «глухі закамарки селянського життя»², провіщує примиренство і є через це «запереченням поступу».

Франко не обмежувався критикою капіталістичного ладу. Це й зрозуміло, бо його «провідною зорею», за висловом самого Франка, все життя лишалось служіння трудящому народові, захист інтересів сільської і міської бідноти. Саме це, а також обізнаність з працями К. Маркса і Ф. Енгельса допомогли йому правильно розв'язати багато питань суспільного життя, зрозуміти закони суспільного розвитку і, зокрема, минулий характер капіталістичного способу виробництва, який «не є вічний і незмінний», а «...повстає з бігом історичного розвитку і так само мусить упастись, зробити місце другому, досконалішому, справедливішому, більше людському».

Звільнення людства від капіталістичного рабства Франко бачив у знищенні капіталізму і створенні нового ладу — соціалістичного.

Франко вважав, що перехід від капіталізму до соціалізму може бути здійснений лише революційним шляхом. «Я переконаний, — писав Франко у листі до Ольги Рошкевич, — що велика, всесвітня революція поволі рознесе теперішній порядок, а настановить новий»³.

Цю ж думку автор висловлює і тоді, коли характеризує зростання робітничого руху в Західній Європі і у Галичині. Серед робітників «ширяться думки про те, що теперішній порядок життя людського робить кривду всім робочим людям і що конче треба їм узятися до купи, щоби з коренем вирвати теперішнє лихо і установити новий порядок, такий, при котрім було б добре жити робочому чоловікові»⁴.

У згаданому вище листі до О. Рошкевич Франко розкриває своє розуміння змісту революції: «Я розумію під революцією іменно цілий великий ряд таких культурних, наукових і політич-

¹ І. Франко., Твори, т. XIX, стор. 181.

² Там же, стор. 178.

³ І. Франко. Лист до О. Рошкевич від 20 вересня 1878 р., Збірник, «Книгоспілка», стор. 147.

⁴ І. Франко, Чого хоче Галицька робітницька громада?, Твори, т. XIX, стор. 50.

них фактів, будь вони криваві або й зовсім ні, котрі змінюють всі дотогочасні поняття і основу, і цілий розвиток якогось народа повертають на зовсім іншу дорогу».

Таким чином, вважаючи, що лише революція може знищити капіталістичну експлуатацію, майнову нерівність і забезпечити перемогу нового ладу, Франко не був послідовним у самому розумінні революції, до якої він відносив і ряд фактів «культурних, наукових і політичних». Франко не розумів, що питання про владу є корінним питанням революції.

Слід підкреслити, що ці «факти», зокрема політичні, не можна ототожнювати з ліберальними соціальними реформами, які не зачіпають основ існуючого ладу і тим більш не ставлять собі за мету «цілий розвиток якогось народу повернути на зовсім іншу дорогу». Взагалі визначення революції, наведене в цьому листі (як буде показано далі), не відповідало тому, що Франко в дійсності вважав змістом процесу переходу від капіталізму до соціалізму, як процесу революційного.

Франко глибоко зрозумів і викрив класову суть реформізму, метою якого є збереження експлуатації. Справжню мету цих реформ, зокрема відносно селянства, Франко вбачає в тому, щоб «...на віки затримати селянина в такому становищі, щоб він, що правда, не помирав з голоду, не бунтувався, і платив податки, але разом з тим становив ту підстилку поступу, яка дає для цивілізації свої соки, але сама не бере в ній участі»¹.

У 80-і роки на молодого Ів. Франка до певної міри вплинула поширена на той час серед значної частини європейської соціал-демократії, в тому числі і австрійської, ідея, яка переоцінювала значення реформ для трудящих мас. В історії розвитку європейського робітничого руху це був період так званої «мирної» епохи, коли виникали масові робітничі політичні і економічні організації, коли робітничий клас і його партії в різних країнах вчилися використовувати легальні можливості.

Але цей вплив на Франка був нетривалим і з самого початку неглибоким. В тому ж листі до О. Рошкевич, у якому Франко висловлює великі надії на реформи, він розглядає їх не як мету, а лише як певну необхідну підготовку до «переходу до нового ладу». І тут Франко вважає, що перехід треба здійснити через «експропріацію» (вивлащення) більших фабрик, посілостей, домів по містах», але гадає, що цього можна досягти поступово, через проміжні форми.

Тому не випадково, що в оцінці реформ і їх реальних результатів для народу Франко і частина верхівки австрійської соціал-демократії згодом зайняли різні позиції. Так, у партіях II Інтернаціоналу, в тому числі і серед частини австрійської соціал-демократії, намітилась тенденція підміни класової боротьби між експлуататорами і експлуатованими проповіддю

¹ І. Франко, Збірник, «Книгоспілка», стор. 103.

«соціального миру», відходу від революційного перетворення капіталістичного ладу.

Франко відмежувався від реформізму, а по окремих питаннях піддав його гострій критиці. Можна навіть вважати, що нерішучість і непослідовність частини керівників австрійської соціал-демократії у питаннях захисту інтересів трудящих були причиною того, що Франко не прийшов до соціал-демократів і не став до їх лав. До речі буде згадати тут визнання Франка, зроблене ним за два роки перед смертю у передмові до збірника віршів «Із літ моєї молодості», яке немовби підбиває підсумок усім його шуканням і прагненням. У передмові до цієї невеликої книжечки ранніх віршів ми читаємо:

«Та скрізь і завсігди у мене була одна провідна думка — служити інтересам мойого рідного народу та загальнолюдським поступовим, гуманним ідеям... Може, власне тому, що я непохитно стояв на тих основах і йшов за тими провідними зорями, я не міг удержатися на все ані при галицько-руських русофілах, ані при галицько-руських народовцях, ані при галицько-руських радикалах, ані при польських демократах та поступовцях, ані при німецьких поміркованих соціалістах, ані при соціальних демократах польських, німецьких та руських (галицьких. Розр. наша.— С. Ф.), і завше виходив із їх рядів, коли побачив у них недобір чи то сумління, чи то знання, чи то почуття обов'язку»¹.

Однак це не дає підстав для невірною уявлення, ніби Франко був противником реформ взагалі. Навпаки, він гаряче підтримував і сам керував боротьбою прогресивних сил Галичини за демократичне перетворення краю: за загальне виборче право, свободу друку, зборів, за світську школу та ін. Франко підтримував і захищав усе те, що могло б хоч трохи полегшити надзвичайно тяжке становище міської і сільської бідноти Галичини: боротьбу робітників за робітниче законодавство, боротьбу селян з залишками кріпосництва, з сваволею поміщиків, за зменшення податкового тягара та ін.

Принципова різниця між марксизмом і реформізмом, як відомо, зовсім не в тому, що останній обстоює реформи, а марксизм проти них. Марксисте теж підтримували і підтримують ті політичні і економічні реформи, які справді поліпшують становище трудящих і умови їх боротьби за повне визволення від експлуатації ігнолення. Але реформісти, як указував В. І. Ленін, «...обмежуються реформами і опускаються, завдяки цьому, ... до ролі простих «лікарняних сиділок капіталізму»².

Франко не уявляв собі такого «соціалізму», при якому основні засоби виробництва залишалися б власністю окремих осіб: він вважав, що перетворення капіталістичного ладу на соціалі-

¹ І. Франко, Із літ моєї молодості. Передне слово, Твори, т. XI, стор. 546.

² В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 140.

стичний мусить обов'язково включати ліквідацію приватної власності на основні засоби виробництва і заміну її суспільною формою власності. Цим самим буде знищено, за образним висловом Франка, і головне зло сучасності—експлуатація людини людиною. Це може бути здійснено, як підкреслював він, лише самими трудящими.

Для досягнення цього, підкреслював не раз Франко, трудяші повинні об'єднатися. Віддаючи перевагу мирним методам боротьби, виступаючи в принципі проти «всесвітньої різанини», Франко, на відміну від реформістів, не заперечує революційного насильства там, де воно необхідне для повалення старого ладу, для визволення від експлуатації. Так, у згадуваному вже листі до О. Рошкевич він писав, що події, які повинні становити зміст революції, можуть бути «кроваві або й зовсім ні».

Необхідність революційного насильства Франко справедливо ставив у залежність від опору експлуаторських класів експропріації, про що і попереджав робітників у популярному викладі перекладеної ним на українську мову програми польсько-українських соціалістів, відомої під назвою «Чого хоче Галицька робітницька громада?». У цій праці, написаній спеціально для українських робітників і селян (1881) з метою поширення серед них соціалістичної теорії, Франко вказував, що «...теперішнє панство-багатирство, певно, не схоче без боротьби уступити з свого місця і віддати робочому людові те, що він витворив своєю працею. Для того ж то треба нам сильно братися до купи, і невтрашимо боротися, щоб дійти до своєї цілі»¹.

Цю ж думку висловив Франко і в іншому місці:

...А як війна
Кривава понадобиться—
Не наша буде в тім вина².

Така точка зору Франка заслуговує на увагу і високу оцінку. Буржуазія, а слідом за нею реформісти і ревізіоністи зводили наклепи на марксистів-ленінців, зображуючи їх прибічниками насильства в усіх випадках, хоч відомо, що питання про насильство треба розв'язувати, виходячи з конкретної історичної обстановки: економічних і політичних умов, із співвідношення класових сил всередині країни і в міжнародному масштабі, із ступеню організованості експлуатованих класів і насамперед їх вождя—пролетаріату, з ролі його авангарду—партії. При цьому реформісти відкидали той дуже важливий факт, що насильство з боку пролетаріату і об'єднаних під його прапором широких мас трудящих завжди є лише відповіддю на опір панівних класів експропріації, є відповіддю на застосування насильства експлуаторськими класами.

«Миролюбство», відмова від революційного насильства у тих конкретних історичних умовах, які склалися на початок

¹ І. Франко, Збірник, «Книгоспілка», стор. 103.

² І. Франко, Твори, т. X, стор. 35.

XX ст., фактично означали відмову від взяття влади народом, диктатури пролетаріату і соціалістичної революції. «Миролюбством» прикривались реформізм, відступництво, зрада марксизмові. Ось чому слід особливо підкреслити ставлення Франка до питання про революційне насильство в згаданих працях і зв'язок цього питання з неминучістю в тих умовах опору реакційних класів експропріації.

Реформізм породив парламентаризм, названий В. І. Леніним знуцанням з вчення Маркса. Ставлення Франка до парламентаризму становить настільки великий інтерес, що на ньому слід спинитись окремо.

* *
*

У кінці XIX ст. в II Інтернаціоналі точилася запекла боротьба між соціал-демократами, які стояли на позиціях марксизму, і анархістами. Соціал-демократи справедливо відстоювали необхідність політичної боротьби пролетаріату, завоювання загального виборчого права у тих країнах, де його не було, використання різних легальних можливостей, в тому числі і парламентської трибуни, в інтересах пролетаріату. Соціал-демократія правильно виступила проти анархістської тактики «прямої дії». спрямованої по суті на зрив революційних боїв.

Франко стояв на позиціях соціал-демократії; він був за використання буржуазних органів влади, буржуазного парламенту щоб «критикувати правительство — пануючу більшість, хоч би без надії на побіду, та в тій надії, що голос потреб народних буде для маси школою політичного думання»¹.

Проте, борючись з анархістами за чистоту марксистської теорії, західноєвропейські соціал-демократи недооцінили появи опортуністичних елементів всередині своїх партій. Більше того керівництво соціал-демократичних партій заради пресловутої партійної єдності фактично стало на шлях угодовства з опортуністами, внаслідок чого опортунізм став панівним у партіях II Інтернаціоналу.

Франко дав глибокий аналіз буржуазного лібералізму, пока зав, що в міру перетворення буржуазії в панівний клас зростає її реакційність. Від буржуазного лібералізму, що виник тоді коли треба було «ломать зостанки феодальних парканів», нічого не залишається, коли «капіталізм сплотив свій неохибний овоч—пролетаріат і викликав рух соціальний»². В період класових боїв буржуазія готова «стратити весь свій лібералізм для оборони капіталізму»³. Тим самим Франко підкреслив класову суть буржуазної демократії, завжди спрямованої проти трудящих, на захист капіталістичної експлуатації.

¹ І. Франко, Реалісти чи кар'єристи, «Жите і слово», т. V, 1896 стор. 87.

² Там же, стор. 79.

³ Там же, стор. 87.

В цьому питанні Франко наблизився до єдино правильної, дійсно марксистської характеристики суті буржуазної демократії, даної В. І. Леніним: «Буржуазна демократія, цінність якої для виховання пролетаріату і навчання його до боротьби безперечна, завжди вузька, лицемірна, облудна, фальшива, завжди лишається демократією для багатих, обманом для бідних»¹.

Франкова критика буржуазного парламентаризму не має нічого спільного з анархічним запереченням політичної боротьби трудящих. Навпаки, він усе життя боровся за залучення робітничих і селянських мас до активної участі в політичному житті. І. Франко стояв на чолі демократичних сил Галичини, які боролися за загальне виборче право, за свободу друку, спілок, зборів та ін.

І. Франко вважав можливим використати буржуазно-демократичні свободи в інтересах трудящих. Але, як виразник інтересів міської і сільської бідноти, він ніколи не забував про їх класову суть.

В питанні про заміну капіталістичного ладу соціалістичним Франко відстоював революційний шлях, хоч помилявся у самому розумінні наступної соціалістичної революції. Критикуючи соціал-демократів, Франко був ближче до історичної істини, ніж багато хто з тодішніх опортуністичних «вождів» соціал-демократії, які навіть називали себе марксистами.

Всупереч наклепу, зведеному на Франка буржуазними націоналістами, великий Каменяр, який мріяв про щастя для всіх, «хто жие працею своїх рук», все своє життя залишався вірним революційним ідеям. Уважно стежачи за ходом революційної боротьби в Росії в 1905 р., Франко захоплено вітав початок революції: «...Схід Європи, а в тім комплексі також наша Україна переживає тепер весняну добу, коли тріскає крига абсолютизму та деспотизму, коли народні сили серед страшних катастроф шукають собі нових доріг і нових форм діяльності, коли невимозне горе, вдіяне народам дотеперішнім режимом, порушило найширші верстви і найглибші інстинкти людської душі до боротьби, якої результатом мусить бути повний перестрій зразу державного, а далі й громадського, соціального порядку Росії, а в тім комплексі й України»².

Франко не відвернувся від революції і тоді, коли царизмові вдалося задушити і потопити в крові революційні виступи російського пролетаріату і селянства. Франко вітав тих, кого не злякала поразка, хто залишився вірним революції:

Блажений муж, що серед гвалту й гуку
Стоїть, як дуб, посеред бур і грому,
На згоду з підлістю не простягає руку,
Волить зломатися, ніж поклонитися злому³.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 87.

² І. Франко, Одвертий лист до галицько-української молодіжі, ЛНВ, т. XXX, 1905, стор. 11.

³ І. Франко, Твори, т. XI, стор. 279.

І. Франко добре розумів об'єктивну необхідність наступної соціалістичної революції, яку він називав «соціалістичною реформою» (аж ніяк не маючи при цьому на увазі реформу). Він був упевнений, що «...така реформа (соціалістична. — С. Ф.) не тільки можлива, а навіть неминуча», бо не «може довго тривати... приватна власність продукційного капіталу» при «сучасному фабричному стані»¹.

* *
*

Аналізуючи економічне і політичне становище основної маси селянства і, особливо, сільського пролетаріату і напівпролетаріату Галичини, Франко зробив правильний висновок: пригноблена, експлуатована поміщиками і буржуазією селянська маса є «природним», єдино можливим союзником пролетаріату. Тому Франко різко критикує австрійську соціал-демократію за те, що вона відвернулася від селянства і примкнула до ліберальної буржуазії. Франко впевнений, що австрійський пролетаріат, всупереч опортуністам, знайде своїх справжніх союзників. Такий союз Франко вважав реальною основою для створення єдиної партії трудящих. «Не сумніваюся, що ... фабричні робітники австрійські..., — писав він, — звернуть очі на своїх природних і самотньо можливих союзників — мужиків і робітників сільських. Тільки такий зв'язок, опертий на спільних інтересах усіх робочих верств, але не зв'язок з німецькою централістичною буржуазією, може довести до витворення сильної та тривкої партії людової»².

Думка про союзників пролетаріату ще конкретніше висловлена в ранній праці Франка «Катехізіс економічного соціалізму», в якій на питання, чи можливий соціалізм у Галичині, автор дає позитивну відповідь, виходячи з того, що в Галичині, як і скрізь, є експлуататори і експлуатовані: «Як усюди, так і в нас, є визискувачі і визисковані, — є трудяща класа по селах і по містах, якої становище не тільки не краще, а часто навіть гірше, ніж де-інде».

«Велика частина нашої сільської людності, — пише І. Франко, — це цілковитий пролетаріат, а друга частина — напівпролетаріат, бо дарма, що він має малу реальність, а мусить протягом більшої частини року шукати заробітку де-інде... Про міських робітників, видима річ, треба сказати це саме, тільки більшою мірою. Отже бачимо, що ґрунту для соціалізму є у нас досить і що наші відносини так добре, як і скрізь, домагаються швидкої зміни»³.

¹ І. Франко, Катехізіс економічного соціалізму, Збірник, «Книгоспілка», стор. 161.

² І. Франко, В наймах у сусідів, Львів, 1914, стор. 37.

³ І. Франко, Збірник, «Книгоспілка», стор. 162.

Конкретизація питання про союзника пролетаріату — це велике теоретичне досягнення Франка. Воно свідчить про те, що він побачив зміни в селянстві, викликані капіталізмом. Самий факт виділення ним з селянства сільської бідноти, пролетаріату і напівпролетаріату і підкреслення єдності їх класових інтересів з інтересами пролетаріату свідчить про те, що Франко правильно зрозумів співвідношення класових сил, яке склалось при капіталізмі.

Глибока віра Франка у спільність інтересів пролетаріату з усіма експлуатованими йшла врозріз з поглядами окремих лідерів австрійської соціал-демократії. Критикуючи їх політику угоди з ліберальною буржуазією, він викривав фальшиву революційність австрійської буржуазії, яка давно вже не бореться за «загальні права, свободи», а тільки веде боротьбу з національною буржуазією (чеською, польською) за привілеї в експлуатації народів, що входили до складу Австро-Угорщини. В таких умовах союз керівників австрійської соціал-демократії з буржуазією був спрямований насамперед проти національно-визвольного руху, отже і проти інтересів пролетаріату, який боровся з усякою експлуатацією і гнобленням — соціальним, політичним і національним.

Австрійська «...буржуазія, переважно німецька, боролася не за загальні права свободи, але за привілеї виключного визискування всіх не-німецьких народностей, а для того й робітники, допомагаючи їй у тій боротьбі, ставали всупереч зі своїми власними інтересами та ідеалами і самі підкопували ґрунт під собою»¹.

В епоху імперіалізму загострюються суперечності в капіталістичному суспільстві. Результатом цього є зростання революційної активності пролетаріату, з одного боку, і реакційності буржуазії, з другого. Буржуазія будь-якими засобами намагається зберегти панування капіталу, від її лібералізму нічого не залишається.

У таких умовах викриття реакційності буржуазії в епоху «соціального руху» мало велике значення. Іван Франко викривав класову суть буржуазного лібералізму, спрямованого на збереження влади капіталу і капіталістичної експлуатації. Тому він підкреслював, що союзником пролетаріату не може бути ліберальна буржуазія, а тільки клас, який, так само як і він, зацікавлений у знищенні експлуатації. Таким класом, говорив Франко, є селянство.

Становище пролетаріату і селянства різне. Економічно селянство займає середнє місце між буржуазією і пролетаріатом; політично йому властиві хитання. Політична відсталість селянства обумовлюється його зв'язком з дрібним виробництвом, з приват-

¹ І. Франко, В наймах у сусідів, стор. 35.

ною власністю безпосередньо і посередньо, існуючою при капіталізмі протилежністю між містом і селом. Щоб відірвати селянство від буржуазії, яка завжди використовувала його політичні хитання в своїх класових інтересах, і перетворити його з можливого союзника пролетаріату в дійсного, необхідно провести величезну роботу по організації селянських мас і поширенню серед них соціалістичного вчення. Франко вважав це одним з найважливіших завдань європейської соціал-демократії.

У статті-рефераті «Із історії робітничого руху в Австрії» Франко обвинувачує одного з організаторів австрійського робітничого руху, згодом опортуніста, Обервіндера саме в тому, що його організація «...не зміла й не пробувала навіть втягти до руху найбільшу масу, сільську, рільничу людність, зовсім не таку темну, неподвижну та недоступну для поступової агітації, як це уявляв собі Обервіндер»¹.

Дуже цінною була думка Франка про те, що австрійська соціал-демократія повинна проводити роботу по організації селянського руху і займатися соціалістичною агітацією не лише серед німецького селянства, а й серед усіх інших національностей (з переважно сільським населенням), які входили до складу Австро-Угорщини. Ізольованість робітничого руху Австрії від селянського Франко вважав однією з хиб цього руху. «Про вплив на селянство, навіть німецьке, а тим менше про вплив на слов'янські народи, німецькі організатори навіть не думали»².

Цей докір на адресу керівників німецьких і австрійських соціал-демократів багато в чому справедливий. Хоч аграрне питання і розглядалося з'їздами німецької і австрійської соціал-демократії (Бреславльський партейтаг німецької соціал-демократії в 1896 р. і Грацький з'їзд австрійської соціал-демократії в 1900 р.), але обговорення його мало переважно теоретичний характер. Так, у прийнятій Бреславльським партейтагом резолюції Карла Каутського в аграрному питанні зазначається, що «сільське господарство має свої особливі, відмінні від індустрії закони, які треба вивчати і на які треба зважати, якщо тільки (!) соціал-демократія повинна розгорнути на селі успішну діяльність»³; отже, ніяких конкретних форм організації селянського руху ця резолюція не пропонувала і нічого не обіцяла в майбутньому, крім того, що матеріал про аграрні відносини вивчатиметься і результати вивчення мають бути опубліковані. Маючи на увазі цю резолюцію, Франко писав, що «ухвалою Вроцлавського з'їзду попросту поклали хрестик на всяку агітацію по селах»⁴.

Іван Франко і пізніше підкреслював, що соціал-демократія

¹ І. Франко. В наймах у сусідів, стор. 34.

² Там же, стор. 33—34.

³ Аграрные программы социал-демократических партий Западной Европы и России, «Новый мир», 1906, стор. 49—50.

⁴ І. Франко, «Житє і слово», т. V, кн. 2, 1896, стор. 230.

Галичини мало звертає уваги на роботу серед селян. У своїй великій статті «Селянські страйки у Східній Галичині», опублікованій у віденській газеті «Die Zeit», він писав, що в підготовці грандіозного селянського страйку соціал-демократична партія не брала безпосередньої участі, «бо вона досі навіть не має певної аграрної програми і взагалі її агітація серед селян у Галичині не досягла великих наслідків»¹. Але автор розумів, що провідною силою в боротьбі є пролетаріат, адже «страйки робітників у містах ставали більш численними і не могли бути таємницею також для селян»².

Франко високо оцінював революційну соціал-демократію Росії, яка згуртувалася навколо В. І. Леніна, за те, що вона організувала роботу серед селянства, виховувала його в дусі союзу з пролетаріатом.

Критикуючи австрійську соціал-демократію за те, що вона не приділяла належної уваги практичній роботі серед селянства, Іван Франко захоплено вітав російську революційну соціал-демократію, яка, ідучи за В. І. Леніним, організувала робітничі та селянські маси. «Отже, скажу одверто,— писав він у «Раді»,— що я високо ціню самопожертву і геройську дисципліну тих людей, що були й єсть душею того руху, високо ціню дотеперішні проби соціал-демократів у Росії — організувати робітничі та селянські маси»³.

Сам Франко брав активну участь у роботі серед галицьких робітників і селян. У 80-і роки XIX ст., коли Франко почав свою пропагандистську роботу, найбільш свідомими і організованими були друкарські робітники. В кінці 1878 р. вони обрали Франка членом редакції робітничої газети «Ргаса», що виходила польською мовою. На цей час він уже був добре відомий у львівських робітничих гуртках самоосвіти, де викладав «економію суспільну». Він навіть написав спеціально для робітників невеликий підручник «економії суспільної по Міллю, Чернишевському й Марксу на взір сербської компіляції Светозара Марковича». Частину цього підручника Франко в 1883 р. переробив на окрему брошуру «Про гроші й скарби», призначену для пропаганди економічного вчення К. Маркса серед селян. Цю брошуру видала «Просвіта».

Франко готував до видання також і весь підручник «Основи суспільної економії» і «Доповнення до основ суспільної економії» — переклад 24-го розділу «Капітала». Спеціально для пропаганди серед робітників Галичини Франко написав «Катехізис економічного соціалізму», складений у формі запитань і відповідей і виданий львівськими робітниками. Про це Франко згадує

¹ Газета «Die Zeit» від 23 жовтня 1902 р.

² Газета «Die Zeit» від 1 листопада 1902 р.

³ Цит. за кн. О. Де й, Ів. Франко і перша російська революція, Львів, 1955, стор. 73.

в листі до Драгоманова і до Ольги Рошкевич: «Сеї катехізм коштує мене досить праці, бо вже третій раз його переробляю, і має він містити всю теорію в її головних точках якнайприступніше виложену. Се роблю на жадання тутешніх християн». Праця призначалася для «розширення релігії». Словом «релігія» Франко, очевидно, з метою конспірації називав соціалістичне вчення, а християнами — його послідовників¹.

Про роль І. Франка в робітничому русі свідчить його участь у складанні «Programu socialistów galicyjskich» — першої програми галицьких соціалістів. Щоб зробити цю програму доступною і зрозумілою українцям—робітникам і селянам, Франко пише згаданий вище своєрідний переказ цієї програми українською мовою, відомий під назвою «Чого хоче Галицька робітницька громада?»². І з'їзд робітничої соціал-демократичної партії Галичини визнав І. Франка і М. Павлика «першими соціалістами серед львівських робітників».

Іван Франко не стояв осторонь революційного робітничого руху і на початку ХХ ст. Влітку 1902 р. він виступив у віденській газеті «Die Zeit» із статтею на захист львівських страйкуючих робітників, в яких стріляли війська. Стаття закінчувалась словами: «Чудесні слова, блискучі обіцянки, цілковита байдужість до становища мас, цілковите нехтування законів при збереженні ілюзії законів, і хто цим не ситий — тому тверді кулі і гостра зброя. Такими засобами сподіваються в нас протистояти соціальній і національній гідрі»³.

* *
*

Питання про завдання і цілі партії трудящих, про її значення як керівника і організатора боротьби експлуатованих проти експлуататорів займає велике місце в працях І. Я. Франка. Вперше це питання він ставить у праці «Чого хоче Галицька робітницька громада?» (1881).

Необхідність об'єднання робітників у «громади, спілки і товариства», тобто створення робітничої партії, Франко пов'язує з неминучістю класової боротьби. Найближче завдання «Робітницької громади» Франко вбачає в тому, щоб: 1) «ширити свої думки межі робочим людом по селах і містах, усно, газетами та книжечками»; 2) «скликувати робітницькі ради і збори, закладати по селах і містах читальні і засилати книжки, написані в дусі наших думок, до всіх існуючих читалень»; 3) «далі буде старатися наша Громада зав'язувати по селах спілки господар-

¹ Див. М. Возняк, Нариси про світогляд Івана Франка, Львів, 1935, стор. 162.

² Там же, стор. 180—190.

³ І. Франко, Львівські заворушення, журн. «Радянський Львів», № 8, 1947, стор. 53.

ські, а по містах спілки ремісничі, для взаємної підмоги робітників»¹.

Найбільшою цінністю таких спілок Іван Франко вважає те, що вони навчать маси об'єднуватися, цінувати силу колективу: «...а найліпше те, що самі громади при тім навчатся лучитися докупити»²; проте ці спілки, хоч дещо і поліпшать становище трудящих, але «цілковитої поправи життя робітних людей, а особливо тих, що вже нині нічого не мають, годі від нього й ждати»³.

Франко розглядав партію, як політичну організацію експлуатованих мас міста і села різних національностей, що населяють Галичину. Лише при цій умові, підкреслював Франко, партія дійсно зможе стати організатором і керівником трудящих міста і села в боротьбі проти капіталістичної експлуатації і політичного безправ'я. Партія повинна складатися «...з робітників руської, польської, єврейської і всякої другої, в Галичині живучої народності, сільських і міських. Тільки така Громада може збудити живий рух серед нашого робочого люду, може живо ширити нові думки по всіх усюдах, може єднати силу й працю всіх робочих людей для того, щоб в разі потреби повернути її туди, куди самим тим людям її запотребиться повернути»⁴.

Франко розвивав далі ці самі думки в статті «Чи ми хоч тепер прокинемось?», надрукованої в 1882 р. в журналі «Світ»⁵, і особливо в статті «Організація демократичної партії» (1888). У цій праці Франко пропагує проєкт об'єднання польських і українських демократичних сил в «демократичне сторонництво», «здруження в боротьбі за спільні інтереси».

«...Демократичне сторонництво в Галичині не може бути ані виключно польське, ані виключно руське, але мусить бути міжнародне, польсько-руське»⁶.

На перше місце Франко висуває спільність інтересів польських і українських трудящих. Єдність трудящих у боротьбі він протиставляє догідництву польсько-української шляхти; це буде союз, «будований зовсім на нових основах», не «угода панів з панами», а «союз польських і руських мужиків та загалом робочих людей». Цю думку І. Франко відстоював і тоді, коли вказував на необхідність союзу австрійського пролетаріату з селянством (і не-німецьким в тому числі); такий союз він вважав основою для «витворення сильної та тривкої партії людової».

Прогресивність і революційність інтернаціоналістичної позиції Франка можна цілком зрозуміти лише в зв'язку з усією національною проблемою в Галичині. У Східній Галичині поміщи-

¹ І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 61.

² Там же, стор. 53.

³ Там же, стор. 52—53.

⁴ Там же, стор. 56.

⁵ І. Франко, Чи ми хоч тепер прокинемось?, «Світ», р. II, 1882. стор. 339—341.

⁶ І. Франко, В наймах у сусідів, стор. 165.

ками були переважно поляки, а селянами — українці; класовий гніт і експлуатація тут тісно перепліталися з національним гнобленням українського народу. Це намагалися використати в своїх інтересах українські буржуазні націоналісти, особливо в період передвиборчої кампанії. З другого боку, польська шляхта всілякими заходами підбурювала польську бідноту проти українців. Франко, наприклад, вказував, що польські поміщики, які експлуатували «мазурів»¹ у Західній Галичині, переманюючи їх на роботу у Східну Галичину, ставили їх у привілейоване становище порівняно з українським населенням. В розпалюванні національної ворожнечі велику роль відігравала також католицька церква. Реакційні шляхетсько-клерикальні кола найбільше боялись об'єднання польських і українських демократичних сил в єдиному демократичному таборі. Політика національного гноблення, здійснювана польською шляхтою, заохочувалась австро-угорським урядом.

У цих умовах складних національних відносин проголошення Франком «міжнародної» єдності, яка спиралася на спільність інтересів експлуатованих мас, було спрямоване не лише проти поміщиків і духівництва, а й проти націоналістів обох таборів.

Інтернаціоналістська позиція І. Я. Франка була виразом класової солідарності трудящих різних національностей; замість розпалюваного національного розбрату він висунув на перше місце класову боротьбу з експлуаторами.

Франко не раз виступав за організацію партії. Він завжди відстоював об'єднання всіх трудящих міст і сіл Галичини в цій партії. Утворення самостійної пролетарської партії в Галичині Франко вважав передчасним, пояснюючи це економічною відсталістю краю, аграрним характером його економіки, відсутністю великої промисловості і численного робітничого класу.

«Далекий від легковаження міщанства та міських робітників у суспільнім житті народа, я все таки мушу признати, що елемент міщанський у Галичині сам собою (розр. наша. — С. Ф.) занадто слабкий для витворення сильної демократичної партії і для достарчення тій партії відповідно сильної парламентарної репрезентації»². Франко вважав, що головною силою, на яку повинна буде спиратися демократична партія, стане селянство; і не лише тому, що воно становить більшість населення краю, а головним чином внаслідок першорядності розв'язання аграрних питань.

«Головна сила нашої суспільності — селянство; головні питання... се питання рільні, як податок ґрунтовий, горілчаній, справа дорогова, шкільництво людове і т. п.

Питання спеціально міські не дозріли ще в Галичині до розмірів питань загально-краєвих, як у Англії або в Німеччині, а

¹ Тобто польських селян.

² І. Франко, В наймах у сусідів, стор. 163—164.

велика їх часть може бути корисно полагоджена в рамках питань аграрних»¹. Проте Франко не мав на увазі створення селянської партії, а навпаки, він підкреслював, що «численний уділ в ній мішанства пожаданий так само, як уділ сільського люду». Франко відводив особливу роль містам, які «мусять достарчати для демократичної організації елементу інтелігентного» і «мусять бути огнищами тої організації»². Така точка зору Франка визначалася тими конкретними економічними і політичними умовами, які склалися в Галичині на кінець XIX ст. Будучи фактично колонією Австро-Угорської імперії, Галичина являла собою відсталу аграрну провінцію. Більшу частину населення краю становило селянство, половина якого на той час стала пролетарями і напівпролетарями.

Промисловість Галичини займала незначне місце в економіці краю. Її розвиток йшов в основному по лінії хижацької експлуатації природних багатств краю (нафти, озокериту — земного воску, солі, лісів), а також переробки сільськогосподарської сировини. В експлуатації природних багатств значну роль відіграв іноземний капітал. Для промисловості Галичини характерна надзвичайно низька концентрація виробництва. Промисловість була представлена переважно дрібними підприємствами. У звіті виконкому Польської соціал-демократичної партії Галичини 14-у з'їздові цієї партії в 1906 р. повідомлялось, що на 180 тис. промислових і торговельних підприємствах краю зайнято лише 385 тис. робітників, при цьому 270 тис. працювало на дрібних підприємствах (з кількістю робітників менше п'яти). І лише 57 тис. робітників припадало на підприємства з кількістю робітників понад 50 чол. Нечисленний і до того ж дуже розпорошений пролетаріат лише починав організовуватись у 90-х роках і не відігравав ще помітної ролі в політичному житті краю. У той же час була гостра потреба у створенні міцної демократичної організації, яка могла б протистояти реакції, боротися за розширення політичних прав і захищати економічні інтереси експлуатованих мас міста і села.

В таких умовах економічного і політичного життя Галичини І. Я. Франко висунув свої проекти створення єдиної демократичної партії трудящих міста і села.

Здійсненням проекту організації партії, висунутого І. Франком, можна до певної міри вважати створення русько-української радикальної партії (1890 р.), одним з організаторів якої був сам Франко. Пізніше виділення з її складу лівих елементів, які ввійшли до соціал-демократичної партії, а також правих, які створили націонал-демократичну партію, свідчило про дальший розвиток капіталістичних відносин, що й привело до більш чіткого класового і партійного розмежування.

¹ І. Франко, В наймах у сусідів, стор. 164.

² Там же.

Проекти організації партії трудящих, опрацьовані Франком, є його вкладом у боротьбу проти капіталістичного рабства, яку він проводив усе своє життя. Єдиним виходом з цього рабства він справедливо вважав знищення основи капіталізму — приватної власності на засоби виробництва, перехід до нового, «досконалішого, справедливішого, більш людського ладу — соціалізму». Шукання «грунту для соціалізму», вивчення економічного і політичного становища галицьких міських і сільських робітників, селянської бідноти, приреченої на голод і вимирання, безпосередня участь у революційному русі, а також знайомство з працями класиків марксизму привели Франка до знаменного висновку, що «природним і одиноким можливим» союзником пролетаріату можуть бути лише селянські маси; в цьому величезна заслуга Франка-революціонера.

Франко зрозумів історичну роль пролетаріату і дав йому високу оцінку, як найпередовішому, найреволюційнішому класові. Це безперечно свідчить про вплив на Франка праць Маркса і Енгельса, зокрема «Маніфесту Комуністичної партії». В той же час він вважав, що для аграрної Галичини залишається «основною силою нашої суспільності селянство». Основна причина цього, як уже зазначалось, — економічна і політична відсталість краю. Але очевидно, що в певній мірі цей тезис живився і тим байдужим ставленням до селянства, яке Франко спостерігав у тодішньої соціал-демократії, зокрема австрійської, проти чого він не перестав боротися все своє життя. Так, у статті «Російські соціал-демократи» Франко, погоджуючись з критикою народницької «ідеалізації» мужика, наведеною в листі Г. Плеханова і В. Засулич Брюссельському конгресові II Інтернаціоналу в 1891 р., писав: «Певна річ, народництво, чи революційне, чи реакційне пора зложити до архіву...». Називаючи народницьку оцінку «мужика» сектантською і небезпечною, Франко протестує проти іншої крайності — ізолювання селянства, проти заперечення його революційних можливостей: «Але відкидаючи такі думки про мужика, не треба рівночасно відвертатися й від самого мужика і покладати виключно (розр. наша. — С. Ф.) всю надію визволу і прогресу на пролетарія фабричного, тай то ще в такому краю, як Росія»¹.

Глибокі думки про пролетаріат висловив Франко у праці «Чого хоче Галицька робітницька громада?», де він докладно спиняється на становищі міського робітника, зв'язаного з машинним виробництвом, з містом, позбавленого будь-якої власності («...у робітника свого поля ані своєї хати нема»), і вважає, що наслідком цього є більш швидке «розбудження і оживлення думок межі міськими робітниками...», що «вони (робітники) навчалися в кожному ділі виступати сміліше і голосніше допоминатися свого, ніж селяни-хлібороби. Вони навчилися ліпше знати

¹ «Народ», 1891, стор. 327.

свої права і встоювати за собою..., у них швидше і скоріше приймаються нові думки про цілковиту перемену теперішнього ладу і докладну поправу життя всіх робочих людей, селян і міщан, русинів, поляків і євреїв і всіх, хто жиє працею своїх рук, в бідності і недостатку»¹.

Тут дуже цінним є розуміння Франком історичної визвольної місії пролетаріату, злиття його класових інтересів з інтересами всіх експлуатованих, що є об'єктивною можливістю союзу пролетаріату з непролетарськими масами.

І. Франко бачив різницю між промисловими робітниками і ремісниками. Ще в 1880 р. він писав, що в Західній Європі промислові робітники стоять на чолі руху. Франко говорив, що в Галичині більше говорять, пишуть про рух і вимоги взагалі робітників ремесла чи мануфактури, в той час як про фабричних робітників нічого не чути. При цьому він запитував: «Чи їх у нас немає?» і відповідав: «Молода наша буржуазія така молода, а така майстерна до замилювання очей громадськості і у фальшуванні правди... Скільки разів вона базікала про те, що насправді таких робітників немає, але скоро сама засоромилася такої явної брехні — і замовкла»².

Про визволення пролетаріату Франко писав так: «Очевидна річ, що того великого діла — визволення всіх робітників — можуть доконати тільки самі робітники і що в тім ділі їм ні на кого не можна спускатися»³. В той же час це боротьба за «докладну поправу життя всіх робочих людей», що може бути досягнуто тільки «цілковитою переменою теперішнього ладу». Особливо яскраво висловив ці думки Франко у невеликому драматичному творі «Майстер Черняк». Тут устами прогресивного робітника Криштофа автор говорить, що майбутнє належить пролетаріатові, творцеві нової епохи, нового ладу, загального щастя всіх трудящих: «...продукція концентрується по фабриках, організується і росте — пролетаріат також організується, набирає свідомості, здобуває силу, а сила в руках пролетаріату — се початок нового ладу, нової епохи, початок загального людського щастя на землі»⁴.

Хід історичних подій показав, що Іван Франко правильно розумів важливі процеси в сучасному йому суспільстві.

¹ І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 53, 54.

² Газета «Прага», № 15, 1889.

³ І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 61.

⁴ І. Франко, Твори, т. IX, стор. 363.

ІВАН ФРАНКО ПРО РЕАКЦІЙНУ РОЛЬ КАТОЛИЦИЗМУ В ІСТОРІЇ СЛОВ'ЯНСТВА

А. В. САНЦЕВИЧ

Великий український письменник і вчений Іван Франко все своє життя боровся проти реакції, за краще майбутнє рідного народу та всіх трудящих. Його постійно хвилювали найактуальніші проблеми того часу. «В кождім часі,— говорив він на святкуванні двадцятип'ятиріччя його літературної діяльності,— я дбав про те, щоб відповісти потребам хвили і заспокоїти злобу дня. Я ніколи не хотів ставати на котурни, ані щадити себе; я ніколи не вважав свого противника занадто малим, я виходив на всяку арену, коли боротьба була потрібна для прояснення справи»¹.

В Австро-Угорщині, де жив Франко, був надзвичайно поширений вплив католицизму. Правлячі експлуататорські класи за допомогою католицької церкви пригноблювали трудящих, поневолювали численні слов'янські народи країни, зокрема українців. Франко не міг не виступити проти войовничого католицизму та його породження — унії. Він не мислив цієї боротьби без докладного вивчення історії католицизму.

І. Франко написав багато публіцистичних та наукових праць, в яких нещадно викривав реакційність католицизму по відношенню до слов'ян. Ці твори, написані на основі історично вірогідних фактів, є прекрасним джерелом для історика. Для І. Франка як історика характерний строго науковий підхід до висвітлюваних явищ і подій і аналіз їх у взаємозв'язку.

Питання боротьби Франка проти католицизму широко висвітлювалось на Україні в літературознавстві (праці М. Возняка, Д. Лукіяновича, О. Мороза, З. Франко та ін.), проте в історичній літературі це питання майже не досліджене.

1. Франко, Твори, т. I, К., 1955, стор. 30.

Автор даної статті поставив собі за мету на основі розгляду найхарактерніших антикатолицьких творів Івана Франка висвітлити його погляди на реакційну роль католицизму в історії слов'янства.

* * *

*

Глибокі знання і життєвий досвід дали Франкові змогу ще в молоді роки твердо усвідомити реакційність релігії. Уже на початку 80-х років XIX ст., міцно стоячи на атеїстичних позиціях, Іван Франко писав, що «...наука, хочаби бути наукою, мусить відкинути віру, а опертися на критиці, мусить відкинути откровення, а опертися на пам'ятниках життя і культури, мусить відкинути двоїстість в природі, а стояти на єдності (монізмі), т. є. мусить признати, що матерія і сила — одно суть, що дух і тіло — одно суть...». «Треба... рішучо стати на сучаснім становищі монізму...»¹.

Про послідовність атеїзму І. Франка свідчать і його висловлення про те, що «самі живі факти переконують... чим раз наглядніше, що конче треба виступити з чимсь, що би принципіально торкало справу релігійну і ставило б протипагу всім напорам православія з одного боку і католицизму — з другого боку»².

В своїй боротьбі проти Ватікану Франко широко використовував факти минулого, які допомагали йому усвідомити закономірність подій, що відбувалися на його очах. Тому-то в найкращих своїх публіцистичних виступах і наукових розвідках, присвячених викриттю католицизму, Франко, звичайно, розглядає історію досліджуваної проблеми. Він простежує розвиток християнства з часу зародження, показує, як експлуататори прикривали іменем Христа свої політичні інтереси, відзначає зростання влади римського єпископа (папи), перетворення папства у велику політичну силу в середньовічній Європі, пише про розкол християнства на дві ворожі церкви — католицьку та православну³.

Іван Франко особливо підкреслював споконвічну ворожість войовничої, добре організованої та централізованої католицької церкви до слов'янства. «Відколи тямить історія, — писав він, — католицизм був усе завзятим ворогом слов'янщини і хто знає, чи не приніс їй більше шкоди від усіх кривавих війн з мадьярами, німцями та татарами!»⁴. Історія знає багато спроб католицької

¹ І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 115.

² Матеріали для культурної й громадської історії Західної України, т. I, ВУАН, 1928, стор. 162—163.

³ Див. І. Франко, Йосиф Шумлянський, львівський єпископ (1668 — 1708 рр.), і заведення унії в Галичині, зб. «Проти Ватікану», К., 1953, стор. 113—115.

⁴ І. Франко, Католицький панславизм, зб. «Проти Ватікану», стор. 73.

реакції поневолити слов'янські народи. Досить згадати криваві походи католицьких орденів меченосців та хрестоносців, запровадження релігійної унії, переслідування чехів католицьким духівництвом, розпалювання ненависті між слов'янськими народами, багатомісячну байдужість католицької церкви до поневолення слов'ян турками та ін.¹

Франко використовує факти минулого для викриття агресії Ватікану по відношенню до слов'янських народів. Прекрасно розуміючи загарбницькі цілі войовничого католицизму, вчений писав: «Розуміється, що добра, розвитку, поступу слов'ян він не міг мати на цілі, що папи римські дбали тільки про те, щоб придбати престолові своєму нових слуг, нову опору, а для сеї цілі всі дороги добрі»². Дотримуючись старовинного римського принципу «розділяй і володарюй», папство заgravало з окремими слов'янськими народами, серед яких був дуже поширений католицизм, організувало військові походи проти «невірних» слов'янських народів і в той же час блокувалося з гнобителями слов'ян.

Особливо багато уваги приділяє І. Франко в своїх творах викриттю реакційної ролі католицизму в історії українського народу. Він яскраво показав, як польська шляхта використовувала прапор католицизму для поневолення українських трудящих. Відзначаючи, що відповідно до Люблінської унії 1569 р. безпосередньо до Польщі відійшли також інші українські землі (Галичина ще раніше була загарбана шляхетською Польщею), Франко підкреслює, що після цієї події польська шляхта вдається до поширення католицизму, як до заходу ополячення українського та білоруського народів. З цією метою у Польщі незабаром після Люблінської унії почав активно розгортати свою реакційну діяльність орден єзуїтів — головний агресивний загін Ватікану³. «Іновірці» (тобто не-католики) були позбавлені в Речі Посполитій ряду важливих політичних прав (не могли бути сенаторами, канцлерами, воеводами, бургомістрами, їх не приймали до цехів та ін.)⁴. Для соціального і національного гноблення польська шляхта використовувала право патронату, за яким православних єпископів затверджував король, а священників — дідич села. На церковні посади висувались люди, які за матеріальну винагороду вірно служили польській шляхті.

Проте, як відзначає Франко, українське населення рішуче виступало проти католицизму⁵. Велике значення в житті українських трудящих у той час мали православні релігійні братства,

¹ І. Франко, Католицький панславизм, зб. «Проти Ватікану», стор. 73.

² Там же, стор. 75.

³ Див. І. Франко, Дві унії, зб. «Проти Ватікану», стор. 100.

⁴ Там же, стор. 102.

⁵ Там же.

які підлягали безпосередньо константинопольському патріархові. Школи братств відіграли видатну роль у поширенні освіти на Україні.

Переконавшись у зміцненні позицій православ'я і безперспективності поширення католицизму на Україні і Білорусії, польські магнати і католицькі церковники вирішили ввести унію православної та католицької церков із зверхністю папи римського. Польські магнати знайшли серед православного духовництва єпископів-зрадників, які у 1595 р. у Римі погодились на таку унію. У 1596 р. на соборі у Бресті вона була офіційно проголошена.

Український і білоруський народи розгорнули активну боротьбу проти унії як знаряддя їх поневолення польськими панами. Проти унії виступав і ряд представників українських феодалів, зокрема князь В. К. Острозький. Вони вбачали в унії загрозу своїм класовим інтересам.

Цінні матеріали для викриття реакційної політики католицького й уніатського духовництва знайшов Франко при вивченні творів Івана Вишенського. Багато років Франка захоплювала антикатолицька діяльність цього відомого українського письменника і культурного діяча XVI—XVII ст. Ще в кінці 80-х років XIX ст. учений розпочав наукове дослідження життя і творчості Вишенського і присвятив йому три праці¹.

В творчості Вишенського Франко виділяє соціальні мотиви. Так, дослідник відзначив свідчення Вишенського про те, що часто люди йшли в попи «задля лакомотства тілесного, щоб захопити маєтки, панство та почесті». Франко підкреслює, що Вишенський особливо протестував проти зажерливої, лицемірної церковної ієрархії: «... Нині прокляті владики поробили собі фільварки із спільних монастирів і годують у них гінчих псів, а не душі, що спасаються для вічного життя»². В той же час Вишенський протиставляє реакційному духовництву народні маси, які стогнуть під феодалним гнітом. Звертаючись до духовної верхівки, він пише: «Самі з гістьми своїми пересичуетесь, а сироти церковні голодні та прагнучі, а бідні піддані в своїй неволі з річного доходу вижити не можуть, з дітьми тісняться, страви собі унимають, боячися, чи їм хліба до будучного врожаю дотягне»³.

Великою заслугою Франка є те, що він широко показав боротьбу Івана Вишенського проти реакційності католицизму та уніатства. Головним у творчості Вишенського дослідник вважає не те, що він боронив православ'я від «латинства і унії», а те, що показав суспільно-політичні відносини, користуючись деталя-

¹ Перша праця була опублікована у 1889 р. в «Киевской старине», № 4, друга написана в 1890 р., надрукована в 1895 р. в «Літературно-науковій бібліотеці», третя — в газеті «Хлібороб» 1892 р. в Коломиї.

² І. Франко, Іван Вишенський, його час і письменська діяльність, зб. «Проти Ватикану», стор. 106.

³ Там же, стор. 107.

ми та порівняннями, взятими з життя¹. Так, Франко зауважує, що Вишенський бачить, як папи римські в своїх чисто світських, політичних цілях «протягом століть систематично фальшували все християнське віроучення і традицію найстарших отців церкви та сімох вселенських соборів і зробили з релігії найстрашніший знаряд для духовного та політичного поневолення народів»².

Виступаючи проти мракобісся релігії, Франко відзначав, що Вишенський обстоював потребу поширення освіти та знань серед рідного народу. Вишенський звертався до простих письменних людей, міських і сільських священиків та братчиків з закликом організувати читання для неписьменних; докладно розповідав, як проводити ці читання.

Характеристику дослідження Франком творчості Івана Вишенського можна завершити влучними словами самого ученого, які так виразно передають і його погляди: «Головну силу народа бачить Іван Вишенський не в пастирях, не в панах, а в стаді, в простім народі»³. Видатний український просвітитель бачив соціальну нерівність і розумів, що свої пани «луплять незгірш чужих»⁴. За визначенням Франка, Іван Вишенський належав до тих, хто посмів і зумів «так близько доторкатися до насущних духовних потреб нашого народа і виявляти ті потреби та долегливості його життя таким гарячим і ярким словом»⁵.

Дуже велике місце у науковій та публіцистичній творчості Франка займає викриття антинародної ролі унії—цього ганебного знаряддя поневолення трудящих Галичини Ватіканом. Іван Франко докладно змальовує життєвий шлях одного з запеклих поборників уніатства—львівського єпископа Йосифа Шумлянського. Письменник показав, як ця безпринципна, продажна людина добивалася звання єпископа шляхом убивств, грабежу, підкупів, протекцій та ін. Детальний опис авантюристичної біографії львівського єпископа підводить читача до правильного логічного висновку, що унія поширювалася шляхом зради народних інтересів. Франко писав, що для Шумлянського «релігійні питання були... тільки частиною політики, а політика його була нескінченною низкою обманів, лицемірств, хитрощів, зрад»⁶.

Виходячи з того, що унія запроваджувалась в інтересах польської шляхти та Ватікану, І. Франко переконливо показав шкідливість цієї політики для польського народу. В ряді полум'яних статей він докладно розбирає це питання, починаючи з історичного аналізу. Він зазначає, що першим обрядом християнства, прийнятим у Польщі, був східний обряд. Перший польський

¹ І. Франко, Іван Вишенський, його час..., зб. «Проти Ватікану», стор. 108—109.

² Там же, стор. 109.

³ Там же, стор. 110.

⁴ Там же.

⁵ Там же, стор. 111—112.

⁶ «Киевская старина», червень, 1891, стор. 352.

король Мешко прийняв католицьку віру, «щоб не дати німцям поводу нападати на Польщу, яко на край поганський». Франко підкреслює, що це був неполітичний і непопулярний крок¹. Запровадження католицизму викликало народні повстання, польський народ винищував католицьких ксьондзів-німців, бо відчував, що католицизм несе йому посилення соціального гніту. Прийняття західного обряду відділило поляків від східного слов'янства, штовхало їх на братовбивчу війну, з якої найбільше користі мали німецькі загарбники.

«Взагалі мусимо сказати, — писав Франко, — що переняття латинством принесло польській державі і польському народові необчисленні шкоди»².

Польська шляхта проявляла «духа нетерпимості і охоту до навертання», запроваджуючи унію. Вона вважала унію тільки містком до повного покатоличення українського та білоруського народів.

Розібравшись у історичних фактах, сумлінно дослідивши реакційну роль католицизму, учений показав, що польська шляхта, заохочувана Ватиканом, домагалася не рівноправності народів, а панування, не вільної федерації народів, а їх поневолення³. Він особливо підкреслював, що католицизм — сила міжнародна, а тому він ворожий «почуттю всякої народної окремішності»⁴. Отже, католицизм сів ворожнечу між Польшею та її природним союзником — східнослов'янськими народами. Католицька церква штовхала Польщу на поневолення українського та білоруського народів, на криваві війни з Росією.

Враховуючи уроки минулого, Франко бачить щасливе майбутнє Польщі лише у братерському союзі з слов'янськими народами і насамперед з Росією, яка «...могла би н а й б і л ь ш е дати польському народові»⁵.

Франко викриває антинародні, реакційні прагнення польських експлуататорських класів відновити так звану історичну Польщу, готто Польщу, в кордонах до поділів у кінці XVIII ст., до складу якої входили б українські, білоруські і литовські землі. Польські реакціонери мріяли про нове закабалення інших народів. У відповідь на ці намагання Франко пише: «...Польща може бути тільки для поляків і складатися тільки з поляків»⁶. Розвиваючи цю думку, він зазначає, що Польща у давніх границях значить «майоризацію, притиск, упослідження і— винародовлення. Але відрікаючись від історичної Польщі, ми яко демократи і автономісти зовсім нічого не маємо проти Польщі яко народу, проти Польщі не в давніх історичних, а в

¹ Див. І. Франко, Публіцистика, стор. 52.

² Там же.

³ Там же, стор. 50.

⁴ Там же, стор. 53.

⁵ Там же, стор. 55.

⁶ Там же, стор. 57.

етнографічних границях»¹. Франко виступає за зв'язок між слов'янськими народами, який ґрунтується «...на якпівнішій рівноправності і автономії кожного окремого народу...»².

Критикуючи польську шляхту за прагнення відновити давню Польщу, письменник говорить про ганебну роль католицької церкви у поширенні цієї хибної ідеї. Він пише, що навіть в польських повстаннях ХІХ ст. «дзвеніла дуже виразно і католицька струна, ба навіть декуди уживано католицизму jako средства до сфанатизування темних мас народу в цілях відбудування Польщі»³. У великій мірі й ненависть до Росії серед поляків була викликана різницею віросповідання. Польська шляхта виявляла найбільші симпатії до католицької Австрії.

Відзначаючи справедливість і актуальність викриття Франком реакційності католицизму — противника братерських зв'язків між польським і східнослов'янськими народами, зокрема українським, треба пам'ятати, що вчений не вважав релігійні інтереси єдиною або навіть головною причиною поневолення українських земель польською шляхтою. Він підкреслював, що головною, вирішальною причиною цього наступу були корисливі класові інтереси польських магнатів і шляхтичів.

Іван Франко різко засуджував спроби польських письменників приховати соціальні та національні суперечності між польською шляхтою та українським народом⁴. Він писав, що «історія Польщі не знає війни проти козацтва (проти українського народу. — А. С.) з чисто релігійних мотивів»⁵. Проте, картаючи ворожу його рідному народу польську шляхту, Франко з глибокою пошаною і великою любов'ю ставився до польських трудящих: «...Я з щирою симпатією писав про польського селянина і про ту частину польської інтелігенції, котра щиро і правдиво стає на оборону його інтересів, — це, сподіваюсь, визнає кожний, хто без упередження прочитає мою статтю»⁶.

В своїх творах Франко приділяє багато уваги наступу католицтва на Схід у новий час. Він торкається питання про використання римською курією з цією метою польського реакційного духівництва та шляхти в Австрії. Австрійські власті надавали польській шляхті, як основній частині експлуататорського класу Галичини, великі привілеї. Польська реакція використовувала їх і для поширення католицтва на Схід. Вона пам'ятала девіз, який передавався від одного папи до іншого: «Все-таки вважаю, що Схід треба навернути»⁷. Австрія, де при владі стояли католицькі

¹ І. Франко, Публіцистика, стор. 58.

² Там же, стор. 59.

³ Там же, стор. 53—54.

⁴ Див. І. Франко, Йосиф Богдан Залеський, Твори, т. XVIII; Шевченко — ляхам, ЛНВ, т. XXVI, кн. IV, 1904.

⁵ І. Франко, Шевченко — ляхам, ЛНВ, т. XXVI, кн. IV, стор. 8.

⁶ І. Франко, Публіцистика, стор. 106.

⁷ І. Франко, Воскресеніє чи погребеніє, зб. «Проти Ватікану», стор. 81.

елементи, була «великим і вдячним полем» для експансіоністської діяльності католицизму.

Не задовольняючись результатами запровадження унії, австрійські католицькі реакціонери розгорнули католицько-єзуїтську пропаганду. Єзуїти сподівались, що, покатоличивши галицьких українців, вони зможуть розпочати покатоличення східних українців. Надійним зняряддям у руках Ватикану була польська шляхта, яка прагнула до відновлення «історичної Польщі» і до перетворення українців на «поляків» шляхом покатоличення. З цією метою поляки-католики створили у 1842 р. у Римі орден «змартвихвстанців»¹. Франко відзначає, що «місія змартвихвстанців на Русі ані не випадкова, ані не маловажна — і що вона викликана сучасними змаганнями трьох могутніх сил: Ватикану, Відня і Польщі»². «Змартвихвстанці» одразу ж повели двозначну політику щодо Австрії і Польщі. «З одного боку прирікаючи Австрії користі з окатоличення русинів, вони рівночасно прирікають полякам користі з того ж окатоличення русинів, хоч користі Австрії і користі Польщі (в давніх кордонах) суть собі на розріз противні»³.

Франко докладно розкриває, чому унія не задовольняла поборників католицької реакції. На першому плані у них, звичайно, політичні мотиви. «Отці-змартвихвстанці» невдоволені тим, що галицькі українці-уніати співають пісні про козацькі перемоги, про Січ, що уніатська молодь зробила своїми героями Наливайка і Хмельницького. Їх не задовольняє навіть те, що українці користуються не латинським, а російським алфавітом.

Католицька реакція виступає проти будь-якої автономії греко-католицької церкви. Франко з цього приводу пише: «Унія для змартвихвстанців єсть вже недостаточною; вони раді би бачити нас (українців Галичини.— А. С.) зовсім латинниками, і, тільки златинізувавшись, ми будемо в їх очах правдивими католиками»⁴.

Католики вимагали від українців відректися від своєї рідної історії з її «гайдамацькими та схизматичькими» героями, від українського письма, від своїх свят і навіть від рідної мови. Франко робить висновок: «Златинізування русинів було би рівночасно їх відреченням від руської народності, їх спольщенням»⁵.

Маскуючись під друзів українців, «змартвихвстанці» намага-

¹ Повна назва ордену «Zakon zmartwychwstania pańskiego» тобто «Орден господнього воскресення». Користуючись грою слів, Франко показує, що орден змартвихвстанців веде не до «воскресення» народної Польщі, а до «погребення» майбутнього польського народу.

² І. Франко, Воскресеніє чи погребеніє, зб. «Проти Ватикану», стор. 83.

³ Там же, стор. 84.

⁴ Там же, стор. 86.

⁵ Там же, стор. 89.

лися поширити свій вплив на молодь, навіть відкрили інтернат для українських дітей. Хоч цих дітей посилали до української гімназії і їм дозволялося розмовляти рідною мовою, але в той же час їм вбивали у голову, що «русини тепер стоять на похилій площі, ходять по блудній дорозі, з такими переконаннями і поглядами, які ширять руські газети і які має більшість русинів, не можна ввійти до царства небесного, де нема ні русинів, ні поляків, а суть тільки вірні діти одної католицької церкви»¹. «Святі отці» роздавали дітям польські молитовники, водили їх на католицькі богослужіння, викладання вели польською мовою.

З вихованців інтернату «смартвихвстанці» утворили релігійне братство з суто політичними цілями. Про це переконливо свідчить пункт 11 спеціальних «Правил» для братчиків: «Пам'ятаючи про посланництво нашого народа, об'явленім нам устами Намісника Христового Урбана VIII: «О мої дорогі русини, надіюсь через вас цілий Схід навести», — хочаби оскільки змоги відповісти цьому званню, щомісяць приймемо причастя на навернення Росії, котра цілий Схід тримає в схизмі»². Як видно з наведеного, орден прагнув до загарбання не тільки тих земель, які колись входили до Польської держави, а й до уярмлення Росії шляхом поширення в ній католицизму. Франко зазначає, що реакційний орден «смартвихвстанців» не спроможний припинити пробудження і розвиток народних сил Галичини, але принести шкоду він може³. І. Франко підніс свій голос проти цього агресивного загону католицької реакції.

Посилений наступ католицизму на Схід, проти слов'янства у новий час учений пояснює послабленням позицій католицької церкви на Заході в зв'язку з реформацією і під натиском буржуазних революцій⁴. Крім того, варто зауважити, що прагнення Ватикану на Схід було частиною божевільної мрії про поширення католицизму на весь світ.

У 1881 р. у Римі було влаштовано свято на честь перших слов'янських «апостолів» — Кирила та Мефодія. Папа римський в спеціальній енцикліці звернувся до «отців» церкви з закликом 5 липня 1881 р. в усіх церквах світу відслужити молебні за «з'єднання всіх слов'ян у спільній вірі»⁵.

Організуючи це свято, Ватикан прагнув продемонструвати «відданість» слов'янства католицькій церкві. Франко підкреслює, що слов'янські народні маси ніякої істотної ролі в цьому

¹ І. Франко, Воскресеніє чи погребеніє, зб. «Проти Ватикану», стор. 92.

² Там же, стор. 93.

³ Там же, стор. 94.

⁴ Див. І. Франко, Католицький панславизм, зб. «Проти Ватикану», стор. 74.

⁵ О. Мороз, Іван Франко — гнівний викривач українського буржуазного націоналізму та клерикалізму, Львів, 1953, стор. 74.

не відігравали, а «верховодили високі попи і шляхта»¹. Мільйони трудящих-віруючих цікавили римську курію лиш оскільки вони давали церковні пожертвування.

Підкреслюючи політичний характер свята на честь Кирила та Мефодія в Римі, Іван Франко зазначає, що Ватикан намагався показати Австрію як центр тяжіння слов'янських народів у протиположності Росії². Особливий прийом у Римі був влаштований австрійським слов'янам.

Франко пише про боротьбу між російським і австрійським панславізмом за вплив на слов'янство. Він підняв це питання у зв'язку з наближенням в 1884 р. тисячолітнього ювілею святого Мефодія, урочисте відзначення якого мало відбутися у Велеграді (в Моравії, що тоді входила до складу Австро-Угорщини). Під час підготовки до святкування виявились гострі політичні суперечності між російськими панславістами і прибічниками католицького панславізму, які орієнтувались на Австро-Угорщину. Учений приходить до закономірного висновку, що «... торжество в Велеграді не має і не може мати значення чисто релігійного, — воно мусить мати також — і то в першій ряді — значення політичне»³. Зазначаючи, що в цьому торжестві найбільш зацікавлений римський престол, Франко розкриває природний зв'язок католицизму з Габсбургською монархією. Він писав, що тогочасне «...внутрішньо-політичне положення слов'ян в Австрії зневолює їх у власні інтереси під загрозою великих страт моральних і матеріальних працювати на руку т. зв. «австрійського панславізму», котрий посягає на Балканський півострів — і котрий рівночасно є водою на млин католицької церкви і римського престолу...»⁴. З приводу цього ж К. Маркс та Ф. Енгельс писали: «Якщо не рахувати вищої знаті, бюрократії і воячини, то австрійська камарилья знайшла підтримку тільки у слов'ян»⁵. Звичайно, ці висловлювання стосуються не широких народних мас слов'янства, а привілейованих класів.

Іван Франко не обходить питання про долю українського народу в зв'язку з боротьбою між російським і австрійським панславізмом і відзначає, що його рідний народ розділений між двома угрупованнями. Франко вказав на те, що ватиканська панславістська пропаганда шкідливо впливає на українське населення Галичини, але в той же час відзначає, що ніякі свята, подібні до Кирило-Мефодіївського, «не зможуть повернути серця слов'ян до Риму»⁶. Присутність представника Галичини митро-

¹ І. Франко, Католицький панславізм, зб. «Проти Ватикану», стор. 76.

² Там же, стор. 77.

³ І. Франко, Публіцистика, стор. 78.

⁴ Там же, стор. 80.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс, Соч., т. VII, стор. 279.

⁶ І. Франко, Католицький панславізм, зб. «Проти Ватикану», стор. 79.

полита Сембратовича на римському святі не могла бути проявом прихильності українців до Риму. Вчений робить висновок, що «всі шумні слова, висказані в Римі, остануться такі шумними словами без змісту, що ніяких серйозних наслідків... з того не буде...»¹. І. Франко висловлює тверду впевненість, що «коли б, проти всякого сподівання, наші «святі» пастирі хтіли й наш люд вести на тоту слизьку дорогу, ведучу до Риму, то ми знаємо, що в люді самім найдегся сила опертись тому і показати римській курії доочне, що її панування не тільки на западі, але і в слов'янщині кінчиться і назад не верне»².

Таким чином, борець-революціонер І. Франко бачив у народних масах саме ту вирішальну силу, яка протистоїть реакційній політиці войовничого Ватікану. Вбачаючи в католицькому панславізмі спільного ворога всіх слов'янських народів, Франко висловлює гаряче побажання взаємної любові і єдності слов'ян. На жаль, вчений не доходить висновку про вирішення слов'янської проблеми революційним шляхом, як про це писав Ф. Енгельс³.

І. Франко прекрасно знав войовничих клерикалів — своїх сучасників та земляків. Тому він приділяє багато уваги викриттю діяльності уніатського реакційного духовенства, підкреслюючи його ворожість народним масам.

Отже, головним у виступах Івана Франка проти галицьких клерикалів є його оцінка цих реакціонерів з позицій трудящих. Він піддає нізівній критиці все духовенство — від верхів до нижчого кліру.

Найбільше значення має стаття І. Франка «Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм» (1904), яка була відповіддю на пастирське послання уніатського митрополита А. Шептицького «О kwestії соціальной...».

І. Франко показує повну неспроможність митрополита Шептицького вирішити складне соціальне питання. Учений справедливо зазначає, що клерикальна реакція бачить вихід з суперечностей і з вад капіталізму в праві феодальної власності на землю⁴, яке Шептицький вважає вічним і незмінним. Франко пише, що «ліки», які пропонує Шептицький від болячок капіталізму, «в значній часті наївні та анахронічні». Аналіз Франком реакційних поглядів єпископа до деякої міри перекликається з критикою феодального та попівського «соціалізму» в «Маніфесті Комуністичної партії»⁵.

¹ І. Франко, Католицький панславізм, зб. «Проти Ватікану», стор. 79.

² Там же.

³ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс, Соч., т. XV, стор. 410.

⁴ Див. І. Франко, Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм, зб. «Проти Ватікану», стор. 129.

⁵ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс, Маніфест Комуністичної партії, К., 1953, стор. 55.

Франко справедливо вказує, що робити висновки в соціальних питаннях можна тільки після докладного вивчення тогочасних економічних та політичних умов, становища класів, насамперед «свобідного пролетаріату».

Учений блискуче викриває спробу Шептицького представити християнську мораль, зокрема справедливість («поняття якоїсь стислої справедливості поза гробом, якогось суду, якоїсь нагороди або кари мусить бути підставою кожної етики. Без цих понять цілий світ і життя мусить бути непонятною тайною»¹, як головний засіб урятування від «болячок» капіталізму. Франко зауважує, що мораль зв'язана з певним часом і певною групою людей («кожний ступінь цивілізації має свою справедливість, свою етику, яка для інших може видаватися цілком несправедливою і неетичною»² і, значить, не може бути панацеєю від усіх зол.

Іван Франко робить висновок, який гаврує войовничого клерикала: «Ні, соціальне питання наших днів далеко більше скомпліковане і важке, ніж се здається митроп. Андрієві. Його діагноз того питання не сягає йому, можна сказати, ані до колін, а його терапевтичні погляди застаріли на цілі століття, коли й не більше...»³.

В глибокій, змістовній статті Франка є і хибні твердження. Так, помиляється вчений, говорячи, що «приватна власність землі єсть тільки юридичною фікцією», що її «дійсним власником єсть держава»⁴. Франко не розумів, що в його час сама держава існувала для підтримки панування експлуататорських класів, у приватній власності яких знаходилися земля та інші засоби виробництва.

Проте недоліки не зменшують загального значення згаданої статті Франка, в якій викривалась антинаукова реакційна релігійна догматика, її шкідливість для широких народних мас, а також висловлювався осуд церковників за їх втручання у світські справи.

Денис Лук'янович розповідає про широкі відгуки на статтю Франка серед прогресивної громадськості Галичини: «...Треба було жити тоді у Львові, щоб бути свідком тієї радості, яку переживали прогресивні люди над розкритикованим вщент митрополитом Андрієм Шептицьким»⁵.

Іван Франко рішуче виступає і проти зажерливого нижчого уніатського духівництва. В 1898—1899 рр. у статтях «Радикали і релігія», «Радикали і попи», «Єзуїти і радикали» та ін. він під-

¹ І. Франко, Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм, зб. «Проти Ватикану», стор. 132.

² Там же.

³ Там же, стор. 134.

⁴ Там же, стор. 130.

⁵ Д. Лук'янович, Іван Франко в боротьбі проти релігії, церкви і Ватикану, К., 1955, стор. 41.

дав нищівній критиці уніатське духівництво, яке виступало спільно з католицизмом.

Письменник показує безпринципність, зажерливість уніатських священників. Франко картає священнослужителів за те, що «самі, ні в що не вірячи, удають страшених релігійних загорільців, гримлять на соборчиках і на проповідях проти безбожників і радикалів, а по-тихо говорять: «що ж, чоловік мусить жити, то й мусить грати комедію, за котру йому платять»¹.

В статтях «Доходи і видатки вбогого священника», «Попи і економічне положення українського народу в Галичині» Франко показує, як наживалось уніатське духівництво з бідних паф'янів.

Важливою рисою виступів Івана Франка проти уніатського духівництва є те, що він показував, як церковники служать австрійським властям, експлуататорам трудящих. Він ставив риторичне питання: «Чи не попи і біскупи навчили наш народ бити поклони перед кожним урядом, здаватися на ласку згори, ждати помилування там, де належало б упоминатися свого права... Вони добивались прав і користей для себе, для своєї попівської класи, а народові товкмачили, що то буде користь для цілого загалу»².

Уніатські церковники виступали проти всього передового, проти прогресивної культури. «Все і всюди, де будилась нова думка, де роздавалось живе слово навіть з уст одиниць попів — загал попівства, його світочі і верховоди ставали против, піднімали крик, уживали і надуживали своєї власті, щоби побороти, задушити новинку, скувати нового духа, заглушити нове слово...»³, — писав Франко.

Уніатські мракобіси виступали проти української літератури, проти спроб вірно змальовувати життя простого народу, проти теоретичних дискусій з питань соціалізму. У зв'язку з появою народних читалень у Галичині львівська консисторія дала попам розпорядження перевіряти всі книжки і газети, які надходили до читалень. Попам було наказано «не допускати нічого противного вірі і попівству». Франко пригадував, що в 1879 р. кількох семінаристів було вигнано з української духовної семінарії тільки за те, що вони на вулиці розмовляли «с неким індивидуумом Франком»⁴.

Франко рішуче виступає проти українських буржуазних націоналістів Галичини, які підтримували унію і діяли спільно з нею. Коли в 1890 р. «народовці» пішли на згоду з австрійською владою, Франко викрив цю зраду народних інтересів, показавши

¹ «Громадський голос», № 22, 1898.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же.

реакційну роль унії. Він переконливо спростовує облудний тезис одного з керівників українських буржуазних націоналістів Галичини Романчука про те, що греко-католицька віра зв'язує галичан з східною Україною і з західною цивілізацією.

Франко вказує, що Романчук «дуже слабо знає історію навіть свого рідного народу. Інакше він не сказав би, що унія в'яже русинів з Україною, бо знав би, що то унія була причиною довгої та важкої боротьби внутрі малоруського народу і остаточно принесла незміримі шкоди цілому його духовному і політичному розвоєві»¹.

Сумлінне і глибоке вивчення історії дало Франкові можливість констатувати, що унія не дала українському народові нічого корисного, а приводила до «полонізації руської (української. — А. С.) інтелігенції»². В дійсності унія намагалась зв'язати українців Галичини з агресивним Ватіканом, а не з кращими передовими силами Заходу.

В багатьох творах І. Франко таврував сучасний йому католицизм як ворога культури. Так, учений виступає проти проекту закону про народні школи, який мав нормувати «основи виховання та навчання» і ставив перед народною школою завдання «разом з родичами і замість родичів виховувати дітей на основі їх релігії, а також подавати їм потрібні в життю елементарні відомості»³. Франко підкреслює, що в цьому проекті на першому місці стоїть викладання релігії. Цей законопроект мав реакційний, прокатолицький характер, він не допускав антирелігійного виховання. Нагляд за викладанням релігії покладався на церкву. Їй же нерідко доручався нагляд за школою взагалі.

Переконаний атеїст, прихильник світської школи, Франко дає різко негативну характеристику цьому проекту, який «у своїм назадницькім розгоні валить усе те, що в останніх 20 літах вироблено та здобуто на полі людоговго шкільництва, і силується втиснути ту школу в тісні рамки давніх шкіл консісторіальних»⁴. Підводячи підсумок, Франко говорить, що прийняття цього проекту завдало б сильного удару народній шкільній справі⁵.

Борючись проти наступу католицизму і уніатства на передову культуру українського народу, Іван Франко пристрасно відстоював поетичну спадщину Тараса Шевченка від цькування з боку католицької, уніатської та націоналістичної реакції. Войовничі клерикали не могли простити Шевченку його атеїстичну поезію, зокрема чудову антикатолицьку поему «Іван Гус».

Франко, викриваючи так звану «Руську колегію» в Римі, де

¹ І. Франко, В справі угоди, зб. «Проти Ватікану», стор. 98.

² Там же.

³ І. Франко, В наймах у сусідів, Львів, 1914, стор. 133.

⁴ Там же, стор. 134.

⁵ Там же, стор. 135.

для Галичини готувались кадри запеклих фанатиків католицизму, розповідає, як там двічі спалювали «Кобзар» Шевченка¹.

Добре знаючи політичну обстановку в Галичині, Франко приділяє багато уваги зображенню і викриттю спільної боротьби націоналістів — «новоєрівців» і реакційних клерикалів проти революційної антирелігійної спадщини великого українського поета.

15 квітня 1891 р. у Львові відзначали тридцяті роковини з дня смерті Т. Шевченка. Організаторами вечора були народовці, які намагалися вихолостити з творчості поета атеїстичні мотиви.

В редакційній статті «Шевченко в чужій хаті» Франко гнівно викриває зухвалість угодовців. Вони навіть запросили на вечір двох єзуїтів, на догоду митрополиту виключили з програми концерту найкращий номер — спів «Івана Гуса» на музику М. Лисенка². Дії «новоєрівців» викликали обурення публіки, особливо університетської та гімназичної молоді, яка вимагала проспівати «Гуса». Було чуто вигуки: «Нова ера сконфіскувала! Сором! Ганьба! Св. Юр! Мікадо!»³. Так передова галицька громадськість, в тому числі і Франко, засудила політику спілкування з клерикальною реакцією.

І. Франко викривав і спроби войовничих клерикалів добитися заборони творів Т. Шевченка, а також перейменувати Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка у Львові в академію наук без згадки ненависного їм імені⁴.

Учений прекрасно розумів значення революційної творчості великого Кобзаря для розвитку українського народу. Тому кампанію, яку розгорнули церковні мракобіси проти Шевченка, він розцінював як спробу позбавити українську громадськість Галичини «головного кореня тої ідейності, яка додає їй запалу і підносить її членів зі ступеня простих з'їдачів хліба до гідності людей»⁵.

На виступи Івана Франка проти Ватікану і унії духівництво Галичини відповідало шаленими нападами, переслідуванням і цькуванням письменника.

Надзвичайно характерна в цьому відношенні історія другого (1880 р.) арешту Франка. Один косівський селянин стріляв у вайта і поранив його. На суді селянин заявив, що він атеїст. Цього було досить, щоб заарештувати Франка, який випадково був у Косівському повіті і ніякого відношення до цієї справи не мав. Письменник зазнав тримісячного арешту тільки тому, що був соціалістом, а отже, і атеїстом⁶.

¹ Див. І. Франко, *Ultra montes*, ЛНВ, т. XVII, 1902.

² Див. «Народ», № 8, 1891.

³ Там же. Св. Юр — резиденція уніятського митрополита у Львові; Мікадо — прізвисько намісника Галичини графа К. Бадені.

⁴ Див. І. Франко, *Твори*, т. XVI, стор. 343.

⁵ Там же, стор. 344.

⁶ Див. М. С. Возняк, *З життя і творчості Івана Франка*, стор. 19.

В 1894 р. Іван Франко, претендуючи на вакантну посаду доцента з історії української літератури у Львівському університеті, блискуче прочитав пробну лекцію на тему «Наймичка» Шевченка». Але намісник Галичини граф К. Бадені у згоді з львівським уніатським митрополитом С. Сембратовичем вжив заходів, щоб перешкодити Франку одержати посаду доцента в університеті.

Між намісником і митрополитом з приводу цього відбулась така розмова:

«Намісник: Отче митрополите! Франко старається про кафедру. Чи ви вже не маєте інших кандидатів?»

Митрополит: А чи ви, екселенціє, думаєте піддержувати його?»

Намісник: Хай бог боронить. Я сам хотів порозумітися з отцем митрополитом щодо кандидата... А щодо Франка, то я не допущу його під ніякою умовою».

Далі митрополит відповів, що коли б Франко дістав кафедру, він заборонив би богословам ходити на його лекції¹.

Тричі (у 1895, 1897 і 1898 рр.) Франко виставляв свою кандидатуру під час виборів до рейхсрату, і всі три рази вона не проходила завдяки тому, що попівство Галичини разом з іншими реакціонерами вело шалену агітацію проти виразника народних інтересів².

Навіть в останні дні життя тяжко хворому письменнику уніатські попи не давали спокою. Вони намагалися повернути його до церкви, пропонували йому відмовитись від матеріалістичних і атеїстичних поглядів. Монах Г. Галушинський радив Івану Франку повернутись у «лоно церкви», бо того ніби сам бог хоче. На це письменник відповідав, що коли бог хоче, то «хай тоді і прийде сам... хай я його почую». «Коли я видужаю, — додав Франко, — я неодмінно напишу книгу, в якій постараюсь викрити християнську метафізику, яка гальмує прогрес людства»³.

Пізніше, коли піп В. Давидяк запропонував письменнику висповідатись і цим спокутувати свої «гріхи», письменник відповів, що попи і ксьондзи готують «людий вмирати, а я приготував людей жити і боротися, то в чому ж мої гріхи?.. Клянуся, не висповідуюся... Всі грізні чорноризці трубили б на весь світ: Франко повернувся перед величчю смерті і захитався... Цієї зброї не дам вам у руки».

За кілька днів до смерті І. Франка єзуїти підіслали до нього Ціліну Жигмунтовську, щоб вона умовила Франка висповідатись. «Я без гріхів, мила пані, — сказав їй письменник, — я спокійно можу вмирати, бо маю найчистішу совість»⁴.

¹ Див. І. Франко, Статті і матеріали, зб. I, Львів, 1948, стор. 58

² Там же, стор. 75.

³ «Вільна Україна», 25 травня 1946.

⁴ Там же.

* *
*

Висвітлення реакційної ролі католицизму в історії слов'янства займає помітне місце в творчому доробку Івана Франка. Характерним і важливим у цьому є те, що він показує насамперед ворожість агресивної політики Ватікану до широких народних мас слов'янства, зокрема до українських трудящих.

Одним з значних подвигів великого діяча української культури Івана Франка є те, що він підніс свій сильний голос проти гнобителів народу, проти Ватікану, проти уніатського духовництва і залишив атеїстичну спадщину, яка і в наші дні перебуває на озброєнні радянського народу і всього прогресивного людства.

ІВАН ФРАНКО В РОБІТНИЧІЙ ГАЗЕТІ «PRACA»

Г. Д. ВЕРВЕС

Дружба польського народу з великим російським і українським народами має давні традиції. В минулому, незважаючи на спроби експлуаторських класів посварити між собою трудящі маси, кращі сини російського, українського і польського народів разом виступали проти соціального і національного гніту, проти феодальної реакції і капіталістичного рабства, проти царизму. Яскравими прикладами цього братання була дружба Пушкіна і Міцкевича, Герцена і Ворцеля, Шевченка і Сераковського.

До видатних діячів минулого, які торували шляхи до зближення польського і українського народів, належить Іван Франко. «Його ім'я і його заслуги для Польщі протягом довгих десятиліть були обійдені мовчанкою, — пише сучасний польський дослідник М. Якубець. — Тимчасом, хто тільки перегляне сторінки «Prawdy» Свентоховського, «Przeglądu społecznego» Вислоуха, «Głosu», «Przeglądu Tygodniowego», «Athenaeum», петербурзького «Kraju», «Kurjera Lwowskiego», різних наукових органів 80-х і 90-х років, — не пропустить імені Івана Франка... Видобуваючи з традицій минулого польського народу і народів Радянського Союзу прогресивні елементи, що служили справі трудящих мас, ім'я Івана Франка поставимо на одному з перших місць»¹.

Іван Франко виступав палким поборником дружби слов'янських народів взагалі і українського і польського зокрема. Живучи і працюючи в складних умовах Галичини, ведучи постійну боротьбу з українською і польською реакцією, він завжди знаходив спільну мову з польським народом, дружив з прогресивними польськими діячами. Протягом усього свого життя він солідаризувався з революційними і демократичними силами польської громадськості, був палким захисником інтересів польських трудящих.

¹ М. Ј а к ó б љ е с, Stan i potrzeby naukowe badań nad stosunkami literackimi polsko-radzieckimi, в журн. «Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego», Warszawa, № 1, 1952, стор. 27—28.

Однією з найяскравіших сторінок діяльності Франка по зближенню українського і польського народів була його безпосередня участь у галицькому робітничому русі кінця 70-х — початку 80-х років, коли він займався організацією робітничих гуртків, перекладав на українську мову твори К. Маркса і Ф. Енгельса, вивчав життя нафтовиків Борислава, брав участь у написанні соціалістичних програм і брошур, нарешті, протягом 1878—1882 рр. був одним з головних співробітників і редакторів робітничої газети «Ргаса», що видавалась польською мовою у Львові. В цій газеті знайшли відображення сильні і слабкі сторони як робітничого руху Галичини тих часів, так і діяльності І. Франка.

Участь Франка в газеті «Ргаса» — питання мало досліджене. Не прагнучи до всебічного вивчення і остаточного вирішення цього важливого питання, автор поставив собі за мету передусім зібрати, систематизувати і прокоментувати матеріали, що стосуються роботи великого українського письменника, революціонера-демократа в першій на західноукраїнських землях робітничій газеті.

* *

*

Прибувши в 1875 р. до Львова і вступивши на філософський факультет університету, Франко незабаром стає активним учасником студентських нарад і зборів, згуртовує навколо себе демократичну студентську молодь, включається в боротьбу спочатку проти «народовців» — буржуазно-націоналістичної партії Галичини, а згодом і проти «москвофілів» — партії, що орієнтувалася на російський царизм. Уже через рік студентський журнал «Друг», де Франко друкував свої перші твори, не тільки розпочав боротьбу проти галицького обскурантизму, «мізерії діяльності» буржуазних партій за «алфавет і правопис», а й намагається сформулювати свою суспільно-політичну програму.

Правда, перша Франкова збірка поезій «Баяды и рассказы» (1876), куди ввійшли переважно учнівські, здебільшого романтичні поезії, лише зрідка торкається тем сучасності. Але і звернена в минуле — до стародавніх літописів і легенд — уява молодого поета шукає героїчних постатей, змальовує мужніх людей, зосереджується на людському горі, на причинах тяжкого життя трудящих. У великій, написаній в дусі романтизму, повісті «Петрії й Довбушуки» його захоплює боротьба проти панів, за волю, яку вели мужні, хоробрі опришки, очолювані Олексою Довбушем.

Франко досить швидко в своїй художній творчості еволюціонує в напрямі до реалізму. Він вміщує на сторінках журналу переклад роману Чернишевського «Що робити?», друкує в своїх перекладах і з своїми передмовами сатири Салтикова-Щедріна, популяризує творчість І. Тургенева. Оповідання Франка цього часу відзначаються реалістичним методом зображення життя простого народу, показом його дум і сподівань. Революційним заклик до повалення світу гноблення і насильства пройнятий

вірш «Наймит». У вірші «Задунайська пісня» (1876) молодий поет виявляє глибоку обізнаність з політичним життям слов'янських народів. Він мріє про те, щоб боротьба чорногорців за свою свободу стала початком боротьби усіх слов'янських народів за національне і соціальне визволення. «Хворий тиран» (образ, безперечно, навіяний Шевченковим «Сном»), до знищення якого закликає поет, — це не тільки турецькі загарбники, це — і царське самодержавство, і австрійське цісарство, і панування капіталу, це взагалі всяке насильство, після знищення якого «настане новий день в Європі».

Ще до першого арешту (1877 р.) Франко цікавиться робітничим питанням. Факти свідчили про те, що капіталізм увірвався і у відсталу, із значними пережитками феодально-кріпосницьких відносин Галичину. Тут виникають, хоч і примітивні, фабрики, йде добування земляного воску і нафти у бориславських копальнях. Інтерес до робітничого питання з'являється у Франка не випадково: в боротьбі з рутинерством, з галицькою реакцією молодий письменник наполегливо шукає вірної революційної теорії. Разом із своїм другом М. Павликом він встановлює тісні зв'язки з російськими революціонерами-емігрантами, захоплено вивчає російську і польську революційну літературу.

Якщо два перші процеси, що відбулися в Галичині над соціалістами (1876 р. і початок 1877 р.), не зачіпали Франка, то в третьому (1877—1878 рр.) він був одним з головних обвинувачуваних. Матеріали цього процесу над Котурницьким, Франком, Павликом, Терлецьким, Перебендовським, як і попереднього — над Павликом, С. Ястшембським, Куртієвим, Черепакіним, переконливо доводять, що львівська революційно настроєна молодь була тісно зв'язана з російськими народовольцями, з групою Лаврова (Даля) «Вперед», з діячем Паризької комуни поляком В. Врублевським¹. Серед відібраних у соціалістів під час арештів книжок були окремі твори Маркса і Енгельса, твори російських революційних демократів Герцена, Чернишевського, Некрасова, брошури Я. Домбровського тощо². У самого тільки Франка під час арешту були відібрані «Капітал» Маркса, «Антропологический принцип в философии» Чернишевського, «Записки д-ра Крупова» і «Былое и думы» Герцена, а також журнали «Отечественные записки» за травень 1877 р., «Знание» за жовтень 1877 р. та ін.

Як показують матеріали судового процесу 1877 р., Франко вже в цей час протиставляв філософські і політичні погляди російських революційних демократів різним угодовським теоріям австрійських та німецьких соціал-демократів.

Вийшовши на волю, Франко опинився ніби серед пустині. З

¹ І. Карпинець, До справи арештувань у Львові 1877 р., «Записки Наукового товариства імені Шевченка» (далі ЗНТШ), т. СІІ, стор. 209.

² Dziennik sprawy w c. k. Sądzie krajowym, dochodzonej przeciw Stanisławowi Barabasz i innym obwinionym o występki z § 285 u. k. (далі: «Dziennik»).

ним боялися зустрічатися навіть деякі з «друзів». Народовці, москвофіли, польська шляхта, яка писала, що поляки взагалі «brzydziej się socializmem», цькували в пресі молодого революціонера, зводили на соціалістів і на Франка всілякі наклепи.

«Проскрібований» 22-річний Франко кидає виклик реакції. На судові процеси та арешти, на доноси і наклепи українських ботокудів і польської шляхти він відповідає випуском революційно-демократичного журналу «Громадський друг», активною організацією робітничих гуртків, участю в газеті «Ргаса», запальними революційними поезіями, серією творів про життя бориславських робітників, соціалістичними брошурами і програмами.

Не минуло й місяця, як Франко вийшов на волю, а вже з 1 квітня 1878 р. почав виходити журнал «Громадський друг», основну роботу по виданню якого вели І. Франко і М. Павлик. Незважаючи на тиск цензури, конфіскацію матеріалів, «Громадський друг» під різними назвами («Дзвін», «Молот») виходив протягом усього 1878 р. Це є доказом того, що реакція процесом над соціалістами в 1877 р. не задушила молодого демократичного і соціалістичного руху в Галичині.

«Громадський друг» був свідченням дальшого зростання революційно-демократичних тенденцій як у творчості, так і в політичній діяльності Франка.

Як «Громадський друг», так і журнал «Світ», який видавався пізніше, були розраховані виключно на місцеve українське населення Галичини. Коли соціалістичний рух, пояснював Франко, перекинувся у Східну Галичину з дуже мішаною щодо національного складу людністю, тоді паралельно до неї при активній участі українських політичних діячів почали виходити газети і журнали соціалістичного змісту польською мовою, бо мова ця зрозуміла як полякам, так і українцям, що живуть у містах Галичини¹.

Так виникла 1 липня 1878 р. у Львові двотижнева газета «Ргаса». Газета видавалася коштом Товариства друкарських робітників, відповідальним редактором її був робітник-складач Й. Данилюк.

Спочатку газета була досить безбарвною; її увага зосереджувалася переважно на умовах життя друкарів у Галичині і в Європі. В деяких статтях ставились питання організації робітників з метою протиставлення себе «ворожим елементам», тобто буржуазії і шляхті², в основному ж автори наголошували на потребі «органічної праці», тобто на потребі освіти для робітника, щоб він міг якнайшвидше використати права, надані йому конституцією. «Нашим гаслом на майбутнє, — сказано в програмі Товариства друкарських робітників, — є: органічна праця, а девізом — єдність; виключно цим речам і будемо надавати місце

¹ «Ргаса», № 6, 1880.

² «Ргаса», № 1, 1878.

в нашій газеті»¹. На діяльності «Ргаса» в цей період негативно позначався вплив соціал-націоналіста Б. Лімановського.

Боротьба проти буржуазно-шляхетської реакції вимагала спільності дій української і польської демократичної молоді. Ось чому незабаром «Ргаса», як єдина легальна демократична робітнича газета в Галичині, була цією молоддю використана. Вже через місяць, в серпні 1878 р., до складу головних співробітників газети входять І. Франко і М. Павлик. З цього часу газета поступово змінює своє обличчя: стає більш наступальною, політично гострою. На її сторінках викладаються окремі положення наукового соціалізму в доступній для робітників формі, згадуються імена основоположників наукового соціалізму Маркса і Енгельса.

З серпня 1878 р. і до кінця 1881 р. майже всі програмні статті газети пише Франко. Однією з перших була його стаття «Кілька слів про працю», в якій популярно викладено вчення Маркса про додаткову вартість як джерело збагачення капіталістів. Автор статті захищає робітників від нападок буржуазної преси, яка називала трудящих злодіями і розбійниками і зверталась до уряду із закликом покарати «розбійників», що зазіхають на приватну власність.

«Хто створив умови «злодійства» та інших злочинів?» — запитує газета. І відповідає: «Можна не бути «злодієм», «грабіжником», волоцюгою, п'яницею, неробом і т. д., коли маєш усе готове під руками для своїх послуг, але коли злодій і т. д. стратив на користь вищих верств не тільки своє ім'я, але і всю свою фізичну силу (пролетаріат)..., а крім того не має змоги заробити на себе — то що ж скаже на це справедлива критика про моральність тих, які прагнуть навчати її (тобто моральності.— Г. В.) робітників»². Франко вважає, що трудящі маси є основною суспільною силою, завдяки їм «були завойовані усі здобутки людської культури»³.

Проблему моралі Франко тут вирішує за Чернишевським. Як і великий російський революціонер-демократ, Франко вважає, що основою моралі є заперечення всякого насильства і гніту. Буржуазія, пише Франко, «не має жодних прав навчати робітників моральності, бо найсправедливішими є саме трудові класи, які утримуються за рахунок своєї праці, а це власне і є першою підставою справедливості — моралі». Франко викриває тих буржуазних літераторів, які служать буржуазному суспільству і тим самим виступають проти «найчисленнішого класу, що працює фізично». Письменник вважає зразком моральності ту частину літераторів, яка відважно стає «до оборони робітників, готова навіть на голод і смерть»⁴.

¹ «Ргаса», № 1, 1878.

² «Ргаса», № 4, 1878.

³ «Ргаса», № 3, 1878.

⁴ Т а м ж е.

В кінці 1878 р. у Львові виник робітничий комітет, до складу якого входили І. Франко, М. Павлик, Б. Лімановський, Й. Данилюк, А. Маньковський. До роботи в газеті, особливо з 1879 р., залучаються польські письменники Б. Червенський (автор відомої революційної пісні «Червоний прапор») і Б. Спауста; в читанні лекцій у робітничих гуртках самоосвіти, крім Франка, брав участь А. Інлендер. Якщо протягом першого кварталу діяльності газети на її політичне обличчя впливав Б. Лімановський, то з середини 1879 р. політичне спрямування газеті давав Франко, який в цей час уже був обізнаний з марксизмом. Вперше (з відомих нам матеріалів) свої соціалістичні погляди він викладає влітку 1878 р. в листі до Ольги Рошкевич, в якому писав про соціалізм з економічного, політичного, релігійного, соціологічного і родинного поглядів. Власне, це був виклад окремих положень «Маніфесту Комуністичної партії» про тимчасовість буржуазного суспільства, про те, що воно є тільки однією з історичних формацій, замінити яку повинен соціалістичний лад.

Внаслідок читання лекцій в робітничих гуртках самоосвіти в кінці того ж року був написаний Франком польською мовою «Катехізіс економічного соціалізму». Це був, як справедливо пише один сучасний польський дослідник робітничого руху, «...дс появи «Хто з чого живе?» Самуїла Дікштейна-Млота (1881 р.) ...найкращий твір, опублікований польською мовою, що популяризував економічне вчення Маркса»¹. Ось чому брошура І. Франка була широко розповсюджена не тільки в Східній Галичині, а й серед революційної молоді всієї Польщі. Так, під час процесу над соціалістами у Варшаві в 1879 р. судові органи констатували, що у варшавських соціалістів при обшуках було знайдено багато екземплярів цієї брошури.

Починаючи з жовтня 1878 р., Франко друкує частинами в кожному номері газети «Ргаса» аж до передостаннього номера за 1878 р. велику статтю «Наука та її становище щодо працюючих класів».

Ставлячи питання про значення науки, освіти для робітників, редакція не могла не висловити свого погляду на завдання науки, на її найголовніші здобутки, тим більше, що уже в цей час буржуазія намагається підкорити своєму впливові робітничий рух, твердячи, що суспільна нерівність, поділ суспільства на класи є незмінними і вічними. Зокрема в Галичині на той час виступав ряд буржуазних економістів, які доводили «законність» пригноблення робітника, вічність капіталістичних відносин. Разом з тим буржуазна наука створювала культ особи, заперечувала роль народних мас в історії, стояла за «чисту науку», далеку від суспільних запитів.

Свою статтю Франко розпочинає викриттям поглядів буржуаз-

¹ J. Kozłowski, Iwan Franko a polski ruch robotniczy w Galicji w latach 70—80 wieku XIX, в журн. «Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego», № 1, 1954, стор. 98.

ної науки на історію. «Аж до цього часу було прийнято вважати (та ще й зараз є такі люди, що так вважають) під історією простий список так званих важливих випадків, тобто битв, воєн, народження і смерті владик або урядових переворотів. Всеволодим було переконання, що такий чи інший випадок в історії попросту залежав від такого чи іншого характеру певного владика, короля, вождя і т. п., одним словом вважали, що монархи, вожді та інші можні «роблять історію»¹.

Засудження ідеалістичного, волюнтаристського погляду на історію ставить молодого Франка на голову вище від російського ліберального народництва, окремі погляди якого він ще так недавно поділяв. Якщо народники не розуміли законів економічного і політичного розвитку суспільства, твердячи, що історію творять не класи і класова боротьба, не народ, а окремі видатні особи, «герої», за якими сліпо йдуть маси, то Франко під впливом наукового соціалізму висловлює правильну думку про роль народних мас в історії. В тій же статті «Наука та її становище щодо працюючих класів» Франко писав: «Але сумлінніші і глибші історичні праці найновіших часів довели, що справа стоїть значно інакше, прямо навпаки. Доведено, що не тільки великі королі і завойовники «не робили і не роблять історії», але навпроти, історія витворила їх самих, тобто, що вони самі постали і зробилися необхідними внаслідок попереднього розвитку певного народу, внаслідок його сучасних економічних та політичних умов...»². В іншій, пізніше написаній статті Франко зауважує, що справжні вчені (Маркс і Енгельс) довели, що «все людство в своєму історичному розвитку підлягає певним природним, сталим законам, а не капризам і прихотям поодиноких людей»³.

Франко, викриваючи спроби ідеалістів пояснювати всі явища «надприродними діями», «вродженими ідеями», «внутрішніми» і «зовнішніми» силами, об'єктом науки вважав природу, розуміючи природу якнайширше, «включаючи в неї все, що тільки підпадає нашому пізнанню, а також і людей з їх поступом, історією, релігіями, і всі ті незліченні світи, що заповнюють простір». «Сама людина,— писав далі Франко в тій же статті,— є тільки одним з незлічених витворів тої природи, тільки вона дає їй, людині, спосіб до життя, до задоволення своїх потреб, до насолоди і щастя; вона (природа.— Г. В.) є всім для неї (тобто для людини.— Г. В.), поза природою нема пізнання, нема правди»⁴.

Франко виступає і проти так званої «чистої науки», відірваної від життя, від потреб суспільства. «Самі знання ще нікому не дають їсти,— іронічно зауважує він.— Ми передусім вимагаємо від справжньої науки бути корисною (суспільству.— Г. В.),

¹ «Ргаса», № 7, 1878.

² Там же.

³ «Ргаса», № 2, 1881.

⁴ «Ргаса», № 3, 1881.

давати нам можливість перемагати без великих втрат у вічній боротьбі з природою за життя і утримання»¹.

В статті «Наука та її становище щодо працюючих класів» Франко поділяє науку на три розділи: технічну, природничу і гуманітарну. Друкування статі було перервано цензурою якраз там, де Франко почав розглядати етику і мораль. Далі, очевидно, йшлося б також про літературу. Якого характеру і спрямування були б ті думки про літературу, можна судити на підставі зауваження Франка про письменників, про інтелігенцію взагалі. Вони, писав автор, належать до трудящих тільки в тому разі, якщо «працюють на користь загалу, а не тільки на свою власну, чи на користь привілейованого класу... Ніхто не назве «робітником» поета або літератора, який співає гімни на честь золотого теляти «аби йому добре жилося на світі», так само як і адвоката, який буває «адвокатом», тобто оборонцем, тільки для тих, хто більше платить»².

Спільна з польськими демократичними діячами праця в газеті, а також лекції, читані ним серед українських, польських, єврейських робітників, принесли Франкові загальну пошану. Тому не випадково вже на початку грудня 1878 р., як про це можна судити на підставі листа Франка до О. Рошкевич від 18 грудня 1878 р., його було обрано на негласного редактора газети. Франко продовжував редагувати газету і в 1879 р., про що він пише в одному з листів (поки що не опублікованих) до тієї ж О. Рошкевич. Так, 15 січня 1879 р. він повідомив її, що «треба буде ладити 2-й номер «Ргасу».

Не можна забувати, що львівська робітнича газета, яка в однаковій мірі належала як польським, так і українським робітникам, була в той час єдиним робітничим органом, який виходив польською мовою. «Ргаса» дещо попередила вихід газет «Równość» і «Przedświt».

Тому зрозуміло, що кореспондентами «Ргасу» були польські революційні діячі не лише з Галичини, а й з Познанщини і Варшави. Серед варшавських кореспондентів газети був і один з найвидатніших польських марксистів — Людвік Варинський.

Один з галицьких робітничих діячів, маючи на увазі саме кінець 1878 р., в своїй брошурі пише: «Першими співробітниками «Ргасу» були: Михайло Павлик, Іван Франко і протягом короткого часу — Людвік Варинський»³. Автор, очевидно, говорить про співробітництво Варинського в «Ргасу» до приїзду у Львів і під час перебування у Львові в кінці 1878 — на початку 1879 р.

Як твердить сучасний польський історик Т. Данішевський у

¹ «Ргаса», № 3, 1881.

² Там же.

³ J. P g a w d z i c, Krótki rys ruchu socialistycznego we Lwowie, Lwów, 1895 стор. 5.

своїй книзі «Великий пролетаріат», Л. Варинський, уникаючи арешту, приїхав з Варшави до Львова десь у вересні — жовтні 1878 р. і тут натрапив «на ґрунт дещо підготовлений, на якому деінде проростали вже зерна революції, що мала невелику кількість прихильників серед університетської молоді і робітників»¹. Варинський познайомився з організатором першого львівського страйку друкарів А. Маньковським, з поетом Червенським, Й. Данилюком², тобто з найближчим оточенням Франка по роботі в газеті.

З приїздом до Львова Л. Варинського починається новий період як у діяльності «Ргасу», так і в робітничому русі Галичини. Рух цей набуває більшої організованості, галицькі соціалісти вступають у тісні зв'язки з революційними робітничими організаціями Росії і Західної Європи, посилюється робота над внесенням соціалістичної свідомості в маси пролетаріату.

Доля польського народу, визволення польського пролетаріату від пут капіталістичного рабства залежали від його єднання з російським пролетарським рухом, від його вірності принципам марксизму. Великою заслугою Л. Варинського і було саме те, що визволення польського пролетаріату він ставив у тісний зв'язок із визволенням робітничого класу Росії.

До приїзду в Галичину Л. Варинський³ розгорнув значну революційну діяльність спочатку в Петербурзі, де він учився в технологічному інституті, а потім у Варшаві. У Варшаві Л. Варинський вів велику пропагандистську роботу серед робітників, створив першу польську соціалістичну організацію, безпосередньо зв'язану з російськими робітничими організаціями, зокрема з «Північним союзом російських робітників». У 1878 р. за участю Л. Варинського була написана так звана «Брюссельська програма» польських соціалістів (надрукована в першому номері газети «Równość» 1 жовтня 1879 р.). В цій програмі гостро засуджувалась антинародна і антинаціональна діяльність польської буржуазії і шляхти, викривалась їх угодовська політика щодо царизму, висувалось завдання націоналізації фабрик, заводів і земель, визнавалось рівність прав усіх громадян незалежно від національності. Програма, яка не була позбавлена помилок (в ній помітні сліди впливу анархізму, недооцінювалась роль пролетаріату як гегемона революції тощо), закликала до соціальної революції і підкреслювала, що визволення пролетаріату є справою самого пролетаріату⁴.

¹ T. D a n i s z e w s k i, Wielki proletariet. Materiały i dokumenty, Warszawa, 1951, зошит 1, стор. 23.

² Там же, стор. 41.

³ Л. Варинський був родом з с. Мар'янівки, Канівського повіту, Київської губернії; закінчив гімназію у Білій Церкві, а потім виїхав до Петербурга.

⁴ T. D a n i s z e w s k i, Wielki proletariet. Materiały i dokumenty зошит 1, стор. 135.

Революційною рішчмістю, великими організаторськими здібностями, доброю обізнаністю з марксистською теорією Л. Варинський справив велике враження на львівських соціалістів, в тому числі й на Франка. Правда, Франко не міг погодитися з недооцінкою Л. Варинським ролі селянства. Завдяки заходам І. Франка і Л. Варинського «Ргаса» вже на початку 1879 р. з газети, «присвяченої друкарським справам», перетворюється в двотижневик «рошіwęсону sprawom klas pracująсух», тобто стає дійсно робітничою газетою¹.

В газеті з'являється ряд гострих статей, написаних в марксистському дусі. Зокрема звертає на себе увагу програмна стаття «Солідарність» (надрукована в № 1 за 1879 р.), написана Франком. «Передусім, запитаємо самі себе: хто може поправити долю і становище трудящих класів? — звертався автор до робітників і відповідав: — Ніхто більше, крім них самих. Без нас ніхто нам не допоможе. Думати про нас можуть вчені, але бити за нас ніхто не буде і ніхто не може». Нагадавши ці слова з «Брюссельської програми» (які є перефразуванням відомих положень «Маніфесту Комуністичної партії»), Франко писав: «Справа трудящих класів (тобто робітників.— Г. В.) є зараз одною з найважливіших, тим більше, що тепер і серед тих класів розпочинає пробуджуватись почуття своєї гідності і своїх прав, розпочинає пробуджуватись наукою підтвержене переконання, що праця є єдиною підставою і єдиною умовою людського поступу. Що так є в дійсності, нема потреби тут ще раз доводити, оскільки мало є таких сліпих і відсталих людей, які б не були переконані в тому і які б не погодилися з тим, що конче необхідно поліпшити становище трудящих класів, як класів найважливіших в суспільстві, як основи, на якій стоїть уся суспільна будівля»².

З огляду на те, що «Ргаса» була газетою легальною, Франко не міг говорити прямо про майбутню революцію, соціальний переворот. Він натякав лише на «великий день визволення», до якого треба готуватися шляхом організації трудящих і зміцнення їх солідарності: «Солідарність трудящих класів є першим щабелем до поліпшення їх долі, а якщо хоч на крок наближує до неї — наближує тим самим і великий день їх визволення від визиску і темноти»³.

Новим у цій статті є не тільки те, що Франко виявляє обізнаність з «Брюссельською програмою», що він закликає до солідарності робітників, а передусім те, що стаття пройнята бойовим наступальним духом, що вона сприяла вихованню класової свідомості робітників, заклікала їх чітко відмежовувати свої інтереси від інтересів буржуазії.

¹ В № 3 газети за 1879 р. Франко, даючи пояснення терміну «трудящі класи», писав, що до них відносяться передусім робітники і всі ті, хто працює за шматок хліба (стаття «Робітники і працівники»).

² «Ргаса», № 1, 1879.

³ Там же.

Таким же настроєм прийняті й інші статті газети. Навіть коли Варинський був арештований (на початку 1879 р.) і перебував під слідством, «Ргаса» не переставала друкувати матеріали про жорстоку експлуатацію робітників на фабриках, у майстернях, про потребу організації і т. д. Більше того, під час краківського процесу над соціалістами «Ргаса», всупереч злобним вигадкам консервативної, а також «народовської» польської та української преси, відверто заявила про свою солідарність з Л. Варинським і його товаришами. В № 4 газети за 1880 р. у статті «Процес соціалістів у Кракові» «Ргаса» писала: «Дня 16 лютого у краківському суді розпочався головний розбір справ голосного процесу над Людвіком Варинським і 34 товаришами. Цей процес повинен цікавити робітників не тільки тому, що значна частина обвинувачених зараховує себе до наших рядів, до числа людей праці, але ще більше тому, що діяльність усіх обвинувачених, як прибічників соціалізму, була спрямована для добра робітників, мала одну мету — зробити щасливими трудящі класи шляхом зміни суспільного устрою»¹. А в одному з наступних номерів — № 7 від 1 травня 1880 р. — на злобні наклепи реакції на Варинського і товаришів, які, мовляв, загрожують усьому суспільству, «Ргаса» відповідала, що не для суспільства страшні соціалісти, а для невеликої меншості — буржуазії та шляхти. «Наше завдання, — закликала робітників газета, — полягає в тому, щоб негайно продовжувати розпочату ними (соціалістами. — Г. В.) справу»².

Діяльність Л. Варинського сприяла налагодженню тісних зв'язків прогресивних діячів Галичини з російським революційним рухом. Починаючи з 1880 р., на сторінках «Ргасу» постійно натрапляємо на повідомлення про робітничий рух у Росії, про селянські заворушення, діяльність народовольців і т. д. Передаючи настрої, які викликали вісті про події в Росії, газета намагалася розкрити значення тих подій для усієї Європи, обурювалася царськими репресіями. «Стан речей в Росії такий жахливий, що може тільки та жахливість і вселяє надію на швидке поліпшення. І мусить він наступити — той зворот до поліпшення, — писала газета 1 березня 1880 р. — Але перелом той буде страшним, кривавим і його ехо відіб'ється аж десь на західних окраїнах Європи. Вже чути розкоти грому перед бурею, що наближається: народні заколоти, напади на чиновників, нарешті, вибухи динаміту, один з яких мав висадити в повітря всю царську родину (мова йде про вибух у Зимовому палаці, підготовлений С. Халтуріним. — Г. В.) — ось провісники тієї страшної бурі. А посіпаки царські просто безсилі супроти катастрофи і нічого не можуть придумати, крім обшуків, арештів, заслань і шибениць»³.

¹ «Ргаса», № 4, 1880.

² «Ргаса», № 7, 1880.

³ «Ргаса», № 8, 1881.

Під впливом піднесення робітничого руху в Галичині, загального інтересу демократичної молоді до соціалізму Франко і його польські друзі глибше знайомляться з творами основоположників наукового соціалізму, ширше їх пропагують. Протягом 1879—1880 рр. Франко перекладає на українську мову 24-й розділ з першого тома «Капітала» Маркса — «Початок капіталістичної продукції в Англії»¹, працює над підручником «Основи суспільної економії», який викладає за економічними працями Маркса, Мілля та Чернишевського (переклад розділу «Капітала» мав бути додатком до підручника)². Тоді ж Франко переклав розділ «Теорія» з «Анти-Дюрінга», давши своєму перекладу назву «Початок і теорія соціалізму Фрідріха Енгельса». Він мав вийти в одному з випусків «Дрібної бібліотеки», але видання «Бібліотеки» через брак коштів припинилось на чотирнадцятому випускові, і тому переклад так і не був надрукований³.

Крім праць основоположників наукового соціалізму, Франко і його польські товариші використовують для революційної пропаганди серед робітників твори російських революційних демократів і Шевченка.

На сторінках «Ргасу» друкувалися з агітаційною метою художні твори на робітничу тематику, причому паралельно польською і українською мовами. Тут були надруковані протягом 1879—1882 рр. оповідання і вірші Франка — «Оповідання цюпасника», «Вічний революціонер», «Муляр» (кінець останнього написав Б. Спауста), Б. Червенського — «На свят-вечір», «Бабуня», окремі твори Б. Спауста, а також чимало віршів безіменних авторів. Правда, за винятком творів Франка, а також серії запалюючих революційних віршів «До робітників», «Перед палацем» (без підпису), художні твори за своєю ідейною спрямованістю значно поступалися перед публіцистикою.

Під впливом праць Маркса і Енгельса, а також на основі досвіду діяльності західноєвропейських соціалістичних організацій в 1880 р. газета вперше заговорила про промисловий пролетаріат — нафтовиків Борислава. Знаменно, що це питання підняв Іван Франко.

Протягом 1880—1881 рр., живучи в рідному селі Нагуевичах, він вміщує на сторінках «Ргасу» «Кореспонденції із Дрогобича», в яких на прикладі фабрики земляного воску, що належала Л. Гартбергу, Ш. Лаутенбахові, Н. Гольдмару, показує тяжкі умови життя бориславських робітників, жорстоку їх експлуатацію, нещадний визиск дитячої праці. За пишними словами фабрикантів про «розвиток національного промислу» Франко побачив «сльози, деморалізацію і злидні сотень тисяч людей»⁴. Свої

¹ Оpubліковано М. Возняком у львівському журн. «Культура», № 4—9, 1926.

² Переписка М. Драгоманова і М. Павлика, т. III, стор. 87.

³ М. Возняк, Енгельс у Франковому перекладі, журн. «Культура», № 4—9, 1926.

⁴ «Ргаса», № 8, 1881.

«Кореспонденції» Франко закінчив такими словами, зверненими до робітників Дрогобича: «Але ви, дрогобицькі брати-робітники, хіба ви не відчуваєте своєї недолі, невже ви вічно будете гнути шию і терпляче хилитися?..»¹

Матеріали «Кореспонденцій» лягли в основу багатьох творів Франка бориславського циклу і насамперед повісті «Борислав сміється». В деяких оповіданнях («Задля празника») є цілі фрази і абзаци з «Кореспонденцій».

В кореспонденції від 15 жовтня 1880 р. Франко писав: «Життя фабричних робітників аж до цього часу зовсім не було обговорено в «Ргасу». Факт цей є цікавим і водночас прикрим. Він доводить, що розумовий рух у напрямку прогресу визволення робітничого класу найменше аж до цього часу спромігся передатися тій масі робітників. А тимчасом у країнах Західної Європи власне фабричні робітники стоять на чолі руху. А в нас справа виглядає якраз навпаки. Виступають складачі (друкарські.— Г. В.), кравці і загалом робітники ремесла або мануфактури, в той час як про фабричних робітників нічого не чути. Чи їх у нас немає? Молода наша буржуазія — така молода, а така вибаглива на замилювання очей громадськості і на фальшування правди. Кілька разів вона базікала про те, що насправді їх немає, але скоро й сама застидалася такої брехні — і замовкла»².

Ці висловлювання показують, що саме Франко перший серед галицьких соціалістів не тільки звертає увагу на умови життя фабричного пролетаріату, а й ставить питання про необхідність роботи серед нього, про його організацію, про поширення серед бориславських робітників ідей і положень наукового соціалізму. Навіть польський націонал-соціаліст І. Дашинський у своїх «Спогадах» змушений був визнати, що серед бориславського пролетаріату соціалісти Польщі почали працювати саме під впливом І. Франка³.

Як бачимо, Франко вже в своїх «Кореспонденціях із Дрогобича» викриває спроби молоді галицької буржуазії витлумачити справу так, ніби в Галичині промислового пролетаріату немає, а отже, немає і ґрунту для соціалістичного руху.

Незважаючи на те, що після краківського процесу 1880 р. над Варинським і іншими соціал-демократами головні діячі польського соціалістичного руху були вислані за межі Австрії, редакція «Ргасу» не припиняла зносин з ними. Ще з кінця 1879 р. група польських соціалістів організувала в Женеві свій орган — газету «Równość». Туди ж у 1880 р. прибув і Варинський. Разом з К. Длузьким, В. Пекарським і С. Дікштейном він редагував газету, зв'язувався з революційними діячами Варшави.

Як показують архівні матеріали, Франко був тісно зв'язаний з групою «Równość», через Павлика регулярно одержував га-

¹ «Ргаса», № 8, 1881.

² «Ргаса», № 15, 1880.

³ J. D a s z y Ń s k i, Pamiętniki, т. I, Kraków, 1925, стор. 4—33.

зету¹, а особисті зносини з Мендельсоном, Длуським та ін. підтримував і значно пізніше. З цією групою Франка зближувала спільна боротьба проти польської і галицької реакції, проти націоналістичних проявів у соціалістичному русі. Група «Równość», а особливо «Przedświt» — орган, який виник після розмежування з націоналістичною групою «Lud Polski» Б. Лімановського, не мали націоналістичних претензій щодо українських земель, проголошували лозунги пролетарського інтернаціоналізму.

Ряд політичних настанов польських соціалістів цілком збігався з ідеями й поглядами, які Франко утверджував ще з 1878 р., переборюючи шалений опір реакції. Зокрема Франко і польські соціалісти однаково розуміли так зване «польське питання»². Під впливом марксизму Франко в своєму «Катехізисі соціалізму» підпорядковував питання національної незалежності Польщі питанню соціального визволення польських трудящих. «Яка нам користь з того,— звертався він до польських робітників,— що матимемо власного короля, коли лихварі і капіталісти будуть збирати і визискувати нас по-давньому... Потрібно забезпечити йому (тобто польському народові.— Г. В.) передусім хліб і всі здобутки його праці, а тоді жодна сила, жоден наїзд не зігне нашого народу в ярмо неволі, не позбавить його незалежності. Іншого способу нема».

У 1880 р. редакція газети «Równość» в зв'язку з 50-річчям польського повстання 1830 р. організувала міжнародні збори, на яких були присутні, крім польських, російські, німецькі, французькі і швейцарські соціалісти. Головував на зборах Я. Бехер, секретарем була обрана Віра Засулич. З промовою-зверненням до російських соціалістів виступив Варинський.

Про ці збори знав Павлик³. Перебуваючи в Женеві, він зблизився з польськими соціалістами і інформував про їх діяльність І. Франка⁴.

З групою «Równość» та «Przedświt» Франка і його львівських товаришів зближує і різке викриття польського буржуазного суспільства, і показ антинародної, реакційної суті польського позитивізму — ідеологічної зброї польської буржуазії, і розуміння класової суті розпалюваної націоналістами ворожнечі між народами; нарешті, різке засудження зрадницької націоналістичної і великодержавної діяльності групи Б. Лімановського «Lud Polski». Остання намагалася підкорити інтереси польського пролетаріату інтересам національної буржуазії, не визнавала права українського народу на самостійний розвиток. Крім Франка, проти маячних планів Лімановського щодо України різко виступав М. Павлик⁵.

¹ Переписка М. Драгоманова і М. Павлика, т. III, стор. 161—163.

² Зб. «Іван Франко», К., 1926, стор. 163.

³ Переписка М. Драгоманова і М. Павлика, т. III, стор. 159—160, 181—195, 201—205.

⁴ Там же, стор. 161—163.

⁵ Там же, стор. 181—195.

Виникнення соціалістичних легальних польських органів у Женеві позитивно відбивалося і на діяльності газети «Prasa». Саме завдяки сприянню групи «Przedświt» львівські діячі робітничого руху протягом 1880—1881 рр. надрукували в Женеві ряд важливих документів.

Діячі, що групувалися навколо газети «Prasa», ще з кінця 1879 р. задумали сформулювати свою політичну платформу. Так виникла «Тимчасова програма», вміщена в «Prasu» у вигляді резолюції зборів робітників м. Львова. Цей документ редагували Франко, Данилюк, Маньковський, Інлендер і Червенський¹. Але «Тимчасова програма», в якій (очевидно, з цензурних міркувань) були в основному викладені лише поточні потреби робітників, не могла задовольнити провідних діячів «Prasu». Ось чому в 1880 р. І. Франко разом з Л. Інлендером і Б. Червенським склали «Програму польських і русинських (тобто українських.—Г. В.) соціалістів Східної Галичини» («Program socialistów polskich i rusińskich we wschodniej Galicji»), надіславши її до Женеви для надрукування. Там ця програма попала до рук Б. Лімановського. Цей «соціаліст» викреслив із заголовка слово «rusiński», і брошура вийшла під заголовком «Програма польських соціалістів Східної Галичини» («Program socialistów polskich wschodniej Galicji»). Франко згадував пізніше, що коли він, Інлендер і Червенський заперечували проти подібного шовіністичного ігнорування Б. Лімановським прав українського народу, той придумав ще один варіант заголовка: «Програма галицьких соціалістів» («Program socialistów galicyjskich»)².

Ці метаморфози із заголовком не позначились, однак, на змісті «Програми», яка була значним досягненням революційної думки Західної України на початку 80-х років. В «Програмі польських і українських соціалістів Східної Галичини» дається характеристика буржуазного суспільства за «Маніфестом Комуністичної партії», викривається антинародна суть галицьких буржуазно-поміщицьких партій та угруповань. «Програма» підкреслює, що ідея соціалізму не нова, але тільки Маркс і Енгельс поставили її на науковий ґрунт, і тому всі теорії до-марксового соціалізму є не науковими і мають значення «тільки історичне». В іншому місці говориться, що «вся попередня історія є історією боротьби класів». Зауваживши, що капіталізм, викликаючи все нові суперечності між колективним характером виробництва і індивідуальним способом привласнення, йде до катастрофи, автори пишуть: «Капітал сам готує армію (тобто робітників.—Г. В.), яка має його завойувати»³. У «Програмі» говорилося, що коли раніше суспільна боротьба була рухом

¹ J. Kozłowski, Iwan Franko a polski ruch robotniczy w Galicji w latach 70—80 wieku XIX, журн. «Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego», № 1, 1954, стор. 102.

² Див. спогади І. Франка, ЛНБ, кн. XII, 1904, стор. 179.

³ «Program socjalistów galicyjskich», стор. 2.

меншості в інтересах меншості, то боротьба пролетаріату з буржуазією «е рухом величезної більшості, піднятим в інтересах тої більшості»¹.

Щодо програми на далеке майбутнє Франко в статті «Чого хоче Галицька робітницька громада?» писав, що партія (або громада) вимагає націоналізації фабрик і заводів і ставить своїм дальшим завданням: «Щоби громади не ділилися полями, лісами та пасовиськами, ані робітники фабриками та машинами, але працювали б на них укупі, громадами, а ділили поміж себе напрацьоване добро, по мірі того, як хто потребує і кілька та як працював»². Таким чином, завданням робітників є боротьба за соціалістичний лад.

В програмі дається гостра критика капіталізму, буржуазно-поміщицьких видусин у Галичині. Цю критику доповнюють і розширюють виступи Франка-публіциста.

Капітал у розумінні Франка — це всі матеріальні і духовні надбання сучасного суспільства, які з рук капіталістів, буржуазії повинні перейти до рук трудящих, бо тільки тоді, коли «капітал з приватних рук, в які дістався чи то шляхом грабунку, чи то визиску, повернеться до загалу, стане власністю всіх трудящих, тільки тоді і наступить поворот до натурального, єдино справедливого стану речей»³. Капіталістичне суспільство поділене на два ворожі табори — трудящих і буржуазію, між якими не може бути примирення. Робітник у такому суспільстві є білим негром, невільник, праця якого є звичайним товаром, а сам він залежить від капіталіста. За свою тяжку працю робітник одержує стільки, скільки необхідно для забезпечення жалюгідного існування самого робітника і його родини, тобто скільки необхідно для продовження роду сучасних рабів⁴.

В статті «Що нам дає праця?» Франко популяризує думки К. Маркса про суть найманої праці і говорить, що вона як товар ціниться дуже низько, що «людська праця є мірою вартості товарів»⁵, але робітник за свою працю одержує значно менше, внаслідок чого створюється фонд неоплаченої праці, яка йде на користь капіталістів⁶.

З огляду на такі стосунки не може бути й мови про рівність прав. Джерело такої несправедливості «полягає в тому, що одна частина суспільства прибрала у своє виключне володіння всі знаряддя виробництва, чи то *капітал*»⁷.

¹ «Program socialistów galicyjskich», стор. 4.¹

² Рукописні фонди Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, Архів Франка, № 222, стор. 275.

³ «Praca», № 9, 1880.

⁴ «Praca», № 7, 1880.

⁵ «Praca», № 8, 1881.

⁶ «Praca», № 9, 1881. Говорячи про ціну праці, Франко мав, очевидно, на увазі ціну робочої сили. Можливо, що письменник не розумів різниці між цими поняттями. Див. М. Возняк, *З життя і творчості І. Франка, К.*, 1955, стор. 84-85.

⁷ «Praca», № 7, 1880.

Водночас письменник відмічає значні феодальні пережитки в Галичині. Тому, на його думку, соціалісти в умовах Галичини повинні боротися не лише з буржуазією, а «в додатку ще й з шляхтою»¹.

Як «Програма», так і публіцистика І. Франка вказують на знайомство діячів галицького робітничого руху з головним тодішнім здобутком революційної думки Росії — з програмою «Північного союзу російських робітників». Зокрема звідти запозичено ряд положень для «Програми галицьких соціалістів».

«Програма галицьких соціалістів», як і програма «Північного союзу російських робітників», ставить питання про політичні права — загальне виборче право, право обирати і бути обраним, свободу слова, друку, товариств, загальне навчання рідною мовою, зменшення робочого дня і т. д. Необхідно навіть, як пише Франко в статті «Чого хоче Галицька робітницька громада?», щоб робітнича партія «вводила своїх послів до сейму»².

В тій же статті саме в дусі програми «Північного союзу російських робітників» Франко говорить: «Теперішня держава — то пани і багатирі, вороги робочого люду, і що від них добра для робітників надіятись годі, так що поки буде теперішній державний порядок в нашім краю, доти робітники бажань своїх по добрій волі не осягнуть»³.

Для того ж, зауважує далі публіцист, щоб робітники змогли перебудувати сучасний лад, треба, щоб «вони були сильні». Необхідно розпочати роботу «на порядкування робочого люду з долу, то тоді, здається, швидко робітники в нашім краю стануть силою і пізнають свою силу в єдності, а тоді вже легко їм буде здобути собі чи то більші політичні права, чи які-небудь другі зміни в теперішньому порядку, корисні для них»⁴.

Тут же Франко критикує твердження деяких соціалістів про те, що шляхом буржуазного парламентаризму (участь послів-соціалістів у сеймі) можна поліпшити життя робітників, забезпечити перехід до нового суспільного ладу. У зв'язку з цим Франко посилається на приклади Франції та Німеччини, де соціалісти, користуючись правом загального голосування, «засідаючи навіть у парламенті, зовсім небагато ваги в державі осягнули»⁵.

Галицькі соціалісти заявляли, що за своїми завданнями їх організація є солідарною з соціал-демократичними робітничими партіями Західної Європи. «Програму галицьких соціалістів», як і тодішню публіцистику Франка, зближує з програмою «Північного союзу російських робітників» визнання робітничого класу як вирішальної суспільної сили. «Знайте, — говорилось у програ-

¹ «Ргаса», № 8, 1880.

² «Чого хоче Галицька робітницька громада?», Рукописні фонди Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, Архів Франка, № 222, стор. 276.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

Хоч Франко і скептично ставився до буржуазного парламентаризму, але в ряді своїх праць він висловлює думки лассальянського характеру. В листі до О. Рошкевич від 18 грудня 1878 р. він пише, що робітнича організація мусить домагатися «державного кредиту для селян, здачі в оренду робітничим спілкам будівництва залізниць, повільної експропріації більших фабрик». В статті «Англійські робітничі організації» Франко висловлює своє захоплення успіхами «мирної» праці англійських тред-юніонів¹. В статті «Питання шлунка і питання політичних прав» позитивно оцінює діяльність дрібнобуржуазних соціалістичних партій в Бельгії, а також Лассалья, який, мовляв, «поправив» марксизм пунктом боротьби за політичні права народних мас². У 80-х же роках в статті «Чого прагнемо?» Франко початкову стадію монополізації капіталу неправильно розглядає як крок до націоналізації знарядь і засобів виробництва³.

Проте було б невірною на основі вищенаведених помилкових тверджень Франка говорити про його лассальянство, як це робили українські буржуазні націоналісти. Останні твердили, що українська селянська нація не мала робітничого класу і, отже, залишалася поза впливом наукового соціалізму. Франко, мовляв, сприйняв лише дрібнобуржуазний соціалізм Лассалья, але до творчого сприйняття Маркса і Енгельса не дійшов. Аналіз публіцистики Франка доводить брехливість подібних тверджень буржуазних націоналістів. Франко не тільки творчо сприйняв марксизм, а й був його пропагандистом у Галичині, хоч і не став послідовним марксистом.

Оцінюючи соціально-політичні відносини в Австрії, зокрема в Галичині, автори «Програми» піддають різкій критиці твердження ідеологів буржуазії про те, що для соціалізму в Галичині немає умов. «Соціалістична пропаганда,— пишуть вони,— має у нас такі самі права, як і на Заході, бо і нам ніщо інше допомогти не зможе, як тільки радикальна зміна суспільного устрою». Тим же, хто говорив про відсутність в Галичині промислового пролетаріату, «Програма» відповідала словами Маркса, що країна більш розвинена показує менш розвиненій лише образ її власного майбутнього, тобто якщо в Галичині немає ще промислового пролетаріату, то він незабаром виникне, до того веде об'єктивний розвиток економічних відносин. Поки що потрібно виходити з конкретних умов, і тому в «Програмі» зазначалося, що революційна робота вестиметься переважно серед ремісництва і біднішого селянства — «сільського пролетаріату». Ці сили і є бойовими силами організації.

Розглядаючи завдання організації, а також класи, на які необхідно спиратися у здійсненні «Програми», автори її між іншим

¹ «Praca», № 8, 1879.

² «Kurjer Lwowski», № 240, 1890.

³ «Praca», № 9, 1880.

значаять, що майбутню партію краще було б назвати «людовою» (народною), але цього не роблять, бажаючи підкреслити тісний зв'язок «з рухом західноєвропейським», тобто соціалістичним, а також тому, що назва «людова» вже скомпрометована буржуазією.

Ті ж самі думки є і в статтях Франка. Він пише про те, що розвиток капіталізму приведе до витіснення ручної праці, а «фабрики чи, мовлячи інакше, капітал займе усі ділянки продукування». Щодо сільського господарства, то тут також «дрібні господарства зникають на виднокрузі», а «рільник, експропрійований капіталістом (сільським.— Г. В.), стає наймитом-пролетарем»¹.

Сила Франка полягає в тому, що він, розуміючи хід історичного розвитку, працював для майбутнього робітничого руху. В ряді публіцистичних, а також художніх творів того часу він висловлює думку про насильницьке повалення старого ладу. «Тяжко уявити,— пише Франко,— аби ті, що тепер держать у своїх руках знаряддя праці, з яких тягнуть величезні прибутки і володіння якими надає їм виняткове, дуже вигідне становище в суспільстві, добровільно дозволили забрати з своїх рук ті скарби»²; А в іншому місці на питання, яким шляхом знаряддя і засоби виробництва стануть спільними, відповідає: «шляхом експропріації»³.

Погляди на революційне повалення старого ладу Франко чітко висловив в останній статті збірки «О ргасу» «Хто винен?». Поставивши запитання, Франко відповідає, що в тяжкому становищі трудящих винні не окремі капіталісти. «Одиниці нічого не винні, винен увесь суспільний устрій, устрій, слушно названий капіталістичним, оскільки в ньому капітал грає першу роль. І доки той лад існує, про поліпшення стану на користь робітника нічого і думати»⁴. Розквіт духовних сил народу може наступити тільки після знищення капіталістичного суспільства,— тоді і розпочнеться справжній поступ, а до того часу «про поступ у повному значенні цього слова і мови бути не може, бо поступ, в якому бере участь лише певна невеличка частина суспільства, не є поступом людства»⁵. Франко закликав робітників домагатися своїх прав шляхом повалення капіталізму, бо все інше буде лише «латанням дірок»⁶.

Таким чином, незважаючи на вагання між мирним і революційним шляхом боротьби за соціалістичний устрій, Франко, зрештою, бере під сумнів «мирний шлях», а в художніх творах,

¹ «Ргаса», № 6, 1881.

² «Ргаса», № 8, 1880.

³ «Ргаса», № 9, 1880.

⁴ «Ргаса», № 9, 1881.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

звертаючись до безпосереднього показу боротьби між працею і капіталом, доводить неминучість насилля, революції:

А що кров не зможе змиць —
Спалемо вогнем то:
Лиш боротись — значить жить....

У «Програмі польських і українських соціалістів Східної Галичини» і на сторінках «Ргасу» не останнє місце займало національне питання. Газета послідовно боролася за рівноправність народів і націй. Як відомо, в самій газеті, а також серед робітників в працювали поруч і українці (Франко, Павлик та Данилюк), і поляки (Спауста та Червенський), і євреї (Інлендер).

На противагу польському націонал-соціалістові Б. Лімановському, українські і польські соціалісти підкреслювали в «Програмі», що «польсько-українська партія не має нічого спільного з партією, яка прагне до відбудування Польщі часів ягеллонів — «від моря до моря». Ми не хочемо панування одної нації над іншою».

В умовах австрійської системи національного гноблення, на травлювання одних народів на інших «Ргаса» виступала на захист прав народів, поневолених Австрією, причому постійно мала на увазі виключно інтереси трудящих класів кожної нації. Так, наприклад, в «Програмі» говорилося: «Т. зв. єврейське питання для нас не існує. Боремось проти єврейської буржуазії, але не тому, що вона єврейська, а тому, що вона буржуазія; єднаємось з єврейським пролетаріатом, бо з ним єднає нас класовий інтерес. Не визнаємо антагонізмів ні расових, ні національних, а релігійні вірування вважаємо справою приватною».

Виходячи з того, що національне питання підпорядковане питанню соціального визволення трудящих, що тільки при соціалізмі може наступити справжній розвиток усіх народів, Франко на сторінках «Ргасу» постійно підносить саме соціальні, класові питання, рідко звертаючись до питань національних. На цих питаннях він не хотів особливо наголошувати, щоб не викликати зайвої полеміки з буржуазною пресою.

В перших номерах «Ргасу» за 1880 р. в одній з статей було помилково написано про газету, що вона виходить «в Польщі». Ці слова обурили М. Павлика, і він написав різкий протест, якого ні редакція, ні Франко не поділяли. Франко відповів М. Павлику (10 листопада 1880 р.), що редакція просить пробачення за нетактовний вислів, який трапився по асоціації понять: виходить газета польською мовою — значить «w Polsce». На вимоги М. Павлика, щоб газета повторила свою національну програму, Франко відповів: «Сего редакція не зробить, бо її національні спори зовсім не обходять, так як не обходять її читателів... «Ргаса» займається питаннями суспільно-економічними»¹.

¹ Переписка М. Драгоманова і М. Павлика, т. III, стор. 166.

Але оскільки М. Павлик продовжував з Женеви обвинувачувати львів'ян у польському націоналізмі, а також наполягав на надрукуванні своєї відповіді, Франко написав йому значно різкіше, що «Ргаса» «не хоче і не може бавитись питаннями національними»¹.

У відповідь на нападки української і польської буржуазно-націоналістичної преси, яка заявляла, що соціалісти «виварюють усі народи в одному котлі», «Ргаса» надрукувала 30 березня 1880 р. статтю «В домашній справі», автором якої був Франко. В статті яскраво виявились погляди Франка на українсько-польські взаємини. Франко передусім підкреслює думку про рівноправність рас і націй, про те, що «всякі вигадки, нібито робітничий рух вороже виступає проти національностей, є або навмисним наклепом, або походять з простого нерозуміння справи»². Польські і українські соціалісти є палкими патріотами своїх народів, пише далі Франко, і це не заважає їм відстоювати солідарність робітників усіх національностей. «Ргаса», — закінчував публіцист свою думку, — яка визнає засади солідарності всіх народів, ніколи вороже не виступала проти жодної народності як такої»³.

Такі були головні настанови «Програми польських і українських соціалістів Східної Галичини», популяризовані газетою «Ргаса». Після надрукування і поширення розглянутої нами «Програми» виникла необхідність у створенні більш доступного для робітників програмного документа. Так, у травні 1881 р. за участю тих же авторів — Франка, Інлендера і Червенського — була написана «Програма галицької робітничої партії» («Program galicyjskiej Partii Robotniczej»), яка після затвердження редакційним комітетом «Ргасу», вийшла накладом «Przedświt» в листопаді 1881 р.

Ця програма поділяла погляди Л. Варинського, зокрема положення, сформульоване за його участю в так званій «Брюссельській програмі», ідеї соціал-революційних груп «Równopisć», «Przedświt». Незважаючи на окремі помилкові твердження лассальянського толку, програма давала марксистську критику капіталістичного суспільства, популяризувала марксизм, висувала як найближче завдання боротьбу за завоювання пролетаріатом політичних свобод. Програма підкреслювала, що галицький пролетаріат солідарний з міжнародним робітничим рухом.

Поширення соціалістичної літератури, діяльність соціалістів викликали скажену лють буржуазної та консервативної преси. Про це свідчать хоч би виступи буржуазно-націоналістичної та консервативної преси проти газети «Ргаса». В 1881 р., коли вийшла брошура Франка «О ргасу» (без підпису), реакцію найбільше обурило проведена в ній думка про те, що поліп-

¹ Переписка М. Драгоманова і М. Павлика, т. III, стор. 169.

² «Ргаса», № 6, 1880.

³ Там же.

шення тяжкого становища робітників може наступити тільки після знищення існуючого ладу. Найвідвертіше з приводу брошури висловились краківські консерватори — так звані станчики. Газета «Czas» 25 серпня 1881 р. різко виступила проти того, що в «спасенній Австрії» протягом чотирьох років видається «крамольна газета» «Prasa».

З кінця 1881 р. Франко в зв'язку із занятістю по редагуванню журналу «Світ», а також в зв'язку з умовами особистого життя (він тоді перебував в Нагуевичах) поступово відходить від співробітництва в газеті «Prasa», яку скоро залишають також письменники Спауста і Червенський. «Prasa» втрачає свою політичну гостроту, хоч і продовжує відстоювати права робітників. Так, в середині 80-х років вона виступає проти спроб націонал-соціаліста І. Дашинського взяти газету під свій вплив. Тоді націоналісти вдаються до бойкоту та інсинуацій. Й. Данилюк, не бажаючи віддати газету соціал-націоналістам, у 1895 р. припинив її видання.

Залишення Франком «Prasu» було початком його відходу від безпосередньої участі в організації робітничої партії Галичини. Не вдаючись до в'яснення причин відходу (це може бути предметом окремого дослідження), слід сказати, що вже з середини 80-х років Франко, все ще працюючи серед робітників, виступаючи в їх пресі, ставить питання про організацію українсько-польської загальнодемократичної партії, до якої мали входити і робітники, і селяни. Така позиція Франка була викликана цілим рядом причин і перш за все — слабкою організованістю робітничого руху Галичини. Робітничий клас Львівщини, серед якого працювали Франко і його товариші і який складався переважно з ремісників та кустарів, не завжди був підготовлений до сприйняття ідей наукового соціалізму. В цих умовах поширювані ідеї часто не знаходили сприятливого ґрунту, були теорією без матеріальної бази, без якої марксизм існувати не може. Це розумів Франко. Він писав: «...Не диво, що в західно-європейським суспільнім русі цікавив нас досі більше розвій соціалістичних теорій, ніж розвій та історія робітницьких організацій, хоч той другий розвій не менше цікавий від першого і сам собою багато дечого може навчити, а надто дуже часто дає нам ключ до зрозуміння самих теорій... Ті теорії майже ніколи не були впливом чистої абстрактної думки, але були здобутком боротьби та проб організації... Організації, творені одиноко на основі аргіогі прийнятих теорій, незважаючи на хвилевий галас та розголос, завжди бввають пороненими плодами і розпадаються, коли дійсне життя зі своїми різнородними практичними потребами загляне їм в очі»¹.

«Дійсне життя» з своїми потребами — це найчисленніша маса населення — селянство у відсталій, із значними пережитка-

¹ І. Франко, В наймах у сусідів, т. I, Львів, 1914, стор. 30--31.

ми феодалізму Галичині. Франко вважав завданням австрійських соціалістів об'єднувати фабричний пролетаріат з сільським. У своїй статті «З історії робітницького руху в Австрії» (1886) він писав: «Не сумніваюся..., що фабричні робітники австрійські, позбувшись пангерманських фантазій, догадаються шукати в самій Австрії ґрунту для практичної діяльності і звернуть очі на своїх природних і одиноко можливих союзників — мужиків і робітників сільських. Тільки такий зв'язок, опертий на спільних інтересах усіх робочих верств, але не зв'язок з німецькою централістичною буржуазією, може довести до витворення сильної та тривкої партії людової»¹, тобто народної, демократичної. Але ці сподівання Франка виявились марними. Як австрійські, так пізніше українські та польські «соціалісти» Галичини прислужувались націоналістичній буржуазії, вели зрадницьку політику. Вони вважали селянство «нерозвиненим елементом», який чим скоріше спролетаризується, тим краще.

Боротьба Франка за створення українсько-польської демократичної партії була викликана також розпорошеністю і розколом у польському робітничому русі, що виникли після арешту Л. Варинського і розгрому першої польської революційної партії робітничого класу «Пролетаріат».

Необхідно відзначити, що саме в 1884 р., коли після арешту Л. Варинського різні групи польських соціалістів були ослаблені розкольніцькою діяльністю соціал-націоналістів типу Лімановського, а в Галичині робітничий рух намагався прибрати до своїх рук націоналіст Дашинський,— польські революціонери саме в особі Франка знаходили підтримку, повідомляли його про стан речей.

«Польська демократія, як в краї, так і за кордоном, цілковито роздрібнена,— писав Франкові один з женецьких соціалістів після арешту Л. Варинського,— і то роздрібнена не на фракції, а на поодинокі атоми». В листі далі говорилося, що зараз немає людини, яка б змогла взятися за організацію єдиної, монолітної партії. В зв'язку з тим, що Франко в той час ставив питання про організацію демократичної партії з українців і поляків, автор листа пропонував свою допомогу, бо вбачав у подібних намаганнях вияв реальної, тверезої політики в даних умовах².

Незважаючи на те що Франко з 1882 р. відійшов від співробітництва в газеті «Ргаса», а також від безпосередньої участі в робітничих організаціях, його майже чотирирічна робота в газеті, пропаганда ідей наукового соціалізму серед українських та польських трудящих, його участь в організації робітничих гуртків сприяли розвиткові революційного руху в Західній Україні, зближенню українських і польських трудящих, справ-

¹ І. Франко, В наймах у сусідів, т. I, Львів, 1914, стор. 37.

² Рукописні фонди Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, Архів І. Франка, № 243, стор. 137—139.

ляли значний вплив на формування демократичної і революційної молоді.

Під могутнім впливом робітничого руху, ідей наукового соціалізму формувалися філософські та суспільно-політичні погляди Франка. Показовим є те, що він першим серед галицьких соціалістів звернув увагу на фабричний пролетаріат Борислава і Дрогобича, поставив питання про необхідність його організації, зрозумів, що саме фабричний пролетаріат здатний сприйняти ідеї наукового соціалізму.

Не ставши в умовах відсталой Галичини послідовним марксистом (головного в марксизмі — вчення про диктатуру пролетаріату — він не розумів), Франко, однак, засвоїв і творчо використовував у своїй публіцистичній і письменницькій діяльності чимало положень діалектичного матеріалізму. В дусі історичного матеріалізму він висловлював погляди на вирішальну роль народних мас в історії, підкреслював, що наука тільки з позицій матеріалізму може зрозуміти закономірності розвитку природи і суспільства. Франко розглядав капіталістичний устрій як одну з фаз розвитку суспільства. Він вважав, що новий, соціалістичний лад може наступити лише внаслідок насильницького повалення капіталістичної системи.

Безпосередня участь у революційно-демократичному русі Галичини, знайомство з марксизмом дали могутній поштовх формуванню Франка-письменника. Створені ним у цей ранній період твори «На зорі соціалістичної пропаганди», «Каменярі», «Вічний революціонер», «Воа constrictor», «Борислав сміється» та ін., в яких він піддав нищівній критиці основи буржуазного суспільства, викрив способи наживи капіталістів і закликав до знищення всього капіталістичного ладу, — входять у золотий фонд української класичної літератури.

Спільна праця Франка з польськими діячами робітничого руху — видання «Ргасу», створення робітничих програм, написання для робітників брошур, організація робітничих гуртків і т. д. — є доказом давніх традицій дружби між кращими представниками українського і польського народів, є яскравим епізодом єднання українських і польських трудящих.

Гарячою підтримкою польського революційного і демократичного руху Франко гідно продовжив славні традиції своїх великих попередників — Шевченка, Герцена і Чернишевського. Цій ідеї — ідеї братання польських і українських трудящих, ідеї їх спільної боротьби за своє соціальне і національне визволення — Франко залишався вірним протягом усього свого життя.

ПРО СТАВЛЕННЯ ІВАНА ФРАНКА ДО ПОЛЬСЬКОГО СЕЛЯНСЬКОГО РУХУ В ГАЛИЧИНІ¹

КШИШТОФ ДУНІН-ВОНСОВИЧ

(Польща)

Традиції польського селянського руху в Галичині походять з революційної боротьби селян під проводом Якуба Шелі (1846 р.), з парламентарних боїв селянських послів у період «Весни народів», з публічної боротьби, яку вели сотні громад по всій країні за позитивне розв'язання проблеми сервітутів після розкріпачення селян. Ці події, різні за своїм змістом та історичною вагою, мали, безперечно, спільний для них усіх антифеодалний характер.

Певною мірою організований людський (селянський) рух у Галичині виникає в 1861 р., представниками його були селянські послі до першого галицького сейму. Вже на перших засіданнях сейму ці послі поставили питання про ліси і пасовиська².

Навіть наявність селянських послів у сеймі викликала занепокоєння серед поміщиків, які за згодою центрального уряду здійснювали в той час владу в країні. Селянські послі могли, а великою мірою вже й почали, домагатися повної політичної рівноправності та ліквідації різних поміщицьких привілеїв. Тому шляхта вирішила не допускати більше селян до сейму. В 1876 р. було створено центральний виборчий комітет, який з цього часу розглядав питання про кандидатури на послів та не допускав, щоб селяни займали будь-які посади. Шляхом підкупів, зловживань, адміністративного тиску та ін. селянські представники на кільканадцять років були цілком усунені з сейму.

Проте опір проти утисків шляхти продовжувався у щоденно-

¹ Авторизований переклад з польської («Ze stosunków Iwana Franki z polskim ruchem ludowym w Galicji»).

² Див. J. Putek, Pierwsze występy polityczne włościanstwa polskiego, Kraków, стор. 28.

му житті галицького села, з чим постійно стикався великий український письменник, селянський син Іван Франко. Серед сільського населення зростало незадоволення існуючими порядками. Більшість сервітутних процесів (за право збирати дерево і хмиз у лісах чи пасти худобу на пасовиськах, які раніше належали селянам) селяни програли. Галицька адміністрація майже завжди стояла на боці поміщиків. Питання сервітутів неодноразово піднімав Іван Франко у своїх публіцистичних та літературних працях; надзвичайно майстерно змалював він боротьбу селян за свої права у відомому оповіданні «Ліси й пасовиська».

Приводом до гострих сутичок часто були закони, що кривдили селян, наприклад, мисливський (заборона селянам вбивати дичину навіть на своїх ділянках) та дорожній закони. Одним з багатьох проявів зростаючої класової боротьби в галицькому селі були події 1887 р., коли в 16 повітах (Ланцюцькому, Кольбушовському, Жешовському, Пешановському та ін.) селянські громади чинили серйозний опір здійсненню нового дорожнього закону. Згідно з цим законом встановлювався дорожній податок залежно від кількості дворів; це обтяжувало господарства селян більше, ніж поміщицькі господарства. Почалися заворушення, для придушення яких були використані війська. Один з селян-демонстрантів був убитий, кількох поранено. Восени цього ж року заворушення знову повторилися. Селянських ватажків було заарештовано і засуджено до різних строків ув'язнення (від кількох тижнів до кількох місяців)¹.

Ці події Іван Франко описував у польському часописі «Крај», що виходив у Петербурзі і галицьким кореспондентом якого він певний час був. Іван Франко використовував усі можливості друкувати свої кореспонденції за межами Галичини, щоб цим повернути увагу до важкого становища галицького селянства.

Селянські заворушення у Галичині дедалі частішали; а це свідчило про те, що незадоволення селян зростає і виливається у ще неорганізовані, стихійні виступи. Потрібна була організація, яка б скерувала цей рух на шлях свідомої і організованої боротьби за права народу.

В цих умовах стала очевидною необхідність у таких часописах, які хоч би частково відбивали прагнення селянських мас. Не справилися з цим завданням численні тогочасні клерикальні та консервативні просвітянські видання, що намагалися прищеплювати селянам так звану національну єдність та релігійність. Нечисленних представників духовництва, які широко прагнули до поліпшення долі галицького селянина, стримувала вища духовна ієрархія. В одній з кореспонденцій до варшавської «Pravdy» Іван Франко описав справу ксьондза Копицінського, єдиного ксьондза, який інколи ставав на захист інтересів селян у га-

¹ Див. І. Франко, Селянські заворушення, «Крај», № 40, СПб, 1887.

тицькому сеймі. В 1885 р. духовна ієрархія при посередництві тарновського єпископа примусила Копицінського відмовитися від сеймового мандата за сміливу промову в селянському питанні¹.

Прагнення селян до організації лише збудив, можливо, несвідомо або всупереч своїй волі, ксьондз Станіслав Стояловський та його друковані органи. Стояловський бачив наростання нової революційної хвилі серед галицьких селян², що було однією з причин, які штовхнули його до цих дій.

Про прогресивність Стояловського на початку його діяльності треба говорити з великою обережністю та застереженням. Його ідеологічні концепції докорінно не суперечили капіталістичному ладові. Слід відзначити, що Стояловський та його друковані органи збуджували інтерес галицького селянина до політики. Лозунг «Селяни, обирайте селянина» послом до сейму чи парламенту, який висунули друковані органи Стояловського, активізував процес боротьби за повні політичні права для сільського населення в рамках капіталістичного ладу. Проте справді народний рух розпочався в іншому середовищі і надихався іншими ідеологічними джерелами.

В цей період у Галичині зароджувався соціалістичний рух. Для його розгортання тут не було відповідної соціально-економічної бази. Майже повна відсутність промисловості спричинилась до слабкості міського пролетаріату. Більш як на шість мільйонів жителів Галичини було лише кілька десятків тисяч фабричних робітників, причому заняття значної частини з них стояло на межі ремесла та промисловості, а тому вони залишались під впливом дрібноміщанської ідеології.

Пропаганда соціалізму в Галичині була спочатку дуже утруднена. Всім тим, хто пробував це робити, загрожувало ув'язнення. І все ж відкриті судові процеси (особливо процес Франка, Павлика, Кобилянського-Котурницького та ін. у 1878 р. та процес Людвіка Варинського і тридцяти трьох у 1880 р.) сприяли поширенню соціалістичних ідей та пробудженню класової свідомості широких мас робітників, трудящої інтелігенції і особливо молоді³.

Вимоги робітничого руху в Галичині були сформульовані в першій соціалістичній програмі, розробленій в 1881 р. Інлендером, Болеславом Червенським та Іваном Франком і виданій під назвою «Програма Галицької робітничої партії». В цій програмі формально ще не існуючої робітничої партії найближчою метою ставилося здобуття політичних свобод та піднесення життєвого рівня робітників. Боротьба велася за повну реалізацію політичних здобутків буржуазно-демократичної революції,

¹ Див. І. Франко, З галицької Русі, «Prawda», № 19, 1886.

² Праця Ф. Концького про ксьондза Стояловського [Львів, 1937] є однобічною, некритичною апологією героя монографії.

³ Див. Е. Наєскер, Historia socjalizmu w Galicji, Kraków, 1933, стор. 144 і 203.

яка сталася в Австрії, як пише Ленін, в основному в 1848—1867 рр.¹ Однак програма не випускала з поля зору соціалізму, вважаючи його за мету в дальшій перспективі. Програма надавала великого значення зміцненню співробітництва між пролетарями різних націй, що проживають у Галичині, тобто між поляками, українцями і євреями.

«Програма Галицької робітничої партії» не приділяла серйозної уваги селянським справам у Галичині. В більшому масштабі соціалістичні ідеї дійшли до галицького села лише наприкінці XIX ст. В 80-х роках робітничий рух у Галичині ще не був пов'язаний з рухом, який розгортався на селі.

Справами руху селянства, необхідність якого відчувалася на кожному кроці, зайнялися інші.

* *
*

Ідеологічним центром селянського руху в Галичині став місячник «Przegląd Społeczny». Він виходив у 1886—1887 рр. у Львові за редакцією Болеслава Вислоуха.

Болеслав Вислоух і його дружина Марія відіграли визначну роль в організації польського визвольного руху та в культурному житті Галичини.

Під час технологічних студій у Петербурзі Вислоух примкнув до революційного руху, який бурхливо розвивався серед студентської молоді. Там він вступив до одного з численних соціалістичних гуртків, хоч повністю не сприйняв соціалістичної ідеології. У нього завжди були якісь застереження, що значною мірою виникали з його неприязні до марксизму. Ближчими йому були теорії народників.

Після закінчення навчання у 1880 р. Вислоух приїхав до Варшави, де незабаром був заарештований. Після виходу з тюрми у 1884 р. він виїхав до Галичини, де, як він вважав, були кращі умови для розгортання політичної діяльності, тому що тут була більша свобода слова.

Діяльність Вислоуха до першої світової війни нерозривно зв'язана з історією польського селянського руху в Галичині, ватажком якого він фактично був протягом багатьох років. Суспільно-політичні погляди Вислоуха формувалися великою мірою під впливом російського народництва, однак у нього було також багато думок оригінальних.

Болеслав Вислоух був передовим інтелігентом, який багато зробив для розгортання селянського руху в Галичині, особливо в стадії його формування і організації. Проте він належав до людей, які, недооцінюючи самостійність селянських мас, бажали встановити своєрідну опіку над селянином, що політично прозрівав.

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 374.

Дружина Болеслава Марія Вислоухова була вчителькою і популяризатором вітчизняної історії. Владислав Оркан у своїх спогадах так писав про неї: «Вона розповідала про все, що зміцнює серце в сірості мізерного життя та гартує дух до боротьби за священні права»¹.

Вислоухова брала активну участь у людовому та жіночому русі Галичини. Вона не обійшла мовчанням жодного освітнього заходу селянської партії «Стронніцтво людове», була активним учасником усіх народних освітніх товариств. Протягом кількох років вона видавала журнал для сільських жінок — спочатку «Przodownice», а потім «Zogze», який, до речі, був надзвичайно популярним і серед селян-чоловіків. Вислоухова палко співчувала біді та тяжкому матеріальному становищу селянина.

Іван Франко високо оцінював діяльність Вислоухів, особливо, Марії. Він говорив про це в листі до Болеслава Вислоуха після смерті Марії Вислоухової у 1905 р.: «Вельмишановний пане Болеславе! Прошу прийняти слова сердечного жалю і співчуття від мене і моєї дружини з нагоди смерті бл. п. Марії, однієї з найблагородніших та найлюдяніших жінок, яких ми знали в житті»².

Іван Франко познайомився з Вислоухом у 1885 р. в «Науковій читальні» у Львові. І. Франко високо оцінював діяльність цієї установи, він писав: «Це було дуже живе та діяльне вогнище духовного життя, в якому велись дискусії над різними поточними справами політики та суспільними проблемами».

Франко зустрічався там також з Феліксом Дашинським, його братом Ігнацем, Германом Діамантом, Феліцією Носсіг-Прухніковою, Йосипом Данилюком, Броніславом Дескурором (учасник повстання 1863 р.), доцентом Юліаном Охоровичем, сатириком Миколою Бернацьким (псевдонім — М. Родоць). Франко був членом «Наукової читальні», а деякий час її головою.

Співробітництво Франка в польських друкованих органах починається вже в 1878 р., коли він почав публікувати свої статті та оповідання в робітничій газеті «Prasa». Пізніше він друкувався також у різних прогресивно-буржуазних часописах, як «Przegląd Tygodniowy», «Prawda» та ін. Був час, коли він хотів співробітничати в прогресивних польських часописах, а не в українських (наприклад, «Діло», «Зоря»), в яких «редактори» народовці утруднювали друкування творів Франка та піддавали їх власній внутрішній цензурі³.

У 1885—1886 рр. Іван Франко разом з Адольфом Інлендером та Болеславом Червенським редагував у Львові прогресивний журнал

¹ Maria Wysłouchowa, Wspomnienia pozgonne, Lwów, 1905, стор. 9.

² Лист І. Франка до Б. Вислоуха від 21 березня 1905 р., Фотокопія в рукописах Оссолінеум, № 7176.

³ Див. І. Франко, Нарис історії україно-руської літератури, Львів, 1910, стор. 367.

«Ruch Literacki»¹. В ці роки Франко мріяв про заснування в Києві прогресивного українського органу під назвою «Прапор», а потім «Іюступ», але за браком коштів та з цензурних причин цей проект не був здійснений. Замість часописів Франко видавав «Наукову бібліотеку» — книжечки українською мовою на різну тематику. З 1889 р. замість «Наукової бібліотеки» Франко на свій кошт видавав «Літературно-наукову бібліотеку» (до 1892 р. вийшло 15 томиків цього видання).

Зазначений період був дуже важливим у публіцистичній та літературній діяльності Івана Франка. В численних статтях, написаних на найрізноманітніші теми, та статтях до польських часописів у Королівстві Польському Франко пропагував прогресивні ідеї. Співробітництво в польських прогресивних органах давало також Франкові деяку матеріальну користь. Завдяки одержуваному гонорарові він міг не лише утримувати сім'ю, але й підтримувати видавану ним «Наукову бібліотеку»².

Для характеристики зв'язків письменника з польським народним рухом найважливішою є участь Франка у часописах, зв'язаних з цим рухом, особливо в «Przeglądzie Społecznym». Головними статтями, які визначали напрям цього часопису, були «Програмні начерки» Вислоуха.

Автор «Начерків» в основу програми поклав факт існування дванадцятимільйонного польського народу. Він ототожнював національну справу з політичним і економічним визволенням польського народу. Існування трудящих мас зумовлювало, на його думку, право існування самостійності польської держави. Інтереси селянства, яке становило в ті часи переважну більшість, були для нього ідентичними з інтересами цілої нації.

Ідеалом суспільного ладу Вислоух вважав досягнення максимуму щастя для якнайбільшої кількості людей. Його погляди були найвно утопічними. Це свідчило про те, що автор не розумів законів, які керують суспільним розвитком. Вислоух недооцінював значення наукового соціалізму та основної ролі робіничного класу в боротьбі з капіталізмом. Він не розумів соціально-економічних процесів, які відбувалися в той час на польських землях. Головною революційною силою він вважав не робітничий клас, а селянство, не бачив основних конфліктів епохи, а звідси — і класової боротьби між буржуазією і пролетаріатом.

Вислоух не помічав також розшарування сільського населення і завжди говорив про нього як про однорідне ціле. Не ставив Вислоух вимоги цілковитої ліквідації фільварків і зв'язаних з ними залишків феодалізму.

Прогресивною у програмі Вислоуха була постановка пи-

¹ П. Б р о к, Болеслав Вислоух, Рукопис в архіві Об'єднаної селянської партії, Варшава.

² Див. лист І. Франка до М. Драгоманова в серпні 1887 р., Листування Франка і Драгоманова, К., 1928, стор. 370.

тання про територію майбутньої польської держави і визнання за іншими націями, які населяли землі шляхетської Польщі, права на самостійне вирішення своєї долі, аж до відокремлення.

У цілому програму Вислоуха треба вважати однією з останніх буржуазно-демократичних спроб побудувати польську державу, спираючись на селянські маси, без розуміння ролі робітничого класу. Однак, беручи до уваги економічну відсталість Галичини і слабкий розвиток капіталізму, ми можемо говорити про певну прогресивність, хоч і обмежену, програми Вислоуха в тодішніх історичних умовах.

До позитивних сторін «Przeglądu Społecznego» слід також віднести той факт, що в ньому друкувалось багато марксистських або близьких до марксизму статей, в яких популяризувався науковий соціалізм. Друкувались у ньому Г. В. Плеханов, видатні польські марксистки Людвік Кшивіцький, Леон Вінярський, Казімеж Длуський. Очевидно, через редакцію «Przeglądu Społecznego» Іван Франко познайомився ближче з творчістю і діяльністю Плеханова¹.

Програма «Przeglądu Społecznego» в основному розглядала селянське питання і вимагала надання повних буржуазно-демократичних прав селянам у межах існуючого суспільного ладу. Ця програма висувала також вимогу захоплення влади селянами, на чолі яких спочатку стоять інтелігенти дрібноміщанського або шляхетського походження. Проте згодом керівництво цим рухом мало перейти до рук самих селян.

В порівнянні з позитивізмом, який дуже мляво розвивався на галицькому ґрунті, ідеї «Przeglądu Społecznego» були кроком вперед. В боротьбі з численними феодалними пережитками в Галичині «Przegląd Społeczny» являв собою один з головних органів прогресивної думки і в багатьох питаннях пішов далі сучасних позитивістських часописів. Оцінюючи роль «Przeglądu», треба згадати, що писав Ленін у 1905 р. про значення свободи і демократично-буржуазного прогресу для реалізації соціалізму: «...Ми, марксистки, повинні знати, що нема і бути не може іншого шляху до справжньої свободи пролетаріату і селянства, як шлях буржуазної свободи і буржуазного прогресу»².

«Przegląd Społeczny» безперечно відіграв важливу роль у цій боротьбі, а це дозволяє говорити про, щоправда, обмежену, але безперечну його прогресивність.

* * *

Франко опублікував у «Przeglądzie Społecznym» кілька літературних творів, політичних та економічних статей, рецензій на книжки, а також хроніку з щоденного життя.

З літературних творів Івана Франка у «Przeglądzie Społecznym» вперше було надруковане польською мовою оповідання «На дні».

¹ Див. О. Д е й, Іван Франко і перша російська революція, Львів, 1955, стор. 10.

² В. І. Л е н і н, Твори, т. 9, стор. 88.

Незакінчений переклад цього оповідання був опублікований у соціалістичній газеті «Прага» ще в 1880 р. Третій переклад «На дні» надрукував «Dziennik Łódzki» у 1888 р. Перекладачем творів Франка мала бути Ожешко, але згодом вона передала право на переклади своїй приятельці Марії Семашко¹.

В оповіданні «На дні» змальовуються злидні галицького народу. Тут є багато реалістичних елементів, основаних на особистих переживаннях автора, який сидів у провінціальних галицьких тюрмах, зокрема в дрогобицькій (1880 р.). В цьому оповіданні багато також автобіографічних моментів².

Це оповідання насамперед являє собою обвинувачення австрійській бюрократії і капіталістичному ладу. Франко викриває напівколоніальне становище Галичини під владою псевдоліберального уряду Австрії.

Твір є цінною літературною пам'яткою. Роздуми героя твору нагадують ситуації із роману Чернишевського «Що робити?». На думку радянського літературознавця Пархоменка, тут проявився вплив Чернишевського на творчість Франка³.

Слід зазначити, що це ж саме оповідання Франко одночасно надіслав до позитивістського «Przeglądu Tygodniowego» в Варшаву та до петербурзького «Крају». Обидві редакції відхилили рукопис. очевидно, побоюючись, що обвинувачення адміністрації в оповіданні носить надто радикальний характер.

Другим літературним твором Івана Франка, опублікованим у «Przeglądzie Społecznym», є оповідання «Рубач», написане під псевдонімом «Мирон», очевидно, польською мовою.

На взірць байки Толстого «З чого люди живуть»⁴ в цій новелі багато символічних образів. На цю ж тему, хоч і з дещо зміненими деталями, Франко написав також вірш українською мовою, недавно опублікований⁵. В українському вірші широко використовуються народні мотиви, а деякі формулювання (наприклад, боротьби з фідеїзмом) там чіткіші, ніж у польському варіанті⁶.

Зміст новели такий; в ній змальовано заблудлого у лісі міського інтелігента-ідеаліста, що заплутався у хащах життєвих відносин. Він зустрічається з лісорубом-селянином, завдяки якому знаходить правильний шлях до правди і свободи. Символічним врученням сокири лісорубом (що, можливо, уособлює традиції революційно-демократичної боротьби) героєві твору (очевидно, Франко мав тут на увазі себе самого) закінчується новела.

В кількох інших новелах під назвою «Галицькі образки» Франко торкнувся різних проблем з життя тогочасної Галичини,

¹ Див. Listy Orzeszkowej, t. II, cz. 2, Warszawa, 1938.

² Див. М. Возняк, Нариси про світогляд Івана Франка, Львів, 1955, стор. 5.

³ Див. М. Пархоменко, Иван Франко и русская литература, М., 1954, стор. 65.

⁴ Див. Листування Франка і Драгоманова, стор. 370.

⁵ І. Франко, Вибране, К., 1954, ст. 266.

⁶ Див. О. Дей, Иван Франко і народна творчість, К., 1955, стор. 295.

наприклад, взаємин між римсько-католицьким та греко-католицьким духівництвом. Він осуджує єзуїтів, політика яких мала привести до знищення національних рис та до колонізації українців. У цих «образках» Франко змалював нужду та експлуатацію народу.

Особливо велике значення має цикл статей Франка про галицьку земельну власність у Галичині, які друкувалися в «Przeglądzie Społecznym». У цих статтях, написаних на матеріалі ґрунтовних досліджень, автор описує стан земельної власності в Галичині. Незважаючи на те, що поміщики дістали кредит на значно кращих умовах, вони були більше обтяжені боргами, ніж дрібні землевласники, які збагачувались за рахунок лихварських позик. В 1881 р. сума гіпотечних боргів, які тяжіли на великій галицькій власності, становила близько 178 млн. злотих, а вартість цих земель становила близько 148 млн. злотих. Це свідчило про розвиток капіталізму в сільському господарстві, а в цих умовах легковажне і невміле господарювання галицьких поміщиків призводило до занепаду їх господарств. Що ж стосується дрібної власності Галичини, то вона була на той час обтяжена боргами, які становили до 30% вартості землі¹.

В іншій статті цього циклу Франко висловив свою думку про проекти земельних реформ у Галичині, зокрема про проект націоналізації землі, в якому він вбачав шлях розв'язання аграрної проблеми. Він рішуче виступав проти обмеження права розподілу земель, яке висували деякі консерватори. Франко вважав непрактичною і реакційною ідею створення неподільних селянських майоратів, про що мріяв дехто з поміщиків, надіючись в такий спосіб придбати собі союзника — заможне селянство. Франко висував таку вимогу: «...Земля, на якій живе народ, повинна бути збірною (спільною. — *Ред*) власністю всього того народу»². Він вимагав ліквідації приватної земельної власності та встановлення максимуму і мінімуму земельних ділянок. Проекти земельних реформ, розроблені Франком, були дуже конкретні і детальні. Так, наприклад, він пропонував встановити мінімальні наділи землі в Галичині на родину — 15 моргів (9 га) на Поділлі і 20 моргів (12 га) в горах. Франко висував також вимогу створення серельних господарств на кооперативних основах. За таких умов великі власники могли б зберегти частину землі, а за решту або й за всю одержати винагороду. Максимальна кількість власної землі — 1000 моргів (600 га). Кожний громадянин може одержати в довічне користування ділянку землі, з якої мусить платити державі податок. У статті «Агітація та націоналізація землі в Німеччині» Франко торкається питання про націоналізацію землі.

¹ Див. І. Франко, Твори, т. XIX, стор. 290—291.

² Там же, стор. 300.

Багато з цих вимог Франка увійшло пізніше до програми Русько-української радикальної партії. На той час ці вимоги були одним з перших конкретних проектів радикальної земельної реформи, висунутих в Галичині та, мабуть, і в усій Середній Європі. Сам факт, що тут конкретно йшлося про максимум і мінімум земельної власності та про створення колективних селянських господарств, свідчить про радикалізм органу, який друкував такі статті.

В іншій статті Франко розглянув питання про автономію Галичини. Насамперед він висував тут вимогу створення сильної польсько-української народної партії, яка могла б виступити з програмою боротьби за таку автономію. Автор вважав, що автономія до того, як селянські маси організуються, пішла б на користь тільки імущим верствам: влада поміщиків і буржуазії в Галичині зроста б ще більше.

В іншому номері «Przeglądu» Франко писав про робітничий рух в Австрії. В цій статті він критикував політику деяких ватажків австрійського робітничого руху, наприклад, Обервіндера, який услід за Лассалем пропагував зближення з німецькою ліберальною буржуазією. В цій статті Франко вказував австрійським соціалістам на необхідність союзу з селянами і сільськогосподарськими робітниками в Австрії¹.

Численні були також у «Przeglądzie Społeczny» хроніки, що належали перу Івана Франка. Він торкався в них поміщицької експлуатації і зловживань з боку галицької адміністрації, рішуче боровся проти реакційних тенденцій Koła Polskiego в Відні. З особливим обуренням відгукнувся Франко на протест Koła Polskiego проти поширення на сільськогосподарських робітників закону про соціальне забезпечення на випадок хвороби, який був введений для фабричних робітників. Один з поміщиків—депутат рейхсрату висловився тоді, що «ще могло б породити між ними громадський неспокій».

У хроніках і в «Przeglądzie Spraw Krajowych» Франко намагався також популяризувати розвиток української культури і підкреслював необхідність піднесення політичної свідомості українського народу в Галичині.

Франко писав і рецензії на книжки. Він опублікував кілька ґрунтовних звітів про видані книжки, головним чином українські. На сторінках «Przeglądu Społecznego» І. Франко показав свою всебічну ерудицію.

Франко був одним з активних співробітників «Przeglądu Społecznego». Він дуже високо цінував співробітництво в цьому органі і так писав про це в листі до Ожешко: «У нас тут маленька купка поступових поляків видає місячник «Przegląd Społeczny», до которого й я дещо пишу»².

¹ Див. І. Франко, З робітничого руху в Австрії, «Przegląd Społeczny», № 11, 1886.

² Listy Orzeszkowej, t. II, cz. 2, Warszawa, 1938.

Іван Франко співробітничав також тривалий час у «Kurjerze Lwowskim».

Це був орган радикального дрібного міщанства. Редактор «Kurjera» — Генрик Ревакович перетворив його в орган, як на той час, прогресивний, він захищав інтереси дрібної буржуазії і передової інтелігенції.

В лютому 1887 р. часопис перейшов у власність Генрика Реваковича, Болеслава Вислоуха та адвоката Едварда Лілієна¹. Головним редактором «Kurjera I wowskiego» був майже до кінця свого життя (помер 1907 р.) Генрик Ревакович, прогресивний буржуазний журналіст. Він мав величезні енциклопедичні знання, живий та барвистий стиль, не гребував ніякою редакційною роботою. Користувався він загальною любов'ю і пошансю навіть своїх політичних ворогів².

Іван Франко ввійшов у редакцію «Kurjera Lwowskiego» як постійний співробітник у липні 1887 р. Рекомендував його туди Адольф Інлендер, який деякий час сам працював у редакції «Kurjera». В зв'язку із своїм від'їздом до Відня, де він став кореспондентом «Dziennika Polskiego», Інлендер запропонував Франкові зайняти його посаду в «Kurjerze».

З редактором Реваковичем Франко був знайомий раніше і високо цінував його як журналіста і як людину. Крім того, він зустрів у редакції «Kurjera» своїх давніх знайомих — Болеслава Червенського і Болеслава Спаусту³.

В одному з листів до Драгоманова Франко писав: «В моїх відносинах також зайшла деяка зміна. Я вступив до редакції «Kurjera Lwowskiego», — газетина чесного напрямку, противна шляхетчині і попівщині, робота не втомлююча і плата, як на мої обставини, добра, так що друкуючи крім поденної роботи час від часу фейлетони (за котрі платять осібно) і кореспонденції за границею, я буду мати змогу хоч за рік отрястись з довгів (головний довг київській громаді), піддержувати «Наукову Бібліот.»⁴.

До 1890 р. в «Kurjerze Lwowskim» працював також на посаді коректора Михайло Павлик, друг Франка і один з головних діячів українського радикального руху.

Ще до того, як перейти на постійну роботу в редакції «Kurjera Lwowskiego», Франко надрукував там кілька своїх творів, один у 1884 р. і два — в 1885 р. Для характеристики світогляду Франка важливе значення має стаття про галицьке українофільство (1885),

¹ Акти «Kurjera Lwowskiego», Оссолінеум, рукопис № 7198, стор. 1.

² S. Szczepański, Z dziejów ruchu ludowego, Kraków, 1924, стор. 86.

³ Див. І. Франко, Нарис історії україно-руської літератури. Львів, 1910, стор. 368.

⁴ Лист І. Франка до М. Драгоманова в серпні 1887 р., Листування Франка і Драгоманова, стор. 238.

у якій він виступив проти шовінізму, догматизму, лицемірства українських націоналістів. Єдино правильний шлях для українського суспільства він вбачав у політичному радикалізмі та раціоналізмі¹.

Кількість статей Івана Франка, надрукованих у «Kurjerze Lwowskim», значно зросла після 1887 р. Протягом десяти років постійної праці Франка в цьому органі він надрукував у ньому 745 статей. До цього треба додаги 14 статей, надрукованих у літературно-науковому додатку «Kurjera» під назвою «Tydzier», 18 статей в «Przeglądzie Społecznym» та 25 в «Przyjacielu Ludu». Разом це становить 802 статті, написані Франком для польської людової преси або преси, зв'язаної з людовим рухом. Це понад 80% всіх творів Франка, які друкувались польською мовою.

У «Kurjerze Lwowskim» Франко писав на найрізноманітніші теми, але головним чином його цікавила економічна та суспільна проблематика, а також питання польських і українських демократичних організацій. Ним написані численні звіти з мітингів і зборів, інформації про радикальний рух серед українців та про польський народний рух. Багато статей присвятив Франко літературній тематиці, в тому числі творчості Міцкевича, Словацького, Конопницької, Пруса та інших польських письменників. Друкував він також рецензії на книжки найрізноманітнішої тематики, а також свої власні літературні твори. Немає змоги тут розглянути всі публіцистичні, наукові і літературні праці Франка, які з'явилися на сторінках «Kurjera Lwowskiego». Можна тільки згадати про деякі найважливіші програмні статті. Так, наприклад, у великій, друкованій в кількох номерах «Kurjera Lwowskiego» статті під заголовком «Організація Стронництва демократичного»² Франко підкреслював, що в Галичині демократична партія повинна мати «особливо людовий, аграрний характер, тому що головною силою нашого суспільства є селянство. Міські проблеми не доросли в Галичині до розмірів загальнодержавних, як у Англії чи Німеччині, і більшість з них може бути розумно врегульована в рамках аграрних проблем».

На перше місце Франко завжди ставив справу визволення гнобленого трудящого народу. Як видатний революційний демократ, він ішов у своїх творах і діяльності далі, ніж сучасні йому польські письменники (наприклад, Владислав Оркан). Незважаючи на це, в літературній творчості і публіцистиці І. Франка є багато елементів утопічного соціалізму.

Постійне співробітництво в «Kurjerze Lwowskim» давало Франкові можливість продовжувати українські популярно-наукові видання і власну науково-дослідну роботу. В цей період він вступив до Польського історичного товариства у Львові і опуб-

¹ Див. М. В о з н я к, Титан праці, Львів, 1946, стор. 69.

² «Kurjer Lwowski», № 269, 271, 317, 318, 1888.

лікував у «Kwartalniku Historycznym» кілька наукових праць, а також ряд рецензій.

Праця в редакції «Kurjera Lwowskiego» поліпшила матеріальне становище Франка. Він одержував тут значну платню¹ (85—90 злотих на місяць), крім того, мав можливість заробляти також додатково, пишучи фейлетони і перекладаючи ранкові телеграми, за що одержував окрему винагороду. Коли в 1892—1893 рр. Франко взяв відпустку, щоб захистити докторську дисертацію з славистики у Відні, редакція «Kurjera» пішла йому назустріч і доручала роботу, яку він міг виконувати у Відні. За все це Франко віддячував редакції «Kurjera» приязню і тактовністю. Так, наприклад, коли Драгоманов надіслав Франкові одну статтю, той побажав її надрукувати перш за все в своїй газеті, тобто в «Kurjerze Lwowskim» і не віддав її до буржуазної «Nowei Reformy». Він писав про це в листі до Драгоманова: «Даруйте, що не звернувся до «Nowei Reformy», але працюючи в «Kurjerze Lwowskim», якось ніяко оминати свою хату і йти з такою річчю в чужу»².

Таку ж тактовність виявив Франко і в справі друкування своєї новели «Панщизняний хліб» в соціалістичному «Prawie Ludu». Оскільки в цей період соціалісти були (тимчасово) в поганих відносинах з людовцями, Франко звернувся до редактора «Prawa Ludu» з вимогою припинити публікування новели без відома автора. Він писав тоді: «Вельмишановний пан ставить мене особисто в положення надзвичайно фальшиве по відношенню до редакції, в якій я працюю, бо це виглядає так, ніби я, працюючи в «Kurjerze Lwowskim», був одночасно Вашим співробітником, проти чого я категорично заперечую»³.

Співробітництво Франка в «Kurjerze Lwowskim» характеризується його тісним зв'язком з польським визвольним рухом. Ці роки були періодом пробудження і організації свідомого, політичного людського руху як серед польських, так і серед українських селян.

*

*

Перші організовані виступи селян проти поміщицького гніту в Галичині почалися вже в 1889 р. Цей рух виявлявся насамперед в боротьбі за право обирати селянських послів до крайового сейму і парламенту.

Наслідки виборів у 1889 р. були несподіванкою для панівних верств. Після багаторічної політичної пасивності селяни почали

¹ Див. лист І. Франка до М. Драгоманова від 28 липня 1892 р., Листування Франка і Драгоманова, стор. 381.

² І. Франко до М. Драгоманова від 10 лютого 1889 р., Там же, стор. 288.

³ І. Франко до редактора «Prawa Ludu» від 28 жовтня 1896 р., Фотокопія в рукописах Оссолінеум, № 7176.

домагатися своїх прав. Занепокоєні консерватори писали про це статті, в яких били на сполух. Міхал Бобжинський запропонував створити католицько-консервативну партію, до якої увійшли б і селяни¹. Це були перші спроби розколоти людський рух. Помішки вже тоді думали про союз з сільськими багатіями.

Проте побоювання консерваторів щодо революціонізації села були досить передчасні. Перші чотири селянські послы до сейму (1889 р.) були заможними селянами, не виявляли особливої активності в сеймі і цікавилися справами місцевими, зв'язаними з їх повітами. Вони не виправдали надій селянських виборців. Посол Крамарчик прославився своїми реакційними висловлюваннями, що свідчили, наскільки великими ще були темрява і вплив релігії в галицькому селі.

Крім сеймового клубу, до якого входило кілька селянських послів, існував тоді ще й інший політичний осередок, який став згодом кузницею майбутньої партії — Стронніцтва людowego, — селянська газета «Przyjaciel Ludu», що її видавав Болеслав Вислоух.

Постійні конфіскації «Przeglądu Społecznego» робили неможливим далі існування цього органу. Проте Вислоухи не відмовилися від публіцистичної діяльності. З 1 квітня 1889 р. почав виходити двотижневик «Przyjaciel Ludu». В організації і редагуванні «Przyjaciela» брав спочатку жваву участь Іван Франко, який добре розумів необхідність такого органу. Ще в 1886 р. в статті, написаній для варшавської «Prawdy», Франко повідомляв, що польські селяни виступили на українському мітингу з проханням, щоб українці вилавали для них таку «правдиву» газету, як «Батьківщина»². У 1888 р. в одному з листів до Драгоманова Франко згадував про проекти «видавання газетини русько-польської»³. Таким чином за задумом «Przyjaciel Ludu» мав стати пропагандистом серед польських селян так само, як і серед українських.

Галицькі помішки і підпорядкована їм адміністрація з усією непримиренністю виступили проти редакторів «Przyjaciela Ludu» і проти самої газети. Почалися конфіскації, з'явилися поліцейсько-донощицькі статті в консервативній пресі. Франко писав про це в листі до Драгоманова: «... Не знаю, чи отримуєте Ви нашу мужицьку газетинку польську «Przyjaciel Ludu» (видає Вислоух, той, що видавав «Przegl. Społ.», та я, та ще оден чоловічок із редакції «Kurj. Lw.»). Тут вона страшно псує кров полякам, сиплються доноси в пресі («Przegląd») і в поліцію, а вчора навіть зроблено ревізію у Висл. «celem wytoczenia procesu karnego», а за що — не знати. Се так, як коли б хтось сказав Вам: дай но, я

¹ «Przegląd Polski», № 6, Kraków, 1889.

² Див. І. Франко, З Галицької Русі, «Prawda», № 19, Warszawa, 1886.

³ І. Франко до М. Драгоманова від 6 листопада 1888 р., Листування Франка і Драгоманова, стор. 27С.

пошукаю у тебе, бо міні треба найти що-небудь для виточення тобі процесу. Забрали листи Брандеса, Мілковського, Гудеца і т. і. фігур»¹.

Співробітництво Франка в «Przyjacielu Ludu» було особливо активне в перші роки видання цього органу. В 1889—1892 рр. він надрукував там 25 статей і художніх творів. Це були переважно публіцистичні статті, в яких розглядалися поточні політичні справи. Особливий інтерес становлять статті, надруковані в 1889 р., — «Недругам нашої газети» та «Ворогам народного руху». В цих статтях Франко захищав конституційні права та свободу преси. Крім того, в «Przyjacielu» Франко друкував численні літературні твори: «Добрий заробок», «Сам собі винен», «Яць Зелепуга», «Казка про добробит» та ін. У цих творах, написаних народною мовою, Франко виступав проти податкового здириства, лихварства, бюрократизму і сваволі галицької адміністрації.

Деякі свої статті Франко присвятив численним селянським листам, які надходили до редакції. Селяни скаржилися на гніт і визиск з боку поміщиків та адміністрації. Як польські, так і українські селяни вважали «Przyjaciela Ludu» своїм органом, що обстоював селянські інтереси. Характерний лист українця селянина І. Ключника до редакції «Przyjaciela»:

«...Коли я прочитав Вашу газетку «Przyjaciel Ludu», то в мене аж серце стрепенулось, яка ж то газетка для народу, така повчальна для селян, хліборобів, бідних людей... Тож бере ця газетка як люд польський, так і руський під захист і обіцяє далі про цей люд, як польський, так і руський, дбати і спільно домагатися прав для бідних селян, яких утискує шляхта»².

Франко високо оцінював вплив «Przyjaciela Ludu» на розвиток людського руху. Він писав про це в «Kurjerze Lwowskim»: «...Ми ставимо редакції «Przyjaciela Ludu» як велику заслугу те, що вона не тільки ретельно й систематично публікує листи своїх кореспондентів, але й безупинно заохочує їх забирати слово в громадських справах, підказуючи їм з свого боку актуальні проблеми або побіжно зачеплені в минулих номерах... Взагалі слід схвалити старанний спосіб редагування «Przyjaciela Ludu», як і те, що редакція скрізь промовляє до свого читача тоном, сповненим широчістю і теплом, але водночас серйозним, як до людей рівних і розумних, без цього «зниження до хлопських понять», без солодких фраз і зворотів, які у нас часто вживають як *conditio sine qua non* популярного способу писання, але водночас зрозуміло, ясно і просто»³.

Занепокоєна популярністю «Przyjaciela Ludu» галицька редакція шукала приводу, щоб утруднити існування газети. Влітку

¹ І. Франко до М. Драгоманова від 27 квітня 1889 р., Листування Франка і Драгоманова, стор. 294.

² І. Ключник до редакції «Przyjaciel Ludu», Лист від 1895 р., рукопис Оссолінеум, № 7184, т. X, стор. 465.

³ І. Франко, «Przyjaciel Ludu», «Kurjer Lwowski», № 137, 1889.

1889 р. були арештовані Вислоух, Франко і Павлик. Вони просиділи у в'язниці близько трьох місяців і були звільнені за відсутністю будь-яких доказів для обвинувачення.

Краще ніж польські селяни організовувались селяни-українці. В 1890 р. була створена Русько-українська радикальна партія, що спочатку об'єднувала головним чином середніх малоземельних селян і відбивала їх інтереси. В ХХ ст. в міру зростання розшарування селян, ця партія все більше скочувалась на позиції заможного селянства, але на початку діяльності цієї організації в її ідеології переважали ліві елементи. Органом цієї партії визнано журнал «Народ», який виходив з 1890 р. за редакцією Павлика; Франко був одним з головних співробітників журналу. В 1895 р. органом українських радикалів став також «Громадський Голос».

Іван Франко брав діяльну участь в організації і формуванні ідейних основ Русько-української радикальної партії. В її програмі ставились вимоги повних демократичних свобод, передачі селянам всієї поміщицької і державної землі, охорони праці робітників. Українські радикали спочатку були в дуже добрих відносинах з людовцями, а також польськими соціалістами. На соціалістичних мітингах виступали представники українських радикалів. На мітингу у Львові 14 грудня 1890 р. виступав і Франко¹. На мітингах українських радикалів виступали також представники польських соціалістів і людовців. Так, наприклад, на мітингу в Перемишлі 8 січня 1896 р. виступили соціаліст Ререр та людовець Стапінський. На мітингу було рекомендовано читати український «Громадський Голос» і польський «Przyjacieł Ludu»².

Як уже зазначалося, організація польських селян трохи відставала. Проте розгорталася діяльність просвітнянських товариств, зростала кількість селянських часописів. В травні 1890 р. у Львові було організовано Товариство друзів освіти (ТДО), яке проіснувало кілька років. Головою ТДО був Вислоух, скарбником — Іван Франко.

Крім групи Вислоуха, яка співробітничала з українськими радикалами, та групи ксьондза Стояловського, в 1893 р. з'явилася нова група, яка діяла на селі під назвою Спілки селянської партії («Związek Stronnictwa Chłopskiego»). Очолювали її селянський посол сейму Станіслав Поточек і посол парламенту Ян Поточек.

Однак спілка не охоплювала своєю діяльністю широких мас сільського населення Галичини. Не відіграла вона і якоїсь прогресивної ролі, бо дуже скоро виявила себе як організація заможного, консервативного селянства, а територіально практично не вийшла за межі Новосондецького повіту, де жили обидва Поточки.

¹ I. D a s z y ń s k i, Pamiętniki, t. I, Kraków, 1925, стор. 68.

² Ks. J a n B a d e n i, Radykali ruscy, Kraków, 1896, стор. 58.

В 1892 і в першій половині 1893 р. Франко, взявши відпустку в «Kurjerze Lwowskim», перебував у Відні, де готувався до захисту докторської дисертації з славістики. В червні 1893 р. Франкові був присвоєний докторський ступінь за працю з стародавньої української літератури. Його керівником був визначний філолог, професор Вагрослав Ягич. Франко мав намір присвятити себе науковій роботі.

В 1894 р. Франко подав заяву до Львівського університету про надання йому права викладання історії української літератури і етнографії. В березні 1895 р. відбувся габілітаційний колоквиум Франка і його габілітаційна (вступна) лекція про поему Шевченка «Наймичка». Філософський відділ Львівського університету, високо оцінивши величезну ерудицію Франка, клопотав перед австрійським міністерством освіти про затвердження Франка доцентом української літератури та етнографії. Більшість професорів-поляків, особливо прогресивний історик Тадеуш Войцеховський, гаряче підтримували кандидатуру Франка, але проти нього єдиним фронтом виступили українські буржуазні націоналісти і польські поміщики. Особливо завзято боролась проти Франка група українських націоналістів на чолі з Барвінським і Вахнянином, яка в 1890 р. пішла на згоду з польськими поміщиками. Це була помста націоналістів за бойові статті Франка проти їх угодовської політики, в яких він справедливо викривав їх зраду інтересів українського народу.

Проти Франка боролись також намісник граф Казімеж Бадені і віце-президент шкільної крайової ради Міхал Бобжинський, обвинувачуючи Франка в співробітництві в «Kurjerze Lwowskim».

Австрійське міністерство освіти не затвердило Франка на посаді доцента¹.

Участь Франка у селянському радикальному русі та встановлення зв'язків між польськими і українськими селянськими групами викликали занепокоєння серед поміщиків. Характерний лист одного з визначних консервативних ватажків Тарновського до Міхала Бобжинського, в якому він між іншим писав: «... Гадаю, що організована партія, що зветься селянською, її назва, її взаємини з русинами, а особливо з Франком, це не є речі, які можна ігнорувати. Я припускаю, натомість, що час сейму може бути саме часом здійснення програм і доповнення їх новими додатками. Вислоух, Франко etc... напевно не пропустять цієї нагоди, а ми не будемо знати, що вони говорять і роблять, бо не вміємо підійти до селянських послів»².

¹ Див. М. Возняк, Недопущення Івана Франка до доцентури у Львівському університеті, в кн. «Іван Франко. Статті і матеріали», зб. 1-й, Львів, 1948.

² С. Тарновський до М. Бобжинського від 5 грудня 1893 р., рукопис Ягеллонської бібліотеки, № 8079.

З ініціативи групи людських діячів, у тому числі Вислоуха, 3 травня 1894 р. у Львові засновано Польське демократичне товариство (ПДТ), яке було безпосереднім попередником людської партії, що утворилася на рік пізніше.

Діяльність ПДТ була короткочасна і малоплідна. Членами товариства були головним чином міські інтелігенти. Політична діяльність товариства під час зростаючого селянського руху полягала в організації селянських мітингів, на яких обговорювалися поточні політичні і господарські питання.

Яскравим свідченням сили наростаючого селянського руху було те, що на заклик «Przyjaciela Ludu» про приїзд на загальну крайову виставку 25 серпня 1894 р. у Львів прибуло більше 3 тис. селян. На мітингу перед селянами виступали: Вислоух, Франко, молодий народний діяч Ян Стапінський, селянський письменник Якуб Бойко та ін. Від імені української радикальної партії виступив промову українською мовою селянин Іван Сандуляк. Резолюція, прийнята на цьому мітингу, вимагала рівного виборчого права та прямих виборів. Щоправда, в ній не були враховані інтереси сільської бідноти. Проте сама організація мітингів, на яких лунали виступи проти феодальних залишків, була, безперечно, прогресивним явищем.

Одними з організаторів прогресивного руху у Львові були Вислоухи. До них насамперед зверталися прогресивні і навіть революційні діячі усієї Польщі¹.

Організація мітингів свідчила про зростання політичної зрілості галицьких селян. Міф, який поширювали поміщики про темноту і відсталість галицького селянина, розвіювався. Це питання Франко висвітлював в «Kurjerze Lwowskim» після серпневого мітингу 1894 р. Він писав про галицьких селян: «...Були це постаті твердо куті, горді нераз, поважні тим, що вони мають і що здобули власним розумом, але були це насамперед селяни-громадяни, які вмють в своїх межах боротися за свої права, легально домагатися їх розширення, протестувати проти їх урізування, які вмють дивитися на речі, на суспільство, на політику розумно і тверезо»².

Необхідність створення масової селянської політичної організації ставала з кожним днем очевиднішою. Напередодні виборів до крайового сейму виникла потреба в центральному народному виборчому комітеті, для керівництва окружними комітетами. Тому 22 липня 1895 р. у Жешові був скликаний з'їзд делегатів окружних селянських виборчих комітетів. На цьому з'їзді формально була створена Людова партія.

Виборча відозва, яку через кілька днів випустила новоутворена партія, була її першою програмою. Вона не була надто радикаль-

¹ Див. L. Wasilewski, Wycieczka po prawdę, «Z pola walki» Londyn, 1904, стор. 37.

² І. Франко, Легенда про галицького селянина, «Kurjer Lwowski», № 234, 1894.

ною і обмежувалася лише вимогами усунення деяких феодальних пережитків, не розв'язувала принципово жодного пекучого питання, часто звертала увагу на дрібниці. В програмі відбивались інтереси насамперед тих суспільних груп, які становили ядро тогочасної партії, тобто середнього і заможного селянства, а також дрібного міщанства.

Вся енергія новоствореної Людової партії була спрямована на виборчу боротьбу. В ряді повітів взаємно підтримували своїх кандидатів людовці і українські радикали. Незважаючи на всі перешкоди, в 1895 р. до сейму увійшло дев'ять народних польських послів і кілька українських радикалів. Це була перша серйозна перемога Людової партії.

В ці роки Іван Франко на кожному кроці підкреслював свою солідарність з селянським рухом. Полемізуючи з галицьким лжедемократом Тадеушем Романовичем, Франко писав: «...Селянський і робітничий рух, рух народний польський і руський, котрий при всіх його недоліках, при всій його слабості та спорадичності, я, з свого боку, вважаю за найбільший здобуток цивілізації, за найкраще національне досягнення, яким може пишатися історія Польщі і Русі за останнє двадцятиріччя»¹.

В 1895 р. Франко опублікував у віденській газеті «Die Zeit» статтю під заголовком «Селянський рух у Галичині», де висвітлив виникнення Людової партії та її програму. В цій статті він між іншим писав: «Постулати аж ніяк не є революційні, навпаки, це є лише вимоги елементарно-людські і елементарно-політичні, як, наприклад, належне застосування обов'язкових законів, які захищають селян від зловживань бюрократії, ліквідація ступеневих виборів, які навстіж відкривають дорогу перед виборчою корупцією, додержання свободи преси, зібрань і т. д. З спеціально селянських постулатів вказати хіба б належало щонайбільше вимогу общинної реформи, за якою дотихчасовий дуалізм — шляхетський двір та община — з яких кожне являє собою окремо адміністративну общину — треба було б зліквідувати, а шляхетські двори в адміністративному та поліційному відношенні приєднати до сільських общин. І все ж таки який гвалт зчинила приязна шляхті польська преса з приводу цього з'їзду! Скільки ж набазікано там про анархізм, під'юджування селян, про зраду народу!»².

Стаття І. Франка в «Die Zeit» викликала занепокоєння в консервативних і буржуазних партіях Галичини. Реакційні друковані органи «Czas», «Gazeta Narodowa» і «Dziennik Polski» з лютою ненавистю напали на Франка за те, що він у своїй статті гостро критикував і консерваторів і так званих галицьких «демократів»

¹ Іван Франко, Nieco o stosunkach polsko-ruskich, Lwów, 1895, стор. 19—20.

² І. Франко, Селянський рух у Галичині, «Die Zeit», № 51, Відень, 1895.

за їх реакційність. Проте навіть вороги змушені були визнати широку ерудицію та великий талант Франка. «Gazeta Narodowa», орган польських консерваторів, писала: «...Людина бенедиктинської працьовитості, надзвичайно талановита і цілком віддана ідеї встановлення загальної рівності — бореться насамперед проти польської шляхти. Блискучий народний письменник — у всьому, що пише, антишляхетський і антиклерикальний пропагандист... Його талант, працьовитість і надзвичайна письменницька плодотворність заслуговують на подив, його особиста чесність — на пошану, але дії його вимагають чуйної уваги, такої самої, як дія динаміту»¹.

Єзуїтський публіцист ксьондз Ян Бадені так писав про Франка: «... Цей поет, письменник, соціолог, руський редактор, польський віцередактор, польсько-русько-німецький кореспондент бере діяльну участь в активному політичному житті: виголошує промови, їздить на мітинги, бере участь в різних депутаціях... Треба мати для цього талант... треба мати й фантазію»².

Іван Франко використовував також свої зв'язки у Відні для пропагування селянського руху. В грудні 1896 р. він прочитав у Відні кілька лекцій про галицький селянський рух для трьох різних угруповань. 11 грудня Франко виступив на цю тему в Вільному товаристві фабіанців, що об'єднувало радикальну інтелігенцію; 14 грудня виступав на робітничих зборах в районі Маргаретен, на яких були присутні переважно соціал-демократи; а 15 того ж місяця проголосив промову на зборах української молоді та інших слов'янських народностей, які вчилися у Відні. У всіх цих виступах, дуже змістовних і глибоких, Франко розповідав про долю галицького селянина і причини виникнення людського руху. Він відзначав заслуги передових діячів Галичини у справі пробудження і політичної організації селян³.

В польському людському русі в Галичині майже з початку його виникнення намітились дві течії. Боротьба між ними тривала довго, майже протягом всього існування Людської партії в Галичині. Одну течію, більш прогресивну і радикальну, яка надавала великої ваги суспільним питанням і гострій боротьбі з реакцією, репрезентував, зокрема, молодий селянський діяч Ян Стапінський. Другу течію, з угодовським ухилом, утворювали представники заможного селянства з послами Бойком і Среднявським на чолі. Ця поміркована течія схилилася до угоди з консерваторами, і часто в справах так званих загальнонародних Бойко та ін. голосували разом з польськими консервативними і буржуазними послами.

В таких умовах поверховості програми людівців, постійного

¹ «Gazeta Narodowa», № 349, 1896.

² Ks. Jan Badeni, *Radykałi guscy*, Kraków, 1896, стор. 25.

³ Див. І. Франко, Галицькі справи на віденських зборах, «Kurjer Lwowski», № 355, 1896.

зростання націоналізму, як польського, так і українського, — співробітництво людовців з українськими радикалами натрапляло на труднощі. Франко бачив ці труднощі і розбрат між людовцями ще раніше, коли в 1897 р. писав статтю до «Die Zeit» під заголовком «Поляки та русини». На прохання Франка цю статтю підписав український посол д-р Роман Яросевич, бо Франко вважав, що як співробітник «Kurjera Lwowskiego» він не може підписатися під нею¹.

У статті Франко піддав гострій критиці поведінку польських селянських послів у парламенті, які на чолі з Бойком голосували разом з поміщицько-буржуазним Kołem Polskim за уряд графа Бадені, якого ненавиділи ліві елементи всіх народностей, що населяли Австрію. Вчинок Бойка викликав серйозний розлад серед людовців. Стапінський написав до Бойка листа з гіркими докорами. Бойко виправдовувався потім перед Вислоухом, що селянські послі голосували за Бадені з причин національної солідарності².

Казімеж граф Бадені, намісник Галичини, а згодом прем'єр Австрії, був одним з головних представників поміщицької реакції в Галичині. Особливо характерними були вибори до австрійського парламенту в 1897 р. за часів правління Бадені. Вперше була проведена так звана курія загального голосування, кілька мандатів було призначено для широких мас населення. Тоді ж до парламенту ввійшли перші соціалістичні послі. Ці вибори відзначались величезними зловживаннями, підкупамі і кровопролиттям з боку реакції. До цих методів Бадені вдався, щоб усунути соціалістичних, народних та радикальних кандидатів. Франко був кандидатом від двох курій—від четвертої, так званої сільської, і п'ятої—загального голосування. Внаслідок зловживань галицької адміністрації ні в одній з цих курій Франко не був обраний. Крім того, Франко виставляв свою кандидатуру ще два рази у додаткових виборах (в 1895 і 1898 рр.), але безрезультатно³. Але найбільші зловживання та беззаконня мали місце під час виборів 1897 р. Граф Бадені заявив тоді цинічно, що вибори «відбуваються легально»⁴.

Польська націоналістична преса почала шалено цькувати Франка, внаслідок чого він в травні 1897 р. вийшов з редакції «Kurjera Lwowskiego».

Розвиток наступних політичних подій в Галичині сприяв

¹ Роман Яросевич, Поляки та русини, «Die Zeit», № 131—132, 1897.

² Див. лист Я. Бойка до Б. Вислоуха від 18 листопада 1897 р., рукопис Оссолінеум, № 7175.

³ Див. М. Возняк, Виборче беззаконня проти Івана Франка, в кн. «Іван Франко. Статті і матеріали», стор. 65.

⁴ Див. Г. Вервес, Виступ Івана Франка в 1897 р. проти буржуазно-націоналістичної реакції в Галичині, «Радянське літературознавство», К., 1955, стор. 171.

розпалюванню національної ворожнечі. На початку ХХ ст. ще були спроби відновити співробітництво польських людовців з українськими радикалами, але незабаром припинилось і це. Лише робітничий рух і марксистська ідеологія могли поєднати дії двох братніх народів — польського і українського.

Іван Франко завжди був другом польського народу. Через багато років після виходу з «Kurjera Lwowskiego» він писав: «...Як перед тим, так і потім у мене не було ані зерна ненависті до польської народності, до того, що вона має гарного, високого, щирого та справді людяного»¹.

І. Франко все своє життя боровся проти пригноблення трудящого люду, ненавидів поміщиків і капіталістів. Він боровся проти національної ворожнечі між поляками і українцями. Франко так характеризував своє ставлення до польського питання, до польського народу, до польської прогресивної інтелігенції: «Вихований в польських школах, згодований польською літературою нарівні з іншими, почуваю себе зв'язаним спільними вузлами з польською суспільністю так, що розірвання їх обійшлося би мені дорого. Стільки маю поміж поляками приятелів і прихильників, так багато радісних спогадів в'яже мене з ними і так дуже їм вдячний, і так щиро і в міру можливостей моїх готовий віддячити, що твердження про мою ненависть до всіх поляків звучить в моїх вусах як якась відомість з іншого світу»².

В іншому місці Франко писав: «...Говорено про мене, що ненавижу польську шляхту. Якщо до польської шляхти зарахувати Ожешкову й Конопницьку, Пруса й Ленартовича, Остою й Карловича, — то така думка про мене буде цілком несправедлива, бо цю справжню польську шляхту, цю еліту польського народу ціну й люблю, як люблю всіх благородних людей власного й кожного іншого народу»³.

Мрії Івана Франка, великого сина української землі, друга польського народу, полум'яного борця за справу всіх поневолених і скривджених, сьогодні стали дійсністю.

¹ І. Франко, Публіцистика, стор. 142.

² Там же, стор. 106.

³ І. Франко, Дещо про себе самого, в кн. «Літературно-критичні статті», Держлітвидав, К., 1950, стор. 219.

